

अनिर्वचनीयतावादात्मकम्

दर्शनसर्वस्वम्

शङ्करचेतन्यभारतीप्रणीतम्
स्वोपज्ञेन

राजहंसनाम्ना मानसोन्मीलनेन संवलितम्
स्वयं सम्पादितम् ।

तच्च

बाराणस्याम् ‘अपारनाथमठसन्न्यासिसंस्कृतकालेज’ इत्यतः
‘श्रीधर्मानन्दस्यामिना प्रकाशितम्
‘सरलाप्रेस’ इत्यतस्तु मुद्रणां प्रापत्

[सं० २००५]

[सन् १६४८]

[मू० २।]

[पुनर्मुद्रणाचिकारोऽस्य निर्मातुरनुभव्यायतः ।]

प्रतापत्तिराजसीकार्णीय

हालाहलीक

खण्डनखण्डखादशारदा

शारदाराजहंसः

दर्शनसर्वस्वं राजहंससमेतम्

एतेषां प्राप्तिस्थानम्—

‘सन्न्यासिसंस्कृतकालेजमन्त्री, दुण्डीराजगणेश

अपारनाथमठ, बनारस सिटी ।’

काशीस्थापणेभ्योऽपि प्राप्यन्ते

[१०६ ०८]

[१४५ ०८]

[१५० ०८]

[काशीस्थापणेभ्योऽपि प्राप्यन्ते]

ॐ तत्सत् ।

उपोद्घातः

स्वण्डनशारदाया द्वितीयभागे प्रकाशितमपीदं दर्शनसर्वस्वं किञ्चिदौचित्यं पुरस्कृत्य क्वाचित्काभिप्रेताविष्कृत्या साकं पृथक् प्रकाश्यते । स्वप्रमेयोपपादने शारदायाः सहकारितया च तदीयसौमनस्यास्पदताव्यपदेशपात्रमिदमिति तस्या इवास्यापि मानसो-न्मीलनेन राजहंस इति समाख्या समासादिता । दर्शनसर्वस्वे शारदोक्ततयोक्तमर्थं जातं तु तत एव शक्यमवगन्तुमिति राजहंसे न प्रायः पुनस्तदुपन्यस्तम् ।

सर्वेष्वपि दर्शनेषु कामं सूक्ष्मेत्तिकया विवेचिता सती प्रौढिमानं भजमाना ज्ञप्ति-शून्य-स्वातन्त्र्य-विवर्तेति दर्शनचतुष्टयी पर्यवस्थतीत्यतः, ज्ञप्ति-स्वातन्त्र्यवादयोर्ज्ञानज्ञेययोः सर्वथैवाभेदाभ्युपगमेन शून्य विवर्तवादयोस्तु ससङ्गवस्तुमात्रस्यैव मिथ्यात्वोपपादनेनास्ति काचिदनपहवनीयैव बन्धुता, परस्परं क्वचिदंशे विरोधसङ्घावेऽपि यथायोगं प्रतिपिपादयिषिताद्वैतोपोद्वलनाय द्वैतनिरासे कृतादरतया तु सा चतुर्णामपीत्यतश्च समेषामेषामिहैकत्रैव कृतमुपवृद्धणं रमणीयमेव ।

अत्र च प्रथमप्रकरणद्वये स्वातन्त्र्यवादविवर्तवादपूर्वसोपानतयैव परिष्कार्ययोर्विज्ञानवादशून्यतावादयोरास्तिकर्दर्शनेषु विशि-

ध्य च श्रीमदुदयनाचार्यादिभिरात्मतत्त्वविवेकादिपूङ्गावितदूषणानां निराकरणप्रकाराः सूत्रिताः । स्वातन्त्र्यवादस्य तु दैववशाद्विशिष्टां प्रसिद्धिमसेदुषोऽपि स्वातन्त्र्यापरपर्यायैश्वर्यविचारे उपासनासरण्यौपयिकप्रतिपत्तिकरहस्यनिवहनिरूपणभारोद्घने च सर्वेभ्योऽपि दर्शनेभ्यः प्रशंसनीयपुरःपदार्पणपाटवतया कियत्यंशेऽत्र माननीयतौचित्यं गमिता । अस्य, इमसेव सैद्धान्तिकेऽध्यनि कियदनुधावतः शाक्तशीर्षण्यश्रीविद्यासम्प्रदायस्य, एतदूद्यपरिपोषितविमर्शात्मकप्रकाशवादस्य, तत्रैव पर्यवस्थतः शब्दब्रह्मेतिप्रथितवादस्य चौपनिषदाद्वैतसिद्धान्तेन सार्धं सन्धिविधानाय तु चरमपरिच्छेदे आयस्तम् ।

‘नास्ति काचिद्ब्रह्मणः शक्तिः’ ‘अस्ति सा किन्तु ब्रह्माननाश्या’ ‘न तस्या नाशोऽपि तु तं विनैवायास्यति स क्षणे यदनन्तरमनादिरपि द्वैतप्रतिभासो न कस्याप्युद्देष्यति, ब्रह्मविषयकचरमज्ञाने हश्याश्रयकालपूर्ववृत्तित्वाभावनियम इतियावत्’ इत्यादिकान् वैदान्तिकांश्च कांश्चित्पत्त्वानाक्षिप्य ‘चितिस्वभावविशेषस्तावद्द्वैतात्मना प्रथनाहृतारूपोऽस्ति शक्तितया व्यपदिष्टः, तस्य च द्वैतप्रतिभासोत्थापने प्रवृत्तिद्वयी, अक्रमा व्याप्यवृत्तिश्चैका, सक्रमाऽव्याप्यवृत्तिश्चापरा, तत्राद्यामादायानाद्यनन्तमनौपाधिकं चितावीश्वरत्वम्, हृषिसृष्टिश्च, द्वितीयामादाय तु जीवत्वं सृष्टिहृष्टिश्च, तादृशस्वभावस्य चानाद्यनन्तत्वेऽपि चितौ केवलकल्पनोपनीतातिरिक्तताकर्त्वेन वस्तुतश्च चित्यनतिरिक्तत्वेन निर्विशेषाद्वैतवादप्रतिष्ठाऽपि,

१—प्रशंसनीयं पुरः पदार्पणपाटवं यस्य, तस्या ।

धर्माणमेवातिरिक्तप्रयोजकतया तेषां कल्पितत्वे तस्या अकल्पितत्वानुपपत्तेः । सर्गप्रलययोश्च प्रवाहानन्त्यमेव, प्रसिद्धदृष्टिसृष्टिरीतिस्त्वरम्येति त्याज्यैवे' त्यादिकं व्यवस्थापितं विवर्तवादे ।

एवं चासांशयिकमेतद् यदौपनिषदाद्वैतप्रतिपत्तौ प्रसिद्धाविधा त्यक्तप्रायैवात्र, तथापि तु 'मानमूलं वचो ग्राहं बालादपि शुकादपि' इति नयमनुसृत्य निष्पक्षपातं वस्तुतत्त्वनिरूपणनिपुणैविचारणीयः प्रचारणीयस्त्वायं निबन्धो बुधैः ।

यदा चाविद्ययैव देव्या वात्सल्येन लालितोऽपि, अल्पज्ञतयैव चालिङ्गितोऽपि प्रायः सर्वे सगर्वो नरः, भूम्ना च पुरोभागितैव धारयति धुरम्, अन्ततश्च मृषाभिनिवेशवशंवदतयैव परपदप्राप्तिपराङ्मुखैर्नखैरपि दृष्यत एवेति सांसारिकी सृतिः, तदा कोऽवसरोऽस्त्यसमीचामिव समीचामपि वचसां प्रपञ्चस्येत्युपरमति—

शङ्करचैतन्यभारती
ललिताघटस्थश्रीराजराजेश्वरीमन्दिरे

वाराणस्याम् ।
मार्गशीर्षपूर्णिमा, सं० २००५

उरुदीवास तेजन उत्तमसिंह गोपि गोपनीय विद्यालयान्वित
कुलग्रन्थालय, अस्सिमाप्रभु उत्तमसिंहान् । गोपनीय
उत्तमसिंह उत्तमसिंह अस्सिमा उत्तमसिंहान्वित
कुलग्रन्थालय गोपनीय विद्यालय उत्तमसिंह अस्सिमा
उत्तमसिंह अस्सिमा उत्तमसिंह अस्सिमा उत्तमसिंह अस्सिमा
उत्तमसिंह अस्सिमा उत्तमसिंह अस्सिमा उत्तमसिंह अस्सिमा

उत्तमसिंह

उत्तमसिंह अस्सिमा उत्तमसिंह अस्सिमा

उत्तमसिंह

उत्तमसिंह अस्सिमा

राजहंससमेते दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादात्मनि

विषयानुक्रमणिका

विषयः

मङ्गलम्

प्रकरणावतारिका

विज्ञानवादः

स्फुरणस्यावश्योपेयत्वम्

घटादौ स्फुरणभेदोपगमे वाधकम्

ज्ञानज्ञेयाभेदव्याप्तिप्रहस्थलनिरूपणम्

(क) ज्ञानज्ञेयोभेदाभेदवादोऽपि

(ख) वहिष्टस्यालीकत्वानलीकत्वे

(ग) समुदायस्य ज्ञानभिन्नत्वासम्भवः

ज्ञानज्ञेयाभेदे वाधकनिरासः ...

(क) ज्ञानसाकारतां विना संशयत्वानुपपत्तिः

(ख) चित्राकारसमर्थनम्

(ग) बाह्याभावेऽपि ज्ञानाकारस्य कादाचित्कत्वम्

ज्ञानभिन्नविषयखण्डनम्

पृष्ठम्

१

२

३

३

४

५

७

८

११

१३

१४

१६

१८

विषयः

(क) अवयव्यादेनिरासः	...	पृष्ठम् १६
(ग) परमाणुखण्डनम्	...	२१
परमाणुपटलचर्चा	...	२३
ज्ञानज्ञेयैक्ये द्वितीयमनुमानम्	...	२३
तमश्चर्चा (परिशिष्टे)	...	३
ज्ञानस्य नित्यत्वादिखण्डनम्	...	२६
विशेष एव परमार्थो न तु सामान्यम्	...	२९
बौद्धाचार्याणां ज्ञानस्य क्षणिकत्वे एव निर्भरः दीर्घनिकायादौ—‘आत्मनो नित्यत्वोक्तिर्वाह्णाणा- दीनां चापल’मित्यभिधानम्।		२९
योगाचारस्य साकारनिराकारज्ञान- वादिभेदेन द्वैविध्यचिन्ता । (परिशिष्टे)		७

शून्यवादः ।

ज्ञाने साकारत्वासम्भवः	...	३३
ज्ञानत्वखण्डनम्	...	३४
ज्ञानस्य क्षणिकत्वादिधर्मैर्दुर्निरूपत्वम्	...	३५
शून्यत्वस्यालीकत्वविलक्षणत्वम्	...	३७
शून्यत्वस्यापि शून्यत्वम्	...	३८

(क) निर्वाणस्याप्यपारमार्थिकत्वम्	...	४०
(ख) नात्मवादो नाप्यनात्मवादः	...	४२
(ग) शून्यवादिमते कस्यचित्त्रिकालावाध्यस्य सम्भावना		

विषयः

	पृष्ठम्
मुदा (परिशिष्टे)	५
(घ) शून्यवादे तत्त्वपदार्थः । (परिशिष्टे)	१२
(ङ) भामत्यां शून्यत्वस्य पारमार्थिकत्वालीकत्वोक्त्योःसमन्वयः	४३
ज्ञाने सांबृताकारस्वीकारः ...	४५
मोक्षे संविदनवस्थानम् ...	४६
शून्यत्वसाधकप्रदर्शनम् ...	४७
प्रतीत्यसमुत्पादपरिष्कृतिः ...	५०
प्रतीत्यसमुत्पादोपपादनम् ...	५१
आत्महानस्य मोक्षत्वोपपत्तिः ...	५२
नित्यसाक्षिवैयर्थ्यम् ...	५४
निरधिष्ठानकभ्रमसम्भवः ...	५५
(प्रपञ्चाभावस्याधारानभ्युपगमेन शून्यवादे शैथिल्यप्रकाशः)	५६
असत्त्व्यातिनिरूपणम् ...	५८

<u>स्वातन्त्र्यवादः ।</u>	६१
<u>नित्यस्फुरणतत्त्वव्यवस्थापनम् ...</u>	६१
(क) अद्वैतवादिनामपि शून्यवादित्वव्यपदेशसम्भवः	६७
(ख) समाधौ स्फुरणस्य चित्तेनैवान्यथासिद्धिशङ्का	७०
(ग) चिदतिरिक्ते चित्ततानिरासः ...	७३
(घ) समाधौ गुणत्रयस्य साम्यं वा वैषम्यं वेति पक्षोपन्यासः	७६
<u>ब्रह्मवादस्वातन्त्र्यवादयोर्वैषम्यनिरूपणम्</u> ...	८१

विषयः

	पृष्ठम्
(क) प्रकाशस्य विमर्शात्मत्वम्	८१
ईश्वरस्य स्वातन्त्र्येऽपि वैषम्यनैर्घुण्यपरिहारः	८२
इच्छादिशक्तित्रयवर्णनम्	८३
शिवादितत्त्वत्रयप्रदर्शनम्	८४
<u>मातृकार्थसङ्क्षेपः</u>	८४
(क) मातृकार्थः	८४
(ख) अहमर्थनिरूपणम्	८५
(ग) अन्तप्रत्याहारचिन्ता	८६
(घ) ओङ्कारार्थचिन्ता	८६
(ङ) स्कन्दपुराणीयमातृकार्थनिरूपणम्	८०
प्रपञ्चस्य वस्तुतो निरुपादानत्वम्	८१
अविद्यायाः प्रकृतेश्चोपादानत्वानुपपत्तिः	८३
अविद्याया अप्रामाणिकत्वम्	९४
<u>षट्क्रिंशतत्त्वविभागः</u>	९६
(क) पशुत्वचर्चा	९६
(ख) संसारस्यानादित्वम्	९७
(ग) मुक्तिस्वरूपालोचनम्	९७
(घ) मायादितत्त्वनिरूपणम्	९८
अष्टाक्रिंशतत्त्वपक्षः	९९
पञ्चविंशतित्त्वपक्षः	१००
शक्तिशक्तिमतोरभेदः	१००
विशिष्टाद्वैतवादासम्भवः	१००

विषयः

	पृष्ठम्
<u>विवर्तवादः (स्वातन्त्र्यवादनिष्ठीडनम्)</u>	१०२
द्वैतमिथ्यात्वोपपादनफलम्	१०२
आगमानां द्वैतमिथ्यात्वे स्वरसः ...	१०४
अर्थवादस्यापि स्वार्थसाधकत्वम्	१०४
प्रयोजनविशेषवशाच्छास्त्रकृतामन्यथाऽपि भाषणम्	१०५
स्वातन्त्र्यवादिनां स्ववचोव्याघातः	१०६
इच्छादिशक्तीनां विवर्तत्वम्	१११
चितिशक्तेः सत्यत्वम्	१११
शैवसयुथ्यशक्तानां द्वैतमिथ्यात्वोपगमः ।	११२
(क) लौकिकदिक्कालविलोपः	११३
<u>विवर्तवादस्वातन्त्र्यवादयोरेकीकरणप्रकारः</u>	११८
(क) विम्बप्रतिविम्बभावालोचनम्	११८
(ख) प्रतिविम्बस्य दर्पणात्मकत्वम्	१२२
(ग) प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकत्वखण्डनम्	१२४
(घ) सर्वं ब्रह्माभिन्नमितिसिद्धान्ते पर्यवसानम्	१२५
(ङ) उक्तसिद्धान्तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वे पर्यवसानम्	१२७
<u>अत्यन्ताभावविजयः</u> ...	१२८
(क) प्रसिद्धदृष्टिसृष्टिवादेऽनौचित्यम्	१२६
(ख) उचितदृष्टिसृष्टिवादस्य सृष्टिदृष्टिवादेन समुच्चयः	१३४
(ग) मायातत्सम्बन्धादेर्मिथ्यात्वचिन्ता	१३५
(घ) मामातत्सम्बन्धादेर्नाशासम्भवः	१३७

विषयः

	पृष्ठम्
श्रीभास्काररायादिमतनिरासः	१४१
शक्तनिवन्धानां परिणामवादेऽस्वरसः	१४२
महाभारते विवर्तवादः	१४४
पूर्णाहन्तापदार्थः	१४५
सर्वदा पञ्चकृत्यकारिताया ब्रह्मवादाविरोधः	१४५
<u>मूलशक्त्यालोचनम्</u>	<u>१४७</u>
(क) संस्काराणां मूलशक्तित्वाभावः	१४८
(ख) मूलशक्तेरनाद्यनन्तत्वम्	१४९
(ग) प्रपञ्चस्य निरुपादानत्वम्	१५३
(घ) मूलशक्तेर्ब्रह्मस्वभावत्वम्	१५४
(ङ) जडोपाधेर्मूलशक्तित्वाभावैश्वर्यप्रयोजकत्वम्	१५५
शून्यवादे तत्त्वपदार्थः	१५९
<u>शब्दब्रह्मवादनिष्ठीडनम्</u>	<u>१६१</u>
(क) प्रकाशविमर्शयोरविनाभावचिन्ता	१४१
(ख) विमर्शात्यस्यस्य चिदविधितरङ्गस्यैव मुख्यवेदत्वम्	१६५
(ग) चितेनिस्तरङ्गताचिन्ता	१६५
(घ) कार्यकारणविन्दुद्वयम्	१६७
(ङ) विमर्शात्मकप्रकाशपक्षोपगमः	१६८
<u>द्वैतप्रथाप्रयोजनचिन्ता</u>	<u>१६९</u>
(क) ऐश्वर्यस्य तदुत्थद्वैतप्रथायाश्च स्वाभाविकत्वम्	१७०
निर्विशेषस्य प्रामाणिकत्वोपपत्तिः	१७६

विषयः

			पृष्ठम्
सर्वज्ञानयाथार्थ्यभङ्गः	१७७
शरीरशरीरभावभङ्गः	१८२
लक्षणखण्डनप्रयोजनम्	१८१
मूलशक्तेः सत्यत्वासत्यत्वयो निवृत्त्यनिवृत्योश्च चिन्ता		१८३	
अनादिरपि सर्गप्रलयप्रवाहः सान्त इति केषाङ्गिद्वद्व्यावादिनां			

मतस्य निराकृतिः

			पृष्ठम्
(क) भावाद्वैतखण्डनम्	१६४
(ख) श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिनां मतस्य निरासः	...	१६४	
(ग) अद्वैतसिद्धिकारपर्यन्तानां केषाङ्गिचन्मतस्य निरासः		१६५	
(घ) अद्वैतसिद्धिकाराद्यभिप्रेतस्य निराकरणम्	...	१६६	
(ङ) इष्टसिद्धिकाराद्यभिप्रेतस्य निराकरणम्	...	२०१	
(च) अनलीकाया अप्यविद्याया विद्याऽलीकताप्राप्तिरिति पक्षोपन्यासः	...	२०४	
शक्तेरानन्त्ये सर्गप्रलययोश्च प्रवाहानन्त्ये पर्यवसानम्		२०६	
(क) जीवानां ह्वासवृद्धिप्रकारः	...	२०६	

चित्स्वातन्यपर्यवसायितास्पदम्

सराजहंसम्

दर्शनसर्वख्वम्

शङ्करचैतन्यभारतीप्रणीतम् ।

ବ୍ୟାକାରିଗ୍ରହଣକାଳୀ
ମହାକାଵ୍ୟ

ପ୍ରକାଶିତ
। ବ୍ୟାକାରିଗ୍ରହଣକାଳୀ

* ॐ *

॥ श्रीशारदायै नमः ॥

दर्शनसर्वस्वम्

अनिर्वचनीयतावादः ।

प्राणिता गुणगणेशने रताः, सज्जिता निजपदाम्बुजे पुनः ।

ॐ तत्सत

दर्शनसर्वस्वे राजहंसो नाम मानसोन्मीलनम्

विज्ञानवादे राजहंसः

प्राणिता इति । शाक्तेन स्फारेण प्राणितानां = भावेशिततया ११४-
दिततत्त्विक्याक्षमतानां केशवशिवादीनां परस्परकार्यकारिताया अपि
दर्शनात् प्रत्येकमपि सत्त्वादिव्यक्तीनामानन्त्याच्च गुणगणनियामकत्वं तेषु
नानुपपन्नम् । सत्त्वत्वाद्युपाधिनाऽनुगममाद्वृत्य तु गुणेषु वित्वव्यवहारः ।
सज्जिता इत्यनेन भगवदनुग्रहवशंवदत्वं सन्मार्गप्रवृत्तेवव्योत्यते ।
मञ्जिता इति । निस्सीमोपासनासम्पदा प्रसन्नया विश्वप्रसवित्त्वा
कृपापीयूषवर्णणवशेन गुणेश्वरा अपि स्वमञ्जतां यन्नीताः, तत्स्या:

मञ्चिता मदनहृषि येन तन् त्रैपुरं किमपि मन्महे महः ॥१॥

अथ ज्ञेयस्य ज्ञानानात्मकत्वेनेव तदात्मकत्वेनपि निरूपणान्हतया, मिथ्यात्वेन ज्ञानमेवैकं परमार्थसदिति वेदान्तमते मतेरुज्जवलीकरणाय ज्ञेयस्य क्षणिकज्ञानात्मकत्वं क्षणिकज्ञानसहितस्यैव वा मिथ्यात्वं नित्यज्ञानात्मकत्वं वेति मतत्रयमवलम्ब्य क्रमेण प्रत्यवस्थीयते । तथाहि—

परमुचितम्, अचिन्त्यचरितैश्वर्यत्वात् । मदनहृषीति । कामाक्षीति-प्रसिद्धेः । दहनात् पुरैव कामं सुखं स्वाराधकाग्रेसरतया नेत्रयोः संस्थाप्य कृत्रिमं तं भगवतो भवस्य पुरः प्रेषितवतीत्याहुः । अस्मदर्थस्य प्राणभूता दृष्टिर्थ्येति चार्थः । त्रैपुरमिति । त्रिमूर्तिसर्गपूर्वभाविन्याः शिवशक्तिसामरस्थात्मिकायाः सविशेषब्रह्मप्रथमविभक्तेः किमपि = अनिर्देशं महो मन्महे = स्वात्मतयाऽनुसन्दध्मः । व्यपदेशिवद्वावेन त्वत्र तद्वितः पर्यवस्थति । निष्कृष्टस्यैश्वर्योपवृंहितस्यापि च चैतन्यस्य स्वात्मतयाऽनुसन्धानं नानुपपन्नम्, यदाहुः—

‘अथमेवोद्यस्तस्य ध्येयस्य ध्यायिचेतसि ।

तदात्मतात्मापत्तिरिच्छतः साधकस्य या ॥’

—इति स्पन्दे ।

‘न ध्यानं सुखमुद्रादिकलानां परिकलानम् ।

ध्यानं शक्तिसमावेशात्सुमहत्सामरस्यकम् ॥’

—इति च नित्यापोदशिकार्णवे ।

कलानाम् = अवयवानाम् । शक्तिसमावेशात् = शक्तिसमावेशादाय सुमहता ब्रह्मणा सामरस्यं = ऐक्यं यत्रेत्यर्थः । ताटस्थयेनानुसन्धानं तु कृष्णा काचिद्दृढ़ दशा ।

विज्ञानवादः ।

अरित तावत्समस्तससारसर्वस्वायितं कलसः स्फुरति सुख
स्फुरतोत्यादिप्रतीत्या समर्पितं विप्रतिपत्त्या न दूरताऽयालोकितं
स्फुरणतत्त्वम्, शून्यवादिनोऽपि न तत्त्वरूपे विप्रतिपात्तरपि तु
पारमार्थिकत्वे एव । आहुश्च —

प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते ।

अनपहवनीयत्वात्किं तस्मिन् मानक्लृप्तैः ॥

— इति तन्त्रालोके ।

तच्च स्वप्रकाशवादे शारदोक्तरीत्या स्वप्रकाशम् । एवं च तेनैव
निर्वाहसम्भवे तदतिरिक्ताभ्युपगमो गौरवेणावहेलनीयः ।
तदर्तिरिक्तोपनायकानि प्रमाणान्येवं विमनीभावं भजेरन्निति
तु न सुमनसामोज्ञाजृभणम्, को जानाति स्फूर्त्यनात्मकोऽपि
कोऽप्यस्तीति, तथासति नासौ स्फुरेत्, न च विषयविषयिभावो
नियामकः; भेदनियततन्निरासस्य शारदायां तुरीये उपवर्णितत्वात् ।
कलसो यदि स्फुरणानात्मकः स्यात् स्फुरणविषयो न स्यादित्यापादने
विषयविषयिभावेन प्रत्यवस्थितेन तर्काकौशलोन्मीलनाच्च,
आपाद्यव्यतिरेकादिनश्चयस्यापत्तिप्रसवितुर्मापि सद्धावात्,
आपादकविधूननायैव यतनीयत्वात् । अथ भवानपि मादृश एव,
सर्वस्य स्फुरणात्मकत्वे आपादकाप्रसिद्धेः, आपाद्यापादक्योस्तत्स्फु-

कलस इति । अयं शब्दोऽमरटीकायां केन = जलेन लसतीत्यैवं
व्युत्पादितः, ‘अवलम्बितकर्णशकुलीकलसीकं रचयन्नवोचत्’ ‘कलसे
निजहेतुदण्डजः’ ‘कलसं जलसम्भृतं पुरः कलहंसः कलयम्बूत्र सः’

रणोपादाने तत्कुरणानात्मकत्वस्य पटादौ कुरणन्तरात्मके
 प्रसिद्धावपि विषययपर्यवसानासम्भवात्, तथाहि—तत्कुरण-
 विषयत्वं तत्कुरणाभिन्नत्वं न सम्भवति, साध्याविशेषात्,
 नाप्यभेदनियतमन्यत् किञ्चित्, अभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धेः;
 नापि भेदनियतम्, विरुद्धत्वापत्तेः, नापि भेदसाधारणम्,
 अप्रयोजकताया दुर्बारत्वात्। एतेन प्रकाशमानत्वं हेतुरपास्तः,
 प्रकाशाभिन्नत्वप्रकाशविषयत्वाद्यर्थकत्वे उक्तदोषात्, प्रकाशाश्रय-
 त्वार्थकत्वे स्वस्पासिद्धेः, अप्रसिद्धेश्च, भवता प्रकाशस्य निरा-
 धारत्वाभ्युपगमादिति चेन्न, तत्कुरणविषयतात्वेनैव हेतुताया
 वक्तव्यत्वात्, अभेदनियतत्वस्य प्रागसिद्धावपि कृत्यभावात्,
 भेदनियतत्वस्याप्यसिद्धेः, सर्वं प्रमेयमित्यादिज्ञानानां स्वविषयक-
 त्वस्य भवतोऽप्यनुमतत्वात्। यदि हि विषयविषयभावस्याभेदे
 विरोधः स्यात्तदा रूपभेदेनापि तत्परिहारस्य ‘नहि दण्ड्यपि
 देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोहती’ न्यायेनासम्भवात्। विषयतात्वं
 च वस्तुगत्या स्वविषयवज्ञानात्मकमेवेति न तन्निर्वचनानुयोगः,
 अभेदासिद्धिदशायाच्च प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वेन तन्निवेशः सुकरः।

न च व्याप्तिग्रहस्थलाभावः, स्वप्ने भासमानानां स्फूर्त्यात्मक-
 ताया एव वक्तव्यत्वात्, अविद्यापि भवन्मते विलक्षणस्य
 ज्ञानस्यैवोत्पादनौचित्यात्, विषयोत्पत्तौ गौरवान्निष्ठयोजनत्वात्।
 एवं सति बाह्यप्रपञ्चापलापः स्यादित्यस्य बाह्यनिराकरणे सन्नद्धान्

इतिैपधादौ प्रयुक्तश्च। क्लश इति तु रूपान्तरम्। अभेदनियत-
 मन्यदिति। तत्कुरणसामग्रीजन्यत्वमित्यर्थः।

प्रति वक्तुमशक्यत्वात् । न चैवं जाप्रति चक्षुरादिव्यापार-
वैयर्थ्यम्; दृष्टिस्त्रृष्टिवादे भवतामपि समानत्वात्, स्वप्नहृष्टान्तेन
नियोगपर्यनुयोगान्हृत्वोक्तया फलबलेन कार्यकारणभावविशेष-
कल्पनया वा समाधानस्यापि समानत्वात् । अन्यथाख्यातिवादेऽ
पि ज्ञानप्रत्यासत्त्वे गंजं पश्यामोत्यादिप्रतीतिसाक्षिकविषयताविशेष-
नियामकत्वाभावेन दोषस्यैव च तथात्वेन तदायत्तविलक्षणविष-
यतयैव निर्वाहौचित्यात् । दोषत्वस्य चानुगतस्य क्वचिन्नियन्त्र-
तस्याभावेन फलबलेन पूर्ववर्तिज्ञाने एव तस्य वक्तुं शक्यत्वात्,
वहिष्ठादिविषयकतया प्रायो ज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वात् । घटो
द्रव्यमित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धस्य कल्पत्वात् सर्वं प्रमेयमित्यादि-
व्यवहारे च तेन सम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रयोजकताया अपि कल्पत्वा-
च्चान्यत्रापि तथैवौचित्यात् । घटः स्फुरतीत्यादावपि तादात्म्या-
ध्यवसाय एवेति तु न मन्यामहे, यौक्तिको ह्ययमर्थो नत्वानुभविकः;
नचेदेव घटः स्फुरणमित्यपि कुतो नानुभूयेत, भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वं
तु समानम् । इदन्तु स्यात्—यदि घटः स्फुरतीत्यादौ तादात्म्याति-
रिक्तसम्बन्धभानं तदा तादात्म्यसिद्धौ सत्यां तस्याः प्रतीतेरप्रमात्व-
मेव वक्तव्यम्, यदि तु तादात्म्यभानं तदा तत्प्रमात्वमेवेति ।

अथ तादात्म्य भेदाभेदरूपमेव कल्पम्, नत्वत्यन्ताभेदरूपम्,
तस्य सम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वात्, घटो द्रव्यमित्यादौ भेदा-
भेदयोरेवानुभवात्, तथाच ज्ञानज्ञेयो भेदाभेदवाद् एवापतितः;

यदि तु तादात्म्यभानमिति । भेदाग्रहदशायामपि तादात्म्य-
भानस्य नियन्त्रणा नास्ति, कस्यचित्तादात्म्यविलक्षणविषयविषयि-

प्राचीनग्रन्थेषु च सौगतनये आकाराकारिणोरभेद एव सिद्धान्ततया
प्रसिद्धः, “चित्तमात्रं भो जिनपुत्रा” इति सौगतसूत्रब्लेदमेवाचष्टः
इति चेत्का ज्ञतिः? भवतु नव्यविज्ञानवाद एवायम्। युक्ति-
बलादागतो ह्यर्थो न केनानुरूधयेत, अपसिद्धान्तस्याकिञ्चित्करतायाः
‘रिक्तस्य जन्तो’ रित्यादिवदद्विः सौगतैः स्वीकारात्, भेदस्यापि
ज्ञानात्मकत्वेन वस्तु ज्ञानात्मकमेवेति सिद्धान्तम्य तथाप्यभङ्गात्।
लघुचार्नद्रकाकृतस्तु—“घटादिकं विषयितास्थानीयो ज्ञानधर्मो
ज्ञानाद्विज्ञानभिन्नतया बौद्धैरुच्यते” इत्येवाचचक्षिरे। किञ्च “आकार-
सहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मते” ति सौगतैःक्तिराकारस्य भिन्ना-
भिन्नत्वे एव स्वरसतः सङ्गच्छते, अत्यन्ताभेदे साहित्यानुपपत्तेः
अत्यन्तभेदे च वाह्यस्य स्वीकारप्रसङ्गेन तेन तस्यानुपपादनीयत्वात्।
न च विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकज्ञानात्मकत्वासम्भवः, अनाहार्यप्रहे
एकत्र तयोरवगाहनस्याप्यसम्भवेन समानत्वात्। समाधानस्यापि

भावस्यापि भानसम्भवादित्याशयेन यदि त्विति । रिक्तस्य जन्तोरिति ।
‘रिक्तस्य जन्तो ज्ञातस्य गुणदोषमपश्यनः । विलङ्घा वत केनाप्ती
सिद्धान्तविषयग्रहाः’ ॥ इति सम्पूर्णः इलोकः । विलङ्घा इति ।
अन्तर्भावितण्यर्थं तयोरत्यादिता इत्यर्थः । वस्तु ज्ञानात्मकमेवेत्यादि ।
ज्ञानज्ञेययोर्भेदाभ्युपगमे भेदस्यापि ज्ञेयतया स्वविषयकज्ञ नेन
भेदाभेद एव नत्वत्यन्ताभेद इति यद्यपि, तथापि वस्तु ज्ञानात्मकतां न
जहातीतिसिद्धान्तो नैतावतापि हीयत इति भावः । तेन = अत्यन्तभेदेन ।
तस्य = साहित्यस्य । अनाहार्यप्रहे इति । आहार्यज्ञाने त्वच्छामहि-
मैव भेदाभेदयोरवगाहनमनुमन्यते । समानत्वाच्छेति । भेदसामाना-

कथश्चिव्वत्समानत्वाच् । चित्राकारस्य बद्यमाणत्वाच् । वस्तुतस्तु घटमहं जानामीतिप्रतीतेरेवाकारविषयक्त्वेन तद्विषये तदभेदव्याप्तेश्च दृढत्वेनात्यन्ताभेदपक्ष एवोचितः, साहित्यव्यवहारस्य विकल्पात्मकत्वात्, एवत्र्ण साहित्यमपि विकल्पात्मकमित्यन्यत् ।

एतेन बहिष्टुं तावज्ञानभिन्नत्वेदन्त्वाद्यपरपर्यायम्, तच्चालीकं वाऽनलीकं वा, आद्ये अयं घटः इत्यादिज्ञानविषयस्यापि तस्य ज्ञानात्मकत्वासम्भवेन तत्र व्यभिचारो दुर्बारः, द्वितीयेऽपि ज्ञानभिन्नस्य कस्यचिदावश्यक्त्वेन व्यभिचार एव, नहि ज्ञानान्तरमेवोक्तज्ञानविषयः, तद्विषयो वा कथं तदन्य इति नाशङ्कनीयम्, ज्ञानभिन्नत्वस्यापि स्वविषयकज्ञानात्मकत्वात्, कचित्स्यालीकत्वोक्तिस्तु यादृशं ज्ञानभिन्नत्वं तार्किकप्रसिद्धं तदनङ्गोकारमात्राभिप्रायेण । हन्त तदपीदृशज्ञानविषयतां नातिवर्तते इति चेत्किमेतावता ? अलीकं न किञ्चित्स्यादिति चेत्, तत्किमलीकरक्षणायैव धृतत्रोऽसि । शशशृङ्गमस्तीत्यादेरपीदृशयेव गतिः । अतएव विज्ञानवादानुसारिभिः स्वातन्त्र्यवादिभिरपि—

“कः सद्वावविशेषः कुसुमाद् भवति गगनकुसुमस्य ।

यत्स्फुरणानुप्राणो लोकः स्फुरणञ्च सर्वसामान्यम् ॥”

(महार्थमञ्जर्याम्)

धिकरण्योपलक्षिताभेदस्य तत्याऽत्तगाहनं स्वीक्रियते, मया तस्यैव ज्ञानात्मकत्वं स्वीकार्यम् । विषयितासम्बन्धेनेव तत्स्थानीयेन स्वविषयकज्ञानात्मकेन सम्बन्धेन भेदाभेदयोर्ज्ञने विरोधाभावश्च शश्यो वकुम् । ननु तादृशसम्बन्धस्यै दुर्निरूपतया कथमेवम्, तत्राह चित्राकारस्येति ।

इति “महासत्ता हि खपुष्पादिकमपि व्याप्नोती” ति चोक्तम् । वेदान्तिना तु तस्यानिर्वाच्यविषयकत्वोपगमेनेदं रजतमित्यनेन समानयोगक्षेमत्वात् । विकल्पवृत्तिस्तु ‘अत्यन्तासत्यर्थी’ ति न्यायविषयीभूताऽस्त्यादिपदाघटितेनासच्छशशृङ्गमित्यादिवाक्येनैव तन्मते जन्यते, मन्मते तु तद्विषयीभूतस्यापि ज्ञानात्मकत्वे नासत्त्वस्यार्थक्रियाकारित्वाभावरूपत्वेन ज्ञानात्मनि चान्ततः स्वध्यंसादिजनकत्वेनैव तदसम्भवेन तदवगाहितयेदं रजतमित्येतत्तौल्यमेव । तार्किकनये त्वनन्वयनिश्चयदशायां शशशृङ्गादिपदानामबोधकत्वेऽपि तदभावदशायां व्यधिकरणप्रकारकप्रत्ययजनकत्वोपगमेन तादृशप्रत्ययस्य च सन्मात्रविषयकत्वस्य सदुपरक्तासद्विषयकत्वस्य वा हेत्वाभाससामान्यलक्षणात्रेषोपादौ शारदायां निरसत्वेन ज्ञाने विलक्षणाकारस्यैव वक्तव्यत्वेन सिद्धनः समीहितम्, क्लृप्तवेनान्यत्रापि तथैवैचित्यात् । नचैव ज्ञानात्मकस्य शशशृङ्गादेः सत्यत्वेनार्थक्रियाकारित्वापातः; ज्ञानत्वेन तस्य तथात्वेष्टः, अर्थक्रियाविशेषापादनस्य त्वाकारवैचित्रयैव परिहरणीयत्वात्, आकारवैचित्रयप्रयोजकत्वं तु स्वभावविशेषस्येति वक्ष्यते । एव चायं घट इत्यादेः शुक्रो ‘इदं रजतमित्यादेश्च प्रत्ययस्यापि साम्यमेव, वहिष्ठृस्योक्तरीत्या ज्ञानात्मकस्य ज्ञान-

वेदान्तिना तु तस्येति । तस्य = शशशृङ्गमस्तीत्यादेः । अनिर्वाच्यविषयकत्वोपगमस्तु सत्तादात्मयावगाहननिबन्धनः । तदनवगाहनस्थले त्वलीकविषयकत्वम्, भलीकस्य सत्तादात्मयानापञ्चत्वादित्याशयेनाह विकल्पवृत्तिस्त्वति ।

नात्मकतया व्यवहृतस्योभयत्र स्फुरणात्, स्वप्नजाग्रत्प्रतीतिसाम्यं
तु वर्णितं ‘आशामोदकतृप्ताये’ इत्यादिकारिकाव्याख्यायाम्, व्यक्त-
ञ्चान्यत्राकरेषु । नचैवं त्वयाऽत्राधिततया स्वीकृतवस्तुविषयक-
जाग्रत्प्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं स्यात्; न स्यात्, विषयाबाधस्यैव
तत्र विशेषात् ।

एवं भ्रमत्युत्क्षयतीत्यादिव्यवहारप्रयोजिकानां क्रियाणां
यौगपद्याभावेन बौद्धक्रियासमुदायस्य च बुद्ध्यात्मकतायामेव
पर्यवसानेन बुद्धेरेवाकारविशेषेण निर्बाह्योऽसौ व्यवहारः,
स्थिराणामपि समुदायस्य वक्तव्यरीत्या बुद्ध्याकारत्वे क्रमजन्मनां
क्रियाणां समुदायस्य तथात्वे किमु वाच्यम्, अतएव—‘क्षण-
तत्क्षमयो नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मूहूर्ताहंरात्रा-
दय’ इति योगभाष्येष्युक्तम् । एतेनालातचक्रादिप्रत्ययो व्याख्यातः ।
एवं वनादिविषयकप्रत्ययस्यापि साकारत्वं कल्पगयमेव ।
तथाहि—समुदायस्य न समुदायिपार्थक्यम्, अनभ्युपगमात्,
अनुपलम्भवाधाच्च, वृक्षा न वनमिति प्रत्ययापाताच्च । नाष्टभेदः,
एकस्मिन्नपि वृक्षे वनप्रत्ययापातात् । समुदिता वृक्षा वनमिति
चेन्न, समुदायस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । न च वृक्षा वनमिति
समानाधिकरणप्रत्ययवलाङ्घेदाभेदोऽस्तु; विरोधात्, अवच्छेदक-
भेदस्य दुर्निरूपत्वात्, अवच्छेदकस्याद्यवच्छेदवृत्तिक्त्वे
आत्माश्रयाद्यापाताच्च, अनवच्छेदवृत्तिक्त्वे तु न विरोधशङ्का-
शमक्त्वम् । समुदायत्वस्याभेदप्रयोजकत्वे तस्य धीविशेषविषयप्रत्य-
रूपतया विषयवुद्धयं विशेषे परस्पराश्रितत्वापत्त्योभयोरप्यसिद्धि-
र्मा प्रसाङ्गीदिति ज्ञाने एव विलक्षणाकारस्य मन्तुमौचित्याच्च ।

एतेन विषयस्येव ज्ञानस्यापि विचित्राकारता विरुद्धैवेत्यप्यनवकाशी-
कृतम् । वक्ष्यते चाधिकम् । न चावच्छेदकभेदानपेक्षावेव
भेदाभेदौ; तथासति वृक्षा वृक्षा इत्यादेरप्यापत्तेः, रूपाभेदापेक्षणे
च वाचोभङ्ग्यन्तरेणावच्छेदकभेदापेक्षाऽनुमतैव । न च
भेदस्याविद्यकत्वेन न विरोधः; अविद्यापि ज्ञानमात्रस्यैवोत्पादनौ-
चित्यादित्युक्तत्वात् । न च ‘विरुद्धमिति नः क प्रत्ययो यत्प्रमाण-
विपर्ययेण वर्तते’ इति न्यायावतारः; भेदाभेदयोरन्यत्र विरोधस्य
दृष्टत्वेनात्र तदुभयावगाहिन्या मतेःप्रमात्वस्यैवाविश्वसनीयत्वात् ।
ज्ञानात्मकतयैवाविरोधस्योपपत्तेश्च । न च शब्दतत्त्वमेव तथा
तथाऽवभासते इति वाच्यम्, तस्य ज्ञानात्मकत्वेऽविवादात्,
ज्ञानभिन्नत्वे तु शब्दाश्रवणदशायामनुपपत्तेः । न च तत्राप्यन्तः
सञ्जलः; तस्यापि ज्ञानविशेषातिरिक्तस्य दुर्निरूपत्वात्, स्पन्दनस्य
प्राणधर्मस्य सम्मेलनेन ज्ञानविशेषे एवान्तःसञ्जल्पशब्दप्रयोगात् ।
स्पन्दनमपि च मन्मते ज्ञानात्मकमेवेत्यन्यत् । अत एव
कैश्चिदुक्तम् —

अन्तः सञ्जलो वर्ण्यते मध्यमावाक् ।

सेयं बुद्ध्यात्मा नैष वाचः प्रभेदः ॥

बुद्धिर्वाच्यं वा वाचकं वोक्षिखन्ती ।

रूपं नात्मीयं वोधभावं जहाति ॥

पश्यन्तीति तु निर्विकल्पकमते नामान्तरं कल्पितम् ।

विज्ञानस्य हि न प्रकाशवपुषो वाग्रूपता शाश्वती ॥

(इति न्यायमञ्जर्याम्)

वाग्रूपता शाश्वतीति । एतदुत्तार्थम् —

तदित्थं व्याप्तिग्रहस्थलानां न दौर्भिक्ष्यम् । ननु योऽयं ग्राह्य-
ग्राहकभेदो ग्राहनीलपीतादिभेदो वा चकास्ति, स किं सत्यो
वाऽसत्यो वा, आद्ये वाधः, द्वितीये तु नायमात्मा सत्यविज्ञानस्येति
व्यभिचार इति चेन्न, भेदस्य स्वविषयकज्ञानात्मकतया सत्यत्वे-
ऽपि बहिष्टवदेवासत्यत्वकालपनिक्तवाद्यभिधानात् । अनुमिति-
परामर्शयोः पक्षसाध्यविषयक्त्वसाम्येनैक्यापत्त्या हेतुहेतुमद्भावा-
सम्भव इति तु कुचोद्यम्, परामर्शस्यानुमित्यविषयव्याप्त्यादि-
विषयकतयाऽकारवैचित्र्यात् । अतएव स्थाणुरयमित्येतदपेक्षया
स्थाणु वा पुरुषो वाऽयमिति प्रत्ययवैचित्र्यम् । ननु स्थाणुत्वपुरुषत्व-
योविरुद्धत्वेनैकज्ञानात्मकताया असम्भवः, तादृशाकारविशेषस्याली-
कत्वे तु तदात्मकज्ञानस्यापि तथात्वापत्त्योपत्तिविनाशाननु-
भवापत्तिरिति चेदत्रोच्यते, तादृशज्ञानस्य युगपदुत्पन्ननानाज्ञानात्म-
कत्वेऽविरलक्रमोत्पन्ननानाज्ञानात्मकत्वे वा क्षत्यभावात् ।
ज्ञानयौगपदब्धानुभववलात्, यज्जगद् तथागतैः—“तद्यथा
विशालमते ! महत उदकौघस्य वहतः स चेदेकस्य तरङ्गस्योत्पत्ति-
प्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवत्येकमेव तरङ्गं प्रवर्तते, सचेद् द्वयोन्नयाणां
सम्बहुलानां तरङ्गाणामुत्पत्तिप्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवति, यावत्सं-
बहुलानि तरङ्गाणि प्रवर्तन्ते, न च तस्योदकौघस्य स्रोतसा वहतः
समुच्छ्रित्तिर्भवति; एवमेव विशालमते ! तदोघस्थानीयमालय-

जातेऽस्मिन् विषयावभासिनि ततः स्याद्वाऽवमशोऽगिरो-
न स्याद्वापि न जातु वाग्विरहितो बोधो जडत्वं स्पृशेत् ॥
—इति न्यायसञ्ज्ञर्याम् ।

विज्ञानं सन्त्रिश्रित्य प्रतिष्ठाय स चेदेकस्य विज्ञानस्योत्पत्तिप्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवति, चक्षुर्बिज्ञानं प्रवर्तते, स चेद्द्वयोऽन्नयाणां स चेतनश्चानां विज्ञानानामुत्पत्तिप्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवति, सकृद्यावत्पश्चानां प्रवृत्तिर्भवती”ति । प्रत्यय शब्दोऽत्र कारणपरः । किञ्च तार्किकनयेऽपि मनसोऽगुणत्वेन नयनव्याणादिनानेन्द्रियकरणक्षानानां यौगपद्यासम्भवेऽपि एकस्येन्द्रियस्य युगपद्यघटपटादिभिः सम्बन्धे ज्ञानयौगपद्यमौचित्यप्राप्तम्, तत्र नानाज्ञानोपगमे गौरवात् समूहालम्बनमेवैकं लाघवात्स्वीक्रियत इति तु न मानसावर्जिसमाधानम्, सामग्रो-भेदेन कार्यभेद इत्युत्सर्गस्य लाघवमात्रापेक्ष्या दौर्बल्ये प्रमाणानाकलनात् । ज्ञानकरणमेकदैकमेव ज्ञानमर्जयतीत्यस्य परिभाषा-मात्रत्वात् । समूहालम्बनोच्छेदे द्वित्वादिप्रत्यक्षता न स्यादिति तु न, घटश्च पटश्चेत्यादिद्वित्वाविषयकसमूहालम्बनस्यैवाविनिगम्यत्वे तात्पर्यात्, घटपटावित्यादेरपि ज्ञानस्य मन्मते गतेर्वद्यमाणत्वाच्च । यथा च प्राभाकरैः पूर्वोक्तस्थले ज्ञानद्वयीयविषय-तयोर्निरूप्यनिरूपकभावमभ्युपेत्य विशेषदर्शनप्रतिवध्यतावच्छेद-काक्रान्तत्वं स्वसमवायिसमवेतत्वकालिकसम्बन्धाभ्यां कोटिद्वय-स्मृतिविशिष्टधर्म्यनुभवात्मके संशयपदार्थे स्वीक्रियते इत्युक्तं चतुर्थे शारदायाम्, तथाऽस्माभिरपि स्वीकरिष्यते इति को विरोधः । आद्यसम्बन्धस्थाने स्वघटितसन्तानघटकत्वं निवेश्यमिति तु विशेषः समवायस्य समवायिनो वाऽनङ्गोकारात् ।

आद्यसम्बन्धस्थाने इति । कालिकवस्त्रोऽपि द्वितीयो ज्ञान-

अस्तु वैकज्ञानात्मकत्वमेव संशयस्य, कोटिताख्यविलक्षण-
विषयतानिरूपकत्वमन्यत्राहृष्टमपि यथा तार्किकादिभिरत्र
स्वीक्रियते तथाऽन्यत्राहृष्टमपि विलक्षणाकारत्वमीदृशमनुभव-
बलादेवास्माभिः स्वीकरिष्यते, विरुद्धप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गवारणस्यापि
भवद्विरिवास्माभिरपि सुकरत्वात्, इयांस्तु विशेषः—यद्ववद्विः
कार्यकारणभावे प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे च विलक्षणविषयता
प्रवेश्या, अस्माभिस्तु विषयस्थानीयो ज्ञानस्य विलक्षणाकार-
विशेष इति । वस्तुतस्तु विषयतायां वाद्यविषयसंस्पर्शिनो
वैलक्षण्यस्य प्रकारान्तराणां वा संशये दुर्निरूपतायाः शारदा-
यामावेदितत्वेन ज्ञानस्य विचित्राकारतां भवतामपि स्वीकर्तुमुचितेति
समाधिसाम्यमेव । एतेन समूहालम्बनादिस्थले नीलाकारस्य
ज्ञानस्य पीताकारत्वेन पीताकारस्य च नीलाकारत्वेनानुपलभ्मो

यौगपद्यपक्षे विज्ञानवादेऽपि सम्भवत्येव । अविरलक्ष्मोत्पत्तिपक्षे तु
प्रथमज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे द्वितीयज्ञानस्योत्पत्तिरिति क्षणद्वयावस्थायित्व-
पक्षे द्वितीयक्षणमादाय कालिकसम्बन्धसम्भवेऽपि क्षणिकत्वपक्षे तद-
सम्भवेन स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वं द्वितीयसम्बन्धो वक्तव्यः । क्षणस्य
ज्ञानात्मकवस्त्वनिरिक्ततयाऽधाराधेयभावाभावेऽपि तद्वयवहारस्य
वैकल्पिकस्य विज्ञानवादेऽपि स्वीकार्यत्वात् । उच्यतां वा क्षणवृत्तित्वस्थाने
क्षणात्मकत्वमेवेति भावः । ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य
स्वयं विवर्तवादे निरसनीयतया संशयस्य नानाज्ञानात्मकत्वे विशेषदर्शन-
प्रतिबध्यतावच्छेदकेन परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापलविषयताघटिते-
नाकान्तत्वानुपपत्तिरित्यस्वरसादाह अस्तु वेति ।

नीलपीताकारयोरभेदे वोधकः, अन्यथैकैकाकारस्यापि ज्ञानस्यो-
भयाकारत्वेनोपलभ्रप्रसङ्ग इति निरस्तम्, नरमिहवत्स्वकारण-
सामर्थ्याज्ञाने वैजात्यस्य स्वीकृतुं शक्यत्वात् । नचैवं प्रत्येकोचि-
तव्यवहारस्य इदं नीलमिदं पीतमित्यादिकस्यापलापापत्तिः;
भवदभ्युपगतनीलादिविलक्षणचित्ररूपेण समानयोगज्ञेमत्वात्,
वैजात्येऽपि भागोऽयं नरस्य भागोऽयं सिंहस्येति व्यवहारवत्स-
म्भवाच्च । ननु चित्ररूपस्यातिरिक्ततायां तावद्विवदन्ते तार्किकाः,
नीलादेनीलाद्यतिरिक्तरूपाजनक्त्वनियमात्, समानाधिकरण-
विजातीयरूपसमुदायादेव चित्रव्यवहारांपपादनात्, ताटशनिय-
मस्याप्रयोजकत्वेऽपि चित्रं रूपमिति प्रतीतावविचाद एव, एवं
नरसिंहेऽपि नरत्वसिंहत्वयोरनभ्युपगमेन वैजात्यप्रतीतेश्चानुभवि-
कत्वेनादोषः । इमौ नीलपीतौ घटावित्यादौ तु चित्रत्वप्रकारक-
प्रतीत्यनुदयेन कथं निर्वाहः, तथाच नीलपीतादिप्रत्येकातिरिक्ता-
कारस्वीकारासम्भवः; एकस्यापि नीलपीताद्यनेकाकारत्वं त्वेकस्याप्य-
नेकात्मतापर्यवसन्नं व्याहतमेवेति चेत्र, भावानवबोधात्, तथाहि
‘इमौ नीलपीतौ’ इत्यत्र ज्ञाने वैजात्यमनुभूयते न वा, आद्ये
तदेवास्माभिश्चित्रशब्देनोच्यते इति चित्रत्वप्रकारकप्रतीतेः कः
प्रसङ्गः ? ज्ञाने वैजात्यस्य भवतोऽप्यनुमतत्वात्, अन्यथा
वाह्यसिद्धिरपि कुतः ? घट इति ज्ञानात्पटस्यापि वा सिद्धिनं कुतः ?
अतएव न विषय एव वैजात्यम्, असंसृष्टस्य विषयत्वे विषया-
न्तरसाधारण्यात् । एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः । तस्माद्विषयाधीनं

असंसृष्टस्येति । ज्ञानेनेत्यादिः ।

ज्ञाने वैज्ञात्यं भवता वाच्यम्, वाह्यस्य विषयस्य दुर्निरूपत्वात् ज्ञानस्य तत्स्वकारणसामर्थ्यायातं मयाभ्युपगन्तव्यमिति काऽसङ्गतिः ? किञ्च नोलत्वपीतत्वादे विरोध इत्येव ज्ञानात्मकताविप्रतिपत्तिदशायां कथमवधारितमायुष्मता ? ज्ञानात्मकतासिद्धौ विरोधस्यैवामन्तव्यत्वात्, अन्यथा तु विरोधस्य सन्देहात् । पांसुलपादादयोऽपि नीलमितिबुद्ध्वा पीते न प्रवर्तन्त इति सिद्धेव विरोध इति चेन्नूनं स्वाभीष्टसाधने देहात्मवादिनः पांसुलपादादय एव तब साहाय्यं रचयन्ति नतु विद्वांसः, तथा च स्वीकुरु देहात्मवादमपि । युक्तिविरोधेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, विरोधभानमेव विरोधो नत्वन्यत्, स च न सर्वपुरुषादिसाधारणः । तत्रापि किञ्चित्यामकमिति तु प्रतिविधास्यते । अन्यथास्यातिनिरासेन स्वप्ने चैकत्रैव नीलत्वपीतत्वादिप्रत्ययस्यानुभविकत्वेन कार्यकारणभावप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमात्रस्य तत्र व्यभिचारित्वात् । यदाह खण्डनकारः ‘स्वप्नदृशः सर्वविशेषोपलम्भा’ दिति । जाग्रद्वैधर्म्यं तु स्वप्ने बाह्यसिद्धिं विना तत्प्रतीतेः प्रमात्रविनिरूपणञ्च विना न शक्यं निरूपयितुम् । एवक्त्र नरसिंहे पूर्वोक्तनरत्वसिंहत्वव्यवहारानुरोधेन ताहशान्वर्थसञ्ज्ञानुरोधेन च तत्र तयोरावश्यकत्वेन हेत्वन्तरविशेषाच्च तत्र तयोरभावस्यापि धौघ्येणावच्छेदकपक्षे चानवस्थानादिप्रसङ्गेन तत्रापि विरोधो भञ्जनीयः;

हेत्वन्तरविशेषाच्चेति । नरत्वसिंहत्वयोरभावस्याव्यंशभेदेनानुभवात्, जातेश्च व्याप्तवृत्तित्वात्, प्रत्येकं नरत्वसिंहत्वावच्छिन्नं प्रतिक्लिप्तानां कारणानामत्राभावाच्चेत्यर्थः । अवच्छेदकपक्षे चेत्यादि ।

एवं चित्ररूपस्थलेऽपीति ज्ञानाकारतैव युक्तेति ।

किञ्चैकस्यापि नीलाद्यनेकाकारत्वे का ज्ञतिः ? व्याघातइति चेन्न, अनेकत्वस्य नीलादौ विषयतासम्बन्धेन बुद्धिविशेषस्यैवोपगमात्, तस्य च व्याघाताप्रयोक्तवात् । एतेन—घटपटाविति धीः किञ्चातं द्वित्वमवगाहते, न स्वगतम्, तस्या एकत्वात्, नापि विषयगतम्, ज्ञानातिरिक्तस्याभावात्, एवं परचित्तविषयकं योगिज्ञानमपि किञ्चतं परत्वमवगाहत इत्यपि नाशङ्कनीयम्, द्वित्वस्य परत्वस्य च स्वज्ञानाकारमात्रत्वे एतादृशविकल्पानवकाशात् । यथाहि भवन्मते रूपादावपेक्षाबुद्धिरेव विषयतासम्बन्धेन द्वित्वादि नत्वन्यत्, तथा मन्मते सर्वत्रैव । वसुवन्धुस्त्वभ्यधात्, न केवलं परचित्तविषयकमेवापि तु स्वविषयकमपि चित्तमयथार्थमेव ग्राह्यप्राह्यकविकल्पस्याप्रहीणत्वादिति । तत्तु ऋजुतयोपेक्षितम् । उत्पलदेवोऽप्यवादीत्—“योगिनामपि भासन्ते न हशो दर्शनान्तरे ! स्वसंविदेकमानास्ता भान्ति”.....।

(इतीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम्)

ननु भवदुक्तमपि प्रलापमात्रम्, एकस्मिन् भेदनियतापेक्षामतेरेवासम्भवात्, एवमन्यत्रापि तत्तद्विचित्राकारस्य किञ्चियामकम्, नं रत्वतदभावादेरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेऽवच्छेदकस्यापि किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकतायां अवश्यं वाच्यत्वात्, अन्यथा विरोधप्रसङ्गतादवस्थादिति समुदायचर्चायां प्रागुक्तमिति भावः ।

न हशो दर्शनान्तरे इति । वेदान्तिनोऽपि दृष्टिसृष्टिवादे पुरुषान्तरीयज्ञानसुखादिकं न ज्ञायते किन्तु पुरुषान्तरीयत्वेन स्वस्मिन्नेव कल्प्यते हत्याकल्यन्ति ।

कादाचित्कः काचित्कश्चाकारः कादाचित्कं काचित्कं च कारण-
मान्निपेत्, तथाच स्वीकार्यं बाह्यम्, समनन्तरप्रत्ययस्य साधा-
रण्यात्, न च वासनाप्रबोधो नियामकः; वासनानां मात्रयापि
ज्ञानातिरेकेऽपसिद्धान्तात्, प्रबोधार्थं च नियामकस्य गवेषणीय-
त्वात्, स्वविषयकज्ञानात्मकत्वे तदभावेऽभावप्रसङ्गेन नियामकत्वा-
सम्भवात्, नहि वासनाविषयिण्यपि धीधारा समुन्मिषति,
समनन्तरप्रत्ययविधयैव चैवं कारणतापर्यवसानेनान्यवासनात्मक-
घटप्रत्ययतः कथमपरवासनात्मकपटप्रत्ययसमुद्भवः, अयमेव हि
वासनासङ्गमो भवतां यन्नाम तादृशवासनात्मकज्ञानात्मादृश-
वासनात्मकज्ञानोत्पत्तिरिति, अन्यथा ज्ञानातिरिक्तस्थिरवासना-
स्वीकारप्रसङ्गात्, तथापि वा प्रबोधकस्यापेक्षणीयत्वादिति
चेदद्वोच्यते - बाह्यार्थाभ्युपगमेऽपि चक्षुरादिना तत्सन्निकर्षमात्रेण
न तत्प्रत्यक्षम्, तत्सदभावेऽपि मनोऽनवधाने प्रत्यक्षानुदादात्,
मनोऽवधाने च निमित्तं मृग्यमाणमदृष्टविशेषो वा विषय-
विशेषबुभुत्सा वा स्यात्, नायः, तथा सत्यदृष्टविशेषादेव
तत्तदाकारज्ञानकादाचित्कत्वस्य निर्वाहसम्भवेन घटादेरकिञ्चिच-
त्करत्वात्। न चादृष्टविशेषेऽपि ज्ञानातिरिक्त एवेति न ज्ञाना-
तिरिक्तमात्रस्य प्रतिक्षेप इति बाच्यम्, अदृष्टविशेषो यदि
प्रागप्यासीत् तदा तदापि कुतो नेदानीन्तनं प्रत्ययमजीजनत् ?
सन्नपि न सहकारिसमवहित आसीदिति चेत्सहकारिणो
दुर्निरूपत्वात्, बुभुत्साविशेषस्य सहकारित्वे द्वितीयकल्पेऽन्त-
र्भावात्, घटादेस्तत्सन्निकर्षस्य वा तथात्वे तु तस्य प्रागपि
सत्त्वेनातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। यदि चादृष्टविशेष इदानीमेवोत्पन्नः,

तदा तस्यापि पूर्वमनुत्पत्तिसिद्धये कारणविशेषो वक्तव्यः । यदि
ज्ञानविशेषस्य कारणमहश्विशेषान्तरमेव, तस्यापि चाहश्विशेषा-
न्तरमेवेति प्रवाहः, तदा ज्ञानप्रवाहेण किमपराद्भ्यु, अन्ततः स्वभा-
वविशेषस्य सर्वत्र शरणीकरणीयत्वेन याहशज्ञानानन्तरं याहशज्ञानं
दृश्यते ताहशज्ञानं प्रति समनन्तरप्रत्ययविधया ताहशज्ञानस्य
जननस्वभावतोक्ते र्निर्बाधत्वात्, विषयविषयभावस्य च भेदे
दुर्निरूपत्वेऽहश्विशेषस्यापि ज्ञानात्मकताया एव वक्तव्यत्वात्,
अन्यथाऽलीकतापत्तेः । इत्थमेव विज्ञानवाद्यभ्युपगतो वासनाप-
रिपाको निष्कर्षणीयः । एतेन—आत्मनः स्थायिनोऽभावे घटमह-
मज्ञासिपमित्यनुभवो नोपपादयितुं शक्यः, पूर्वकालीनज्ञानस्यै-
तत्कालीनज्ञानभिन्नत्वेन तद्विषयत्वासम्भवादिति ताहशानुभवा-
धीनलोकव्यवहारमर्दनमिति—नाशङ्कनीयम्, स्थाय्यात्मोपगमेऽ-
प्युक्तरीत्या स्वभावविशेषालम्बनध्रौद्येण स्थायित्वे वक्ष्यमाण-
वाधकेन च पूर्वप्रत्ययरूपस्वकारणसामर्थ्यकल्पनयैव ताहशाकार-
स्योपपादनीयत्वात् । नापि द्वितीयः, विषयविशेषवुभुत्साया विषय-
विशेषज्ञानाधीनतया तस्मिद्वौ बुभुत्साऽनुपपत्तेः, बुभुत्साविषय-
तावच्छेदकरूपेण ज्ञानसिद्धौ च तदनवच्छेनज्ञानोत्पत्तौ बीज-
जिज्ञासायां निरस्तकल्पे एव पर्यवसानम् । तस्मात् सूक्ष्मसंसारा-
पर्यालोचननिवन्धन एव वाहाभ्युपगम इति युक्तमुत्पश्यामः ।

इत्थमेवेति । उक्तजननस्वभावतापर्यवसायितयैवेत्यर्थः । घटमह-
मज्ञासिपमिति । अहमर्थविषयकत्वावच्छेदेनायं प्रहोऽनुभवः, घटज्ञान-
विषयकत्वावच्छेदेन तु स्मृतिः ।

किञ्च ज्ञानं तावद्विषयनिरूप्यमिति भवतोऽप्यनुभवतम्, विषयो-
ऽपि च यदि ज्ञानादतिरिच्यते तदा विषयनिरूपणमपि ज्ञाननि-
रूपणायत्तमेव, न च विषयज्ञानमेव विषयनिरूपणम्; विषय-
निरूपणं हीह न विषयप्रकाशनमात्रं विवक्षितम्, अपि तु विषयस्य
सत्यत्वनिरूपणम्, तच्च प्रमात्वेन ज्ञाननिरूपणे आयतत इत्य-
न्योन्याश्रयः । वाह्यानां लक्षणान्तरखण्डेनेच सति तल्लक्षणमपि
प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्यैव निरूप्यमित्येवमप्यन्योन्याश्रय इत्युभ-
योरपि मा भूदसिद्धिरिति “सर्वनाशे समुत्पन्ने” इति न्यायेन
ज्ञानस्यैव स्वविषयकस्य परिशेषः समुचितः, तस्य वाह्याभ्युपगमेऽपि
अव्याप्तिः । नह्येवं सति ‘जानामी’त्येवानुभवो भवेदिति शक्यमापा-
दयितुम्, विलक्षणाकारस्यैव ज्ञानस्याभ्युपगमात् ।

किञ्च वाहां घटादि मायिकं याऽमायिकं वा, नायः, मायि-
कवादे दृष्टिस्तुष्टिवादस्यैव मुख्यत्वेन तत्र वाह्याभ्युपगमस्य निष्प्र-
योजनतादेरुक्तत्वात् । द्वितीये तु परमाणुसमुदायो वा, तदतिरि-
क्तावयवी वा मृदायवस्थाविशेषो वा, न तृतीयः—अवस्थायां
विशेषस्य दुर्निरूपत्वात्, सदसत्कार्यवादयोश्चतुर्थे शारदायां निर-
स्तात्वाच्च, अत एव न द्वितीयः, किञ्च, अव्यासज्यवृत्तित्वे प्रत्य-
वयवमवयविकार्यकारित्वं स्यात्, व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षे यावदवयव-
प्रत्यक्षं विना प्रत्यक्षासम्भवः, व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्य-
क्षस्य हेतुत्वात् । अस्याप्रयोजकत्वेन द्वित्वादिवैलक्षण्यमित्यत्र तु
भण नियामकम् । प्रत्यक्षात्मकं फलमन्यथानुपपन्नमिति चेन्न,
ज्ञानात्मकतायामप्युपपत्तेरन्यथानुपपत्तेरप्रसरात्, अन्यथाऽवयव-
मिन्नत्वाविशेषेऽप्यवयवी तत्रैव वर्तते नत्वन्यत्रेत्यत्र किन्नियाम-

कम् । समवायस्यायुतसिद्धत्वस्य च चतुर्थे निरस्तत्वात् । अत एव घटादो गुरुत्वादेद्वैगुण्यप्रसङ्गोऽपि युक्त एव । किञ्च, तत्कपालवृत्तित्वविशिष्टोऽवयवी एतत्कपालवृत्तित्वविशिष्ट इति भवताऽपि न स्वीकार्यम्, विरोधात्, उपलक्षणत्वञ्च तत्त्वकपालवृत्तित्वयोरविद्यमानत्वगर्भं जीवत्यवयविनि न सम्भवदुक्तिकम्, उपाधित्वं तु स्यात्, तथाच यत्र घटत्वे सत्येतत्कपालवृत्तित्वं तत्र तत्कपालवृत्तित्वमित्येवोक्तं स्यात्, एव चैतत्कपालवृत्तिर्थं कथं तत्कपालवृत्तिरिति जिज्ञासाया नेदमभिधानं निवारकमित्यनुत्तरम् । तथाच कथमनेकावयवसमवेतोऽवयवी । किञ्च तदेशवृत्तित्वविशिष्टस्यैतद्देशवृत्तित्वविशिष्टेन भेदाभेद एव स्यात्स च ज्ञानाकारतां विनान निर्वहतीत्यावेदितमधस्तात् । एतेनावयविन्यावृतत्वानावृतत्वग्रहणग्रहणसकम्पत्वविशिष्टकम्पत्वादिविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गोऽपि बौद्धैरुक्तः समर्थनीयः, स हि कतिपयावयवावरणेऽप्यवयविनिऽनावरणमेवेत्यादिरीत्या कैश्चित्समाधीयते, परन्तु तदावयविनिऽनावरणेप्राग्वृत्परिमाणविशेषोपलम्भप्रसङ्गः, न चावयविनि परिमाणविशेषस्य समवायो नत्वभेद इति नावयव्युपलम्भेऽपि परिमाणविशेषोपलम्भप्रसङ्गः इति वाच्यम्, समवायनिरासात् । किञ्च य एव घटोऽशेनावृतः, स एवांशेनानावृतः, य एव घटोऽशेन सकम्पः स एवांशेन निष्कम्पः, य एव घटोऽशेन गृहीतः स एवांशेनागृहीत इत्यनुभवो दुरपन्हवः, तस्य प्राप्तप्राप्तवेकन्यायेनांशयोरेवावृत्वानावृतत्वाद्यवगाहितोक्तौ तु संयोगतदभावावपि नैकत्र सिद्धयेताम्, अवयवयोरेव तयोर्वक्तुं शक्यत्वात्, अनुभवानुरोधेनोत्तरं तु समानम् । अवयवधर्मैरेवावयविनि तत्त्वकारकप्रतीतिनिर्वहिं

चावयविनो निर्धर्मकत्वापत्तिः; परमाणुरेव त्रसरेणुरेव वा तत्त-
द्वर्मकः स्यात्, एकाकारधर्मप्रकारकप्रतीतेः क्वचित्साक्षात्सम्बन्धा-
वगाहित्वं क्वचिच्च परम्परासम्बन्धावगाहित्वमिति दौःस्थ्याच्च !
बाधकसद्भावासद्भावाभ्यामावृतत्वादिधियो भ्रमत्वमेकत्र संयो-
गतदभावादिवृद्धेश्च प्रमात्वमिति चेन्न, भेदापत्तिरूपबाधकभियैवे-
त्थं परिकल्पने संयोगस्थलेऽपि तत्तौल्यात् । न चैवमस्त्ववच्छेद-
कभेदैनैवाविरोधः; अवच्छेदकस्य सर्वथैव घटादिभिन्नत्वे तद्भेद-
देने विरोधसमाधानासम्भवेन सर्वथैवाभेदस्य चानुभवविरोधेना-
सम्भवेन समवायेन प्रत्यवस्थानस्य च निराकृतत्वेन भेदाभेदोप-
गमस्य च दत्तोत्तरत्वेनावच्छेदकस्य चानवच्छन्नवृत्तिकत्वे विरोध-
तादवस्थेनावच्छन्नवृत्तिकत्वे चात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानव-
स्थान्यतमप्रसङ्गेनावयविलोपस्य दुर्वारत्वात् ।

न च परमाणुरेवान्तिमोऽवच्छेदकः; तत्रापि युगपदनेकमूर्त-
संयोगित्वस्यानेकदिगवच्छेदैनाभ्युपगतत्वेन पूर्वदिगवस्थितस्य पर-
माणोः परदिगवस्थितेन परमाणुना परदिगवच्छेदैनावृतत्वस्याव-
र्यकत्वेन च परमाणुनिष्टसंयोगस्यावच्छेदकेऽप्यवच्छेदकान्तरस्य
चक्रव्यत्वेनानवस्थाया दुर्वारत्वात् । एतेन दिग्दशकसंयोगनिबन्धनो
दशावयवकत्वप्रसङ्गः परमाणौ, एवं तदवयवेष्वपीतिशून्यतैवेत्यपि

परमाणोरतीन्द्रियतया तद्मरणां प्रत्यक्षानुपपत्त्या न तद्मैरवयविनि
तत्तत्प्रकारकप्रतीतिनिर्वाहसम्भव इत्यरुचेराह त्रसरेणुरेव वेति । एवं
च परमाणोरन्तिमावच्छेदकत्वस्यासम्भवदुक्तिकत्वेऽपि द्रूपणान्तराभि-
धित्सर्यैव ‘न च परमाणुरेवे’त्यादिनाऽग्रे आशङ्कितम् । शून्यतैवेत्यपि

समर्थितम् । तत्तद्विक्सम्बन्धस्य परमाणुषौ व्याप्यवृत्तित्वेऽवच्छेदकताऽनुपपत्तेः । एतेन धर्मिग्राहकमानेन परमाणुर्निरवयवत्वसिद्धौ तत्र तत्तत्सम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वमेवोपेत्यमिति नाशङ्कनीयम् । एतादृशरीत्या धर्मिग्राहकमानस्यानुपपत्तताया एव प्रदर्श्यमानत्वाच्च । न च परमाणुषोः सावयवत्वेऽनवस्थाऽन्यथानुपपत्तिर्वा; वाहानुपगमेनैव सर्वानुपपत्तिशान्तेः । निरवयवद्वये च तद्विलक्षणपरिमाणकं द्रव्यणुकं वेदान्तिगोष्ठीसिद्धा माया परमुत्पादयेन्नत्वन्यः कश्चिदिति मन्दधीधन्धकोऽयं परमाणुवांदः । संख्यायाः स्थौल्यप्रयोजकत्वमित्यपि तार्किकाणां स्वगोष्ठीसमय एवेति त्रसरेणोः स्थौल्यानुपपत्तावन्त्यावयविपर्यन्तं तदनुपपत्तिरेव । एतेन परमाणुसमुदाय-

समर्थितमिति । सूर्तस्य निरवयवत्वमनुभवयुक्तिविरुद्धमिति हृदयम् । साङ्ख्यरीत्या तु परमाणुनां पञ्चतन्मात्रस्थानीयत्वेन तज्जन्यत्वेन वाऽन्ततोऽहङ्कारादिद्वारा प्रकृतौ पर्यवसानं लये इति प्रकृत्यात्मकैवावस्थानिरवयवा, नतु सूर्तांतिमकेत्यन्यत् । मूलतत्त्वस्य शून्यत्वे ततः परमाणवादिपरम्परयाऽन्यथा वा जगदारमभृति मनोरथमात्रम् । एवं मूलतत्त्वस्य व्यापकप्रकृत्यात्मकत्वेऽपि, व्यापकान्महदादिपरम्परयापि परमाणुकणानामपलपितुमशक्यानामुत्पत्तिः, ततश्च पृथिव्यादेरेति न स्वन्नेऽपि अद्वामहंति । वक्ष्यते चैतद्विवर्तवादे । तस्मात्सर्वत्र परमनिर्भरौचित्यास्पदाचिन्त्यचमत्कारसारमायावादस्यैवाप्रतिहतस्वातन्त्र्यमिति तच्चम् । ननु परमाणुना यस्य कस्यापि संयोगो व्याप्यवृत्तिरेवेति कथञ्चिदास्ताम्, न चैवं परमाणुद्वयसंयोगस्यापि तथात्वे द्रव्यणुकादौ प्रथिमानुपपत्तिः, परमाणुगतसङ्ख्यावशात्तदुपपत्तेः, अत आह निरवयवद्वये चेति ।

पक्षोऽपि परास्तः । परमाणोरेव निराकृतत्वात् । अतीन्द्रियत्वप्रस-
ङ्गश्च घटादौ तार्किकैरप्यत्र पक्षे समर्थितः । एतादृशरीत्या परमाणु-
निराकरणं तत्सद्धृत्यसिद्धिपराहतमिति तु कुशकाशावलम्बनमे-
वानन्यशरणस्य । भवदभ्युपगतत्वेनैव निराकार्यत्वात्, वद्यते च
च विकल्पबलाद्वयवहारोपपत्तिः शून्यवादे ।

ज्ञानाकारतायामनुभवविरोध इति चेत्, बाह्येऽपि युक्तिवि-
रोधं किन्न पश्यसि ? एवं सत्यनिर्वाच्यवादिन एव विजयेरन्निति
चेन्नात्रातीव खेदः, ते ह्यस्माकं सतीर्थ्याः, बाह्याभिनिवेशिनो
भवतस्तु पराजय एव । प्रबलयुक्तिविरोधे च बाह्यप्रतीतिज्ञानाकार-
मेव भेदमुलिलखन्ति समर्थ्यमाना न कामपि ज्ञतिमावहति, चिन्त-
तञ्च बहिष्टम्, बुद्धिस्त्वमूर्ता भवतोऽपि सम्मतेति न तस्याः
परमाणुवत्त्वण्डनभागिता ।

एवं विमतं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वादित्यपि
'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियो' रिति बौद्धोक्तेविनिःसृतं
समर्थनोयम्, तदविषयकप्रतीत्यविषयस्य तदात्मकतादर्शनात्,

परमाणुपरिवर्तमानपटलयोरेव संयोगस्तत्त्वं द्वयणुकादिकमेण
जगज्जनिरिति त्वतिवेलमापाततः कस्यचिद्भिधानम्, पटलयोर्निरचयत्वे
उक्तदोषतादवस्थयेन परमाणुस्वीकारवैयथ्येन तदन्तः परमाणु-
प्रवेशस्याप्यसम्भवदुक्तिकृत्वेन च सावयवत्त्वस्य वाच्यत्वे जन्यत्वग्रौडयेण
परमाणुसंयोगद्वारैव तदुत्पत्तेः प्रार्थनीयत्वे उक्तदोषानिर्मोक्षात् ।

वक्ष्यते चेति । तथा च विकल्पोपनीतपरमाणोनिराकरणसम्भव
इति भावः । सतीर्थ्या इर्ति । अनिर्वाच्यवादिपु शून्यवादिनां विज्ञान-

न च रूपप्रभयोर्भेदेन व्यभिचारः, प्रभाया रूपाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि रूपाविषयकशब्दादिविषयत्वदर्शनेन तदविषयकप्रतीतिविषयतासामान्याभावस्याभावात् । नन्वाधाराधेयत्वाद्योस्तुल्यविच्छिन्नवेद्यत्वेन तत्र व्यभिचारः, यदि चाधारादिपदजन्योपस्थितिविषयत्वस्याधेयत्वादावदर्शनेन न परस्पराविषयकप्रतीतिविषयत्वसामान्याभाव इत्युच्यते, तदा ज्ञानपदाधीनोपस्थितेज्ञानसामान्यविषयिकाया अपि घटादिविषयकत्वाभावेन घटादावपि स्वविषयकज्ञानाभेदो न सिद्ध्येत्, प्रतीतिशब्देनानुभवमात्रविवक्षणेऽपि ज्ञानमस्तीत्यादिवाक्यजानुभवस्यापलापासम्भवेनोक्तदोष एव, नच ज्ञानमस्तीति बोधस्य स्वमात्रावगाहित्वम्, नतु सामान्यतोऽपि ‘अयं घट’ इत्यादिज्ञानान्तरावगाहित्वमिति

वादिसतीर्थत्वं तावत्सरष्टम्, वेदान्तिनामपि त्वस्त्येव तत्, उभयेषामपि प्रत्येकं नारायणात्मनो बुद्धात्मनश्च विष्णोः शिष्यत्वात् । शाक्यबुद्धस्य न विष्णववतारत्वमपि तु त्रिपुरदैत्यवधकालोत्पन्नस्यान्यस्यैति, तेनैव कलिपर्यन्तं स्थितेन सौगतमत्सूत्रगतसम्बादनम्, सर्वेषामपि विचारणां वस्तुतोऽनादितया सुगतमतानुगतानां तेषां प्रचारणमेव वा, शाक्येन तु पश्चात्तद्वर्धनमेव कृतमित्युपगमेऽपि बाद्यखण्डनकर्तृत्वसाम्येन सतीर्थत्वोक्तिर्न विरुद्धयते, लक्षणया सदृशेऽपि सतीर्थशब्दप्रयोगात् । बाद्यखण्डनं पुनरनिर्वाच्यत्वस्य ज्ञानाकारत्वस्य वा सिद्धये इत्यन्यत् । न तु सामान्यतोऽपीत्यादि । तथा च ज्ञानमस्तीत्यत्र घटस्येव तज्ज्ञानस्याप्यभाने तयोः परस्पराविषयकप्रतीत्यविषयत्वं निर्वाच्यमिति भावः ।

वाच्यम्, ज्ञानज्ञेयैक्यसिद्धि विनैवं वक्तुमशक्यत्वात्, ज्ञानविषय-
त्वेनैव ज्ञानभेदसाधने चास्यानुमानस्य निष्फलत्वात्, तस्मा-
त्प्रतीतिः प्रत्यक्षरूपैव विवक्षणीया, तत्र च तमसो रूपवद्वद्रव्यत्व-
पक्षस्यैव यौक्तिकत्वेन प्रभाडविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य रूपे
दर्शनेऽपि रूपाविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य प्रभायामभावेन
व्यभिचारो दुर्बारः, रूपं च तत्प्रभाया वाऽन्यस्य वेत्यन्यत्, एवं
यस्य यूकादेः शारीरविशेषप्रत्यक्षविषयत्वं नियतं तत्राति व्यभिचार
इति चेत्र, विशिष्य तज्ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वे तज्ज्ञाना-
भेदनिरूपितायास्तज्ज्ञानेऽवगताया व्याप्तेविवक्षायामदोषात्,
अनुकूलतर्कोक्त्याऽप्रयोजकतायाः परिहृतत्वात्। तज्ज्ञानत्वं तु न
तज्ज्ञानातिरिक्तमिति न व्यभिचारः।

अथवा तदविषयकज्ञानविषयतायोग्यत्वाभावे तदभेदव्याप्य-
त्वमिति सामान्यत एव वक्तव्यम्, योग्यतावच्छेदकं तु तदवृत्तित्व-
विशिष्टधर्मवत्त्वम्, यूकविशेषादौ चैतदज्ञतमिति न व्यभिचारः।
भूतले घट इत्यादिप्रतीतिविषयस्याधारावेयभावस्य तु विषयविष-
यभाववदखण्डत्वमेवोचितमित्यपि ध्येयम्। नचैवं पक्षे हेतमत्ता-
सन्देहः, वाह्यस्य निरस्ततया स्थौल्यादेविंकलपात्मकत्वस्यैव वक्त-

अप्रयोजकतायाः परिहृतत्वादिति। विशेषव्याप्तावप्रयोजकत्व-
शङ्का तावत्सत्त्वरमेव मतिं व्याकुलीकरोति, घटादेस्तज्ज्ञानभिन्नत्वे तज्ज्ञान-
विषयत्वाभावापादनेन तत्परिहारे त्वापाद्याभावेन तज्ज्ञानविषयत्वेनैवा-
भेदसाधनसम्बवेन प्रकृतहेतोरकिञ्चित्करत्वमित्यस्वरसादाह अथवेति।
हेतुमत्तासन्देह इति। ज्ञानावृत्तित्वविशिष्टस्थौल्यादेवर्घादौ विरहस्या-

व्यतया पक्षधर्मतानिश्चयादिति । न चायं घट इतिव्यवहारापलापः, घटमहं जानामीतिज्ञानावगाहिन एव भवता व्यवहारस्य वाच्य-त्वादितिवाच्यम्, घटं जानामीत्येवानुभवेऽपि घटोऽयमिति व्यव-हारे वाधकाभावात् । घटोऽयमित्यनुभवस्यापि शपथेन निर्णये तु श्रीरामानुजानुयायिनामिवास्माकमपि तत्र स्वरूपतो ज्ञानभानाभ्यु-पगमसम्भवात्; जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य न स्वरूपतो भान-मित्यस्य परिभाषामात्रत्वात् ।

ननु तत्तदाकाराविशेषितरूपेण ज्ञानस्योत्पत्त्याद्यननुभवा-ल्लाघवाच्च ज्ञानस्यैकत्वं नित्यत्वं व्यापकत्वज्ञास्थाय वेदान्तिना सन्धीयताम्, विषयस्यानिर्वच्यताया एव शक्यवचनत्वादिति चेन्न, निराकारज्ञानस्यानुभवबाधितत्वेन लाघवादेरकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च तादृशं ज्ञानं कालासम्बन्धिं वा तत्सम्बन्धिं वा, आद्येऽली-कत्वप्रसङ्गः, द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्यस्योत्तरक्षणवृत्तित्व-वैशिष्ट्येन विरोधोऽस्ति न वा, आद्ये यत्पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं तत्त्वोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति कथं नित्यत्वादिकम् । द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं ज्ञानमेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमितिज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः, न चैतत्पूर्वक्षणस्यैतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमितिज्ञानत्वे शक्यमुररीकर्तुम् । अवच्छेदकमेदेनाविरोध इतिचेन्नूनमस्वस्थोऽ

निश्चयेन तदवृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्त्वाभावस्य पर्यवसितहेतोस्तदभेदस्थ-साध्यसमानयोगक्षेमत्वादिति भावः । घटं जानामीत्येवानुभवेऽपीति । अयं घट इति जानामीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ।

सि, येन भूयः श्रावितमप्यनवस्थादिकं न स्मरसि । पूर्वज्ञणवृत्तित्वोपलक्षितमेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति स्वोकारे न विरोधं इति चेदेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत् तदेव पूर्वज्ञणवृत्तित्वोपलक्षितमिति कथं ज्ञेयम्, उपलक्ष्यतावच्छेदकाङ्गानात्, स्वरूपस्य ज्ञणान्तरसाधारण्यात् । अहो सिद्धमेतावतैव समीहितमिति चेदनवसरे प्रमोदोऽयं ते, यतः स्वरूपस्यैकस्य नानाज्ञणमेलनासम्भवस्यैवेत्थमभिधित्सितत्वात् । एकदा मा भूत्कालमेदेन तु तत्कुतो न स्यादिति चेदत्तोत्तरत्वात्, पूर्वादिज्ञणस्य पूर्वादिज्ञणावच्छेदेन मेलनोपगमे आत्माश्रयादिप्रसङ्गानात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, तत्त्वज्ञणसम्बन्धानां कालानवच्छिन्नत्वे सर्वेषां सर्वदा प्रतीतेः

अनवस्थादिकं न स्मरसीति । अधीगर्थदयेशामिति षष्ठी कर्मणः शेषत्वविवक्षायां नत्वन्यथा, अतएव ‘पष्ठो शेषे’ इत्यनेनैव षष्ठीप्रयोगस्य शेषत्वविवक्षायां निर्वाहेऽपि ‘प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते’ इति समाप्तनिषेधमात्रकृते ‘अधीगर्थेति’ सूत्रमिति वैयाकरणैहस्यने, अतएव च ‘वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाय शिक्षामदाः, तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्यहमहम्भावावृतो निष्प्राप्तः’ । इत्यादौ कवीनां बहुलं द्वितीयाप्रयोगा इतिभावः ।

आत्माश्रयादिप्रसङ्गादिति । न चादिपदासाङ्गत्यम्, पूर्वज्ञणस्य क्षणान्तरावच्छेदेन सम्बन्धशङ्काया एवानुदयेनात्माश्रयात्मितिरिक्तदोपस्यासम्भाव्यत्वादिति वाच्यम्, क्षणिकवस्त्वात्मकतया पूर्वज्ञानामप्यानन्त्यात् परस्पराद्यवच्छेदेन मेलनोपगमेऽन्योन्याश्रयादिसम्भवात् । न चानन्त्ये एक एव पूर्वज्ञण इति व्यवहारः कथम्, उपाध्यात्मकतापक्षेऽपि

प्रमात्वस्य दुष्परिहरत्वात् । एवमेव सहकारिभिराधीयमानाति-
शयविशिष्टस्यापूर्वत्वेन क्षणभङ्गोज्जीवनम् । न च सहकारि-
समवधानमेवातिशयः, तद्विशिष्टस्यैवोक्तरीत्या भेदाभेदादिना
च विकल्पोपहतत्वात् । एतेन व्यापकत्वमपि निराकृतप्रायम्,
तदेशसम्बन्धानुयोगित्वविशिष्टस्यैतद्देशसम्बन्धानुयोगित्वविशिष्ट-
त्वमस्ति नवेत्यादिविकल्पकवलितत्वात् । उक्तश्चैतदनुपदमवयवि-
निरासे । एवं कालाकाशादीनामपि नित्यत्वव्यापकत्वे प्रत्याख्येये ।
विषयस्यानिवार्चन्यत्वं यदुक्तं तदपि न; तस्य ज्ञानभिन्नत्वे ज्ञान-
विषयत्वासम्भवात् । तदभिन्नत्वे तु न मिथ्यात्वम्, ज्ञानस्य
क्षणिकत्वेऽपि परमार्थसत्त्वाभ्युपगमात् । न च परमार्थिकत्वं
यद्यर्थक्रियाकारित्वं तदा न तन्मिथ्यात्वं विरुणद्वीति वाच्यम्,
~~~~~
पर्यनुयोगस्यास्य तौल्यात् । प्रतिक्षणं प्रकृतिपरिणामानामप्यानन्त्येन
क्षणस्य तदात्मकतापक्षेऽपि दोषसाम्यात् । वाढ़मात्रेण क्षणेऽतिरिक्त-
पदार्थतायाश्चाश्रद्धेयत्वात् । ईश्वरस्य सङ्कल्पः प्रभावो वा काल
इत्यत्रापि पूर्वोक्तदोषस्य जागरूकत्वात्, तत्तदन्तर्याम्यात्मना भगवतः
प्रभावसङ्कलयोरानन्त्यसम्भवात् । एकक्षणत्वेन इयत्विहयमाणकाले
भगवत् एक एव सङ्कल्पो नानार्थगोचर इति तु नियन्तुमशक्यम्,
प्रत्युतास्मदादिदृष्ट्याऽनन्तयुगानामपि भगवतः क्रमातिक्रमणपटोरेक-
क्षणत्वेन सङ्कल्पकवलीकारोपयत्तेरिति कल्पनामात्रप्राणैव कालकलनेति
सर्वैरप्यनुमन्तव्यम् । सहकारिभिरिति । अत्राधिकं तत्त्वपदार्थखण्डन-
शारदाराजहंसयो द्रष्टव्यम् । पारमार्थिकत्वं यद्यर्थक्रियाकारित्वमिति ।
'अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसत् । अन्यतसंवृतिसत्प्रोक्तमिति हि

भ्रमस्थले ज्ञानमात्रोत्पत्तिसमर्थने तस्यैवार्थक्रियाकारितया तद्विभ्रस्य सांवृतस्य कार्यर्थक्रियाकारितयाऽक्लूप्तत्वादिति ।

अथ ज्ञानस्य परमार्थिकत्वे सर्वशून्यतादेशनाविरोध इति चेदत्राह विशिकाप्रकरणे वसुबन्धुः—“यो वालै धर्मणां स्वभावो ग्राह्यग्राहकादिः परिकल्पितस्तेन कल्पितेनात्मना तेषां नैरात्म्यं न त्वनभिलाप्येनात्मने”ति । अयमत्राशयः—ज्ञानभिन्नस्य प्रागुपदशितरीत्या विकल्पमात्रजीवितत्वेन ज्ञानभिन्नत्वावच्छिन्ना ग्राह्यता तन्निरूपिता च ग्राहकता विकल्पमात्रप्राणैव, अनभिलाप्यं तु ज्ञानवपुः स्वलक्षणम्, अननुगतमिति यावत्, अनुगमश्च देशतो वा कालतो वा, आद्यो विभुषु घटते, द्वितीयस्तु नित्यमात्रेषु, तदुभयमपि यत्र नास्ति तदेव पारमार्थिकम्, अन्यथोक्तरीत्या विरुद्धधर्माध्यासस्य दुर्वारत्वात् । तथाच ‘ज्ञानवज्ज्ञेयमपि पारमार्थिकम्’ ज्ञेयवद्वा ज्ञानमपि सांवृत् मिति मतद्वयनिराकरणं विज्ञानवादप्राणायितं निर्वूदम् । एवम् ज्ञणिकत्वादिकमपि न्यायानीतम् । अतएव सर्वज्ञणिकमिति भगवतो बुद्धस्य देशना । एतेनैवाशयेन तत्त्वसंग्रहे वेदान्तिमतमनूद्य विज्ञानस्य नित्यताभिधानं वेदान्तिनामपराधं एवेति “तेषामल्पापराधं तु दर्शनं प्रमाणवर्तिंके धर्मकीर्तिः । अल्पापराधं त्विति । दीर्घनिकाये* ब्रह्म-

* दीर्घनिकायो, (पठमो भागो) ब्रह्मजालमुत्तं तृतीयभणवार (विभागः—२२) ‘तत्र भिक्खुवो, ये ते समणवाह्यणा सस्पतवादा सस्पतं अच्चानं लोकं च पञ्चापेन्ति चतूहि वत्थृहि, सब्दे ते छहि फस्सायतने हि फुस्स फुस्स पटिसंवेदेन्ति ।’ (बम्बई विश्वविद्यालय संस्करण)

नित्यतोक्तिः” इत्यनेनोक्तम्, अल्पेत्यनेन ज्ञानस्य वेदान्ते पारमार्थिकतोपगमेनांशे यौक्तिकत्वं सूचितम् । सौगतैकदेशि-भिर्वात्सीपुत्रीयैरपि स्कन्धेभ्यो भिन्नाभिन्नत्वाभ्यामात्मनोऽनिर्वाच्य-तैवोपगतेति न वेदान्तिसाम्यम् । अतएव—

“स्कन्धेभ्यः पुद्गलो नान्यस्तीर्थद्विषपसङ्गतः ।”

नानन्योऽनेकताद्याप्तेः साध्वी तस्माद्वाच्यता”

इत्येवं तन्मतमनूद्य—

“ते वाच्याः पुद्गलो नैव विद्यते पारमार्थिकः ।

तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यत्वान्नभःकोकनदादिवद्” इत्यादिना तत्त्वसंग्रहे निराकृतम् । त्रिंशिकाप्रकरणेऽपि—

“आत्मधर्मोपचारो हि विविधो यः प्रवत्तते । विज्ञानपरिणामेऽसौ” ... । इति प्रबट्टके आत्मा जीवो जन्मुरित्यादिक आत्मोपचारःस्कन्धा धारतव आयतनानि रूपं वेदनादिकब्रह्म विज्ञानपरिणामे एव न मुख्ये आत्मनि धर्मेषु च । कुतएतत् ? धर्माणामात्मनश्च विज्ञान-परिणामाद्वहिरभावादिति निरूपितम्, एतेन मुख्यः कश्चिदात्मा जालसूत्रादावपि प्राकृतभाषोपनिवद्दे आत्मनो नित्यतोक्तिर्बाह्यानामज्ञश्रमणानां च चपलतामात्रमिति भिक्षून् प्रति बुद्धाभिहिततया स्पष्टमभ्यधायि । मरणानन्तरमात्मास्तित्वादिकं मयाऽकथितेषु निक्षिप्तम्, निधयोजनत्वात्त्रिरूपणस्य, नहीं द्विवद्वयाद्वयाद्वयुज्यते, नापि च मयाऽत्मास्तितायां प्रमाणमनुयुक्ता ब्राह्मणश्रमणाः किञ्चित्प्रतिपादयन्ति, तस्मात्तदुक्तिस्त्याज्येति च प्रोष्ठपादसूत्रे तथागतनिगदित-तयोक्तम्, एवं मध्यमनिकायादावपि स्वयमयमर्थोऽन्वेषणीयः ।

धर्म वाऽपरिणामात्मकं विज्ञानं वा किञ्चित्स्यादिति भ्रमो
निराकृतः । परिणामि विज्ञानमपि स्वपूर्ववर्तिविज्ञानपरिणाम
एव, न तु नित्यमिति च “कारणक्षणनिरोधसमकालः कारणक्षण-
चिलक्षणः कार्यस्यात्मलाभः परिणाम” इत्यनेन स्फोरितम् ।
तत्र कालान्तेन दर्शनान्तरप्रसिद्धपरिणामवैलक्षण्यं दर्शितम् ।
बौद्धसिद्धान्ते वस्तुस्वरूपस्यैव क्षणात्मकतायास्तत्त्वसंग्रहादौ
निर्णीतत्वेन कारणक्षणनिरोधसमकालत्वोक्तेः कारणनिरोध-
समकालत्वे एव पर्यवसानात् । एतादृशार्थानभ्युपगमे एतद्वल-
वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतएव सांख्ययोगादिसम्मतो नेह निरोधोऽ
नुरोधः, अपि तु तार्किकादिसम्मत एव । अन्यथा क्षणपदस्यापि
वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अग्रे विज्ञानमात्रस्य प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्युक्तथा
चायमभिप्रायो दृढोकृतः ।

“विज्ञानपरिणामोऽयं विकल्पो यद्विकल्प्यते ।
तेन तन्नास्ति तेनेदं सर्वं विज्ञप्तिमात्रकम्” ॥

इति कारिकाव्याख्यायाच्च ‘पूर्वकान्तिरुद्धात्तजातीयविज्ञानात् विज्ञान-
मुत्पद्यते’ इति कण्ठरवेणोक्तम् । आस्तिकदर्शनेषु तु निखिलेष्वपि
सौगतनये क्षणिकविज्ञानाभ्युपगमाभिधानं सुप्रसिद्धमेव । क्षणिकतया
स्तोतोवदविच्छ्लेदेन प्रवर्तमानं चालयविज्ञानमनोविज्ञानप्रवृत्ति-
विज्ञानं साकारमेव न तु वेदान्तिवक्तिमपि विज्ञानं निराकारम् ।

तार्किकादिसम्मत इति । निरन्वयनाश हति भावः । वैयर्थ्य-
प्रसङ्गाच्चेति । कारणतिरोभावमात्रस्य कारणनिरोधेत्युक्त्यैव लाभ-
सम्भवादिति भावः । इति दर्शनसर्वस्वे विज्ञानवादे राजहंसः ।

यदाह वसुवन्धुः—“नहि निरालम्बनं निराकारं वा विज्ञानं
युज्यते, नैव तन्निरालम्बनं निराकारं वेष्यते किं तर्हापरिच्छन्ना-
लम्बनाकार”भिति । विशुद्धमणि ज्ञानं सन्तन्यमानमुपेक्षात्मकमेव न
तु वेदान्तिवदानन्दात्मकम्, अलौकिकानन्दानभ्युपगमाल्लौकिकस्य
च रागात्मकक्लेशानुविद्धत्वादिति द्रष्टव्यम् । तस्मात् त्त्वाणिकं
ज्ञानमेवानुच्छिन्नसन्तति विजातीयस्वगतभेदशून्यतयाऽद्वैतं
परमार्थसदिति शिवम् । इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे
विज्ञानवादपरिष्कारप्रकारः ।

शून्यवादः ।

अथ परस्मिन्निव स्वस्मिन्नपि विषयविषयभावस्य निरूपणा-
सम्भवे स्वस्यापि रक्षणं नोचितमिति निष्पक्षपाताः शून्यवादिनः ।
नचोक्तरीत्या ज्ञानज्ञेयाभेदसिद्धौ शारदायां चतुर्थपरिच्छेदोक्तदिशा
ग्राह्यस्य लक्षणान्तरासम्भवेऽपि ज्ञानाभिन्नत्वं वा ज्ञानसामग्री-
जन्यत्वं वा लक्षणमस्तु, सर्वस्य ज्ञानात्मकत्वव्यवस्थितौ देवदत्तो
प्रामं गच्छतीति ज्ञानस्यैव क्रियाकर्मकर्तृतया भानेन तद्विरोधोद्भाव-
नासम्भवादिति वाच्यम्, भेदस्य प्रथमे चतुर्थे चोक्तरीत्या दुर्निरूपत्वे
तत्प्रतियोगिकतया तदायत्तसिद्धिकत्वेनाभेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् । न च भेदप्रतियोगिकत्वोपलक्षितं तथापि सत्यं स्यात्; भेद-
प्रतियोगिकतासद्भावदशायां तस्या उपलक्षणत्वासम्भवात्, तदस-
द्भावदशायां त्वभेदस्यापि स्वरूपत्यागप्रसङ्गात्, उपलक्षितत्वस्य
विशेषणत्वोपलक्षणत्वाभ्यां दोषाच्च । एतेन ज्ञानभिन्नाभिन्नत्व-

दर्शनसर्वस्वे शून्यवादे राजहंसः

उपलक्षितत्वस्येति । अस्य विशेषणत्वे उपलक्षितमपि विशिष्टमे-
वेति कथमुक्तरीत्या सत्यम्, उपलक्षणत्वे त्वनवस्था, उपलक्षितत्वोपलक्षि-
तत्वस्यापि धर्मस्योपलक्षणताया एव वक्तव्यत्वात्, यदि तूपलक्षितत्वं
न धर्मः किन्तु स्वरूपमात्रम्, तदा व्यावृत्तस्वरूपज्ञानेन विषयत्वस्य
ज्ञानभिन्नेऽपि स्वीकारप्रसङ्गः, नहि तस्य निस्वरूपतेति भावः ।

मपि पराकार्यम् । द्वितीये तु जन्यतावच्छेदकं निरूपणीयम् । न
च ज्ञानत्वं तत्; आकारस्य ज्ञानभिन्नाभिन्नतायां पर्यवसानस्योक्त-
त्वेन ज्ञानत्वस्य तत्रासम्भवात्, अतएव तत्र ज्ञानसामग्रीजन्यत्व-
मपि कथम् । ननु भेदस्यापि स्वविषयकज्ञानात्मकत्वमुक्तमेव,
किंच त्यक्तं एव भेदाभेदपक्षः; अतएव घटमहं जानामीत्यत्र
भेदाभेदस्फुरणमपि नापाद्यमिति चेन्न, साकारं सर्वं ज्ञानमिति
मितिः प्रमिति वर्गं भ्रान्तिं वर्गं विकल्पो वा, आद्ये आकारसाहित्यं
नालीकं नवाऽकारात्मकं नवा ज्ञानात्मकम्, तथासति ज्ञानं ज्ञान-
मित्याद्यपि ताहशमितिजननाय प्रयुज्येत, अतएव सर्वं प्रमेयमिति
ज्ञानं स्वविषयकमित्यर्थस्य सर्वप्रमेयमिति ज्ञानं स्वाभिन्नं स्वसा-
मग्रीजन्यं वेति व्यवहारागोचरतया विषयत्वस्य ज्ञानाभिन्नत्वा-
द्यात्मकताऽशक्यशङ्कैव । द्वितीये तु ज्ञानस्य निराकारत्वप्रसङ्गः ।
तृतीये तु ज्ञानानां समेषां ताहशविकल्पविषयतया विकल्पात्मकत्वेन
न किमपि ज्ञानं प्रमात्मकं स्यात् । अथ विकल्पो व्योमकुसुम-
मित्यादिकः प्रमित्यनात्मकः, अयं तु विकल्पोऽपि प्रमित्यात्मक
एवेति कथञ्चिद्ब्रूपे, तदा प्रथमकल्पोक्तदोषः । अथ मा भूतिक-

नालीकमिति । प्रमितिविषयत्वादेव । न वाऽकारात्मकमित्यादि ।
तदात्मकं हि वस्तु प्रमित्या तन्निरूपितत्वेन तन्निरूपितत्वेन च न शक्यं
विषयीकृत्वम्, साहित्यं त्वाकारनिरूपितत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वेन च विषयीकृतं
प्रमित्येति भावः । ज्ञानात्मकत्वाभावे तु हेत्वन्तरमप्याह तथा सति
ज्ञानमित्यादि ।

कथञ्चिद्ब्रूपे इति । आकारसाहित्यमात्रविषयकत्वावच्छेदेन विकल्पत्वं

किञ्चञ्जानं प्रमा, संवृत्यैव तु व्यवहारः, न चास्यैव ज्ञानस्य प्रमात्वाप्र-
मात्वाभ्यां व्याघातः, यज्ञानुरूपो बलिरिति न्यायेन संवृत्यैव संवृ-
तेव्यवस्थापने वाधकाभावात्, न हि संवृतिरिपि पारमार्थिंकीति
वक्ष्यते येन तद्वयवस्थापनाय पर्यन्तुयज्येत, न च व्यवस्थापनापक्षा-
श्रवणमिदानां मे कुलधर्मोऽपि तु खण्डनपक्षाश्रवणमेवेति न व्या-
घातशङ्कापि, द्रष्टव्यं च व्याघातखण्डनमनुमानखण्डने द्वितीय-
परिच्छेदे च शारदायामिति मन्यसे, तदाऽस्मदीयशून्योद्यानरि-
रंसोस्ते स्वागतमादराद्विदध्महे। वस्तुतस्तु सर्वज्ञानाप्रामाण्याभ्यु-
पगमोऽनुचित एव, व्यवहारवशा ज्ञानानां प्रामाण्यस्य यौक्तिकृदशा
चाप्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वं हि नापवादस्थलं विना निर्वहति, शून्य-
त्वाशून्यत्वाद्योः सांवृतत्वाविशेषेऽपि शून्यत्वादिग्रहे उत्कर्षस्य
कथंचिद्वश्योपेयत्वादिति हि वक्ष्यते ।

किञ्च ज्ञानत्वमपोहात्मकं वाऽन्यादृशं वा, उभयथाऽपि प्रति-
व्यक्तिविश्रान्तं वाऽनुगतं वा, आदेऽननुगमः, द्वितीयेत्वपसिद्धान्तः,
देशकालानुगमयोर्भवतैव विज्ञानवादशेषे निरस्तत्वात्। किञ्चानु-
गतत्वं व्यापकत्वमिह वाच्यम्, तच्च देशानवच्छिन्नन्तत्वं वा तद्व-
न्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाऽभावरूपम्, अभावश्चाव-
न्तु सर्वज्ञानविषयकत्वावच्छेदेनेति हि न विषयविवियमावनिरूपणं
विना वक्तु शक्यते, नचान्यदवच्छेदकमस्तीति सर्वांशे विकल्पत्वमश्रद्धेय-
मिति भावेनांकं कथंचिद्विति । न चास्यैवेति । अत्य न किञ्चन
ज्ञानं प्रमेत्यस्य । स्वागतमादरादिति । शून्योद्यानरिरंता हि न
उभुक्षेपरिपि तु सुमुक्षोरिति तस्यादरः समुचित एव, शून्यस्यापि

योरलीकः; तथा च व्यापकत्वे व्यापकत्वमस्ति, न वा, आये आत्मा-
श्रयोऽनवस्था वा, न चेष्टापत्तिः, व्यवहारानुगमदर्शनात् । सर्वस्य
सर्वव्यापकत्वप्रसङ्गश्च, जातेःसर्वव्यापकत्वात् । सम्बन्धभेदमादाय

चोद्यानन्तं रागद्वेषाद्युपष्लबोपशमप्रदत्येति भावः । अभावश्चावयोरलीक
इति । अलीकत्वोक्ते: फलं द्वितीयकल्पनिराकरणे व्यक्तिभविष्यति ।

जातेः सर्वव्यापकत्वादिति । तथाच जातेधर्मभूता व्यापकतापि
तदद्वारा सर्वे व्याप्त्युयादितिभावः । जातिश्रापोदस्याप्युपलक्षणम्,
अलीकेऽपि तस्मिन् देशानवच्छेदत्वरूपव्यापकतासत्त्वात् । ननु जातिः
स्वाश्रयीभूतव्यक्तिकलापं नित्यमनित्यं वा समवायेन व्यापोति,
स्वांश्रयशून्यदेशे तु कालिकेनैव वर्तत इति कथमुक्तप्रसङ्गोऽत आह
सम्बन्धभेदमादायेति । अन्यत्र = साक्षात्त्वजातिखण्डनशारदायाम् ।
घटसंयोगादिशून्यदेशे उत्पन्ने घटादौ कथं घटत्वाद्यभिसम्बन्ध इत्यादिकं तत्र
तत्रत्यराज्ञहंसे च निरूपितम् । एवं च कालिकसम्बन्धस्यात्र शरणीकरुम-
शक्यत्वेन कथमपि जातिमात्रस्य व्यापकत्वे सर्वस्य सर्वजातिमत्त्वा
जातेश्च तत्त्वान्निरूपितव्यापकतावच्छेदकतया सर्वस्य सर्वव्यापकत्वप्रसङ्गः
स्पष्ट एव । व्यापकतायां व्यापकताभ्युपगमस्तु प्रकृतः केवलमीदूश-
प्रसङ्गस्योपद्वलक इत्येतावतैव तमाश्रित्य प्रसङ्गोऽयमुपन्यस्तः । एवं
च सामान्यतः कस्यचित् कंचित्प्रति व्यापकत्वमिष्टमेव, विशिष्यापि
धूमादिमन्त्रिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वानां प्रत्येकं वनिह-
त्वादिकं प्रत्येव व्यापकत्वमिति कथमयमुक्तः प्रसङ्ग इति न शङ्कनीयम् ।
जातिवादत्यागपर्यवसन्ने जातिव्यापकतावादत्यागे तु 'व्यवहारानुगमदर्शना'

प्रत्यवस्थानं तु निराकृतमन्यत्र । द्वितीये तु देशानवच्छिन्ननस्य
देशावच्छिन्नत्वं व्याहतम्, अनलीकाभाववादिमतेऽपि देशत्वका-
लत्वव्यापकत्वस्य जातिमात्रनिष्ठुत्वेन तद्वर्जितदेशाभावेनोक्तव्या-
वातो दुर्वार एव । व्यापकताखण्डनशारदा चेहानुसन्धेया । नित्य-
समजात्यापत्तिस्तु न, दूषणक्षमत्वात्, अस्माकं व्यवस्थापनीया-
भावाच्च, शून्यतायाः सर्वासिद्ध्यैव सिद्धेः । एवं ज्ञाणिकत्वस्य ज्ञाणि-
कत्वाज्ञाणिकत्वाभ्यामपि ज्ञाणिकज्ञानस्य दुर्निरूपत्वमेव, द्वितीये नि-
र्धर्मिकधर्मासम्भवेन स्थायिस्वीकारप्रसङ्गात्, आद्ये चात्माश्रयापत्त्या
नानुगमः, तद्रक्षणायैव चापसिद्धान्तमवधीर्य ज्ञाणस्यातिरिक्तपदार्थतां

दित्येतत्पर्यन्तमुक्तमेव दूषणमवगन्तव्यम् । प्रकृते च ज्ञानत्वस्पापि
त्यागपर्यवसाने काऽसौ व्यक्तिर्यां ज्ञानमितिनिरूपतेत्यलोकेष्वेत्रासौ
लीयेत यदि निर्धर्मकस्वरूपमात्रसमर्थना वेदान्तिनां नेह कथञ्चिदर्थिता
रक्षिका स्यात् । देशानवच्छिन्नस्येति । अभावस्थालीकस्य देशान-
वच्छिन्नत्वब्रौद्यादिभावः ।

‘धर्मस्य तदत्पूर्वविकल्पानुग्रहत्तिः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्य-
समो भवेत् ॥’ इत्युक्त्य व्यापकत्वे व्यापकत्वाद्यापकत्वविकल्पानुप-
पत्त्या व्यापकत्वविशिष्टतया धर्मिखण्डने नित्यसप्तज्यापत्तिमाशङ्कयाह
नित्यसमजात्यापत्तिरु नेति । दूषणक्षमस्यैव जात्युत्तरत्वं यथा, तथा
दृष्टव्यमनिर्वाच्यत्वनिरुक्तिशारदायाम् । स्वत्वकुभिमतव्यावातकस्य जातित्व-
पक्षे त्वाह अस्माकमित्यादि ।

नानुगम इति । भात्माश्रयपरिहाराय क्षणिकत्वनानात्वस्य वाच्य-
त्वादिति भावः । अननुगमे इष्टापत्तिमाशङ्कयाह तद्रक्षणायैवेति । स्वज-

शिरोमणिरप्यनुमेने । एवं ज्ञाने स्वनिरूपितविषयिताविशेषे सत्य-
तोपगमो न तद्विद्यः प्रमात्वसिद्धिं विना, सा च न तत्सत्यतासिद्धिं
विनेति स्वविषयत्वाविषयत्वाभ्यामपि दुर्निरूपत्वमेव ज्ञानस्येति
द्रष्टव्यं “सोऽपि वा धीविशेषः किं स्वीकार्यमतद्विद्यं विने” ति प्रध-
टृके शारदायाम् । एवं प्रमात्वखण्डनशेषे शारदोदितप्रमात्वस्वतस्त्व-
परतस्त्वनिरासप्रणाल्यापि ज्ञानज्ञेयसत्यतावधीरणीया, तस्मात्स्व-
विषयत्वं ज्ञाने सांवृतमेव वक्तव्यभिति परविषयत्वमपि तथैव,
स्ववक्त्वं परोऽपि सांवृत एव नत्वलीक इति न व्यवहारविरोधः ।
तदुक्तं लङ्घावतारे—

केशोऽणुकं यथा मिथ्या गृह्णते तैमिरैर्जनैः ।

तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥इति॥

अतएव शून्यत्वं कालसम्बन्धित्वनियतं वेदान्त्यभिमतं मिथ्या-
त्वमेवेति शारदायां तत्र तत्रोपापीपदाम । अतएव आत्मतस्त्वविवेके
न्यविभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मादिरूपोपाधेः क्षणव्यवहारहेतुत्वे हि
नानुगमरक्षणम्, स्वत्वप्रवेशादिति भावः ।

ज्ञाने स्वविषयकत्वस्य सत्यरूपैव परेणोपग्रहस्त्वेन तत्र दोषमाह एवं
ज्ञाने स्वनिरूपितेत्यादि । स्वाविषयकत्वं तु परापेक्षायामनवस्थादिना
योगाचारेण स्वयमेव निरस्यत इति स्वप्रकाशावादशारदायामनुसन्धेयम् ।
प्रमात्वखण्डनशेषे इति । तत्र पूर्वपक्षे स्वतस्त्वस्य सिद्धान्ते तु परत-
स्त्वस्य निरासप्रकाराः सूत्रिताः, तात्पर्यं तु द्वयो दुर्वचत्वे एव, प्रमात्व-
स्यैव खण्डने तदीयस्वतस्त्वपरतस्त्वचिन्ता हि व्योम्निं चित्रलेखनमनुहर-
तीति भावः ।

प्रपञ्चस्य विचारासहत्वसाधकप्रमाणादेर्विचारासहत्वं न वेति
 विकल्प्य द्वितीये तत्रैव विचारासहत्वसाधकत्वेनाभिमतानां युक्तीनां
 व्यभिचारः, आद्ये तु भवदीयविचारस्य भौतविचारकल्पत्वप्रसङ्गः,
 तथाहि—केन चिद्घौतेन राजद्वारां द्विरदमवलोक्य विकल्पितम्,
 किमयमन्धकारो मूलकमत्ति, आहोस्त्रिवज्जलवाहो बलाकावान्
 वर्षति गर्जति च, यद्वा बान्धवोऽयम् 'राजद्वारे शमशाने च यस्ति-
 प्रति स बान्धव' इति परमाचार्यवचनात्, अथवा योऽयं भूमौ
 हृश्यते तस्य च्छायेति, दूषितं च, नादः, तस्य शूर्पयुगलप्रस्फोटना-
 भावात्, न द्वितीयः; तस्य स्तम्भचतुष्याभावात्, न तृतीयः, तस्य
 लगुडब्रामणाभावात्, न चतुर्थः; तस्य नरशिरःशतोद्रिगरणाभावात्,
 ततो न किञ्चिदेतदिति । किमेतावता द्विपञ्चरूपं निवर्तत इत्युपहसता-
 मुदयनाचार्याणामनिर्वाच्यवादहृदयानभिज्ञतां ज्ञापयितुं तदभिज्ञा-
 नामपि वा तेषां द्वैताभिनिवेशमात्रं द्योतयितुं द्वैताभिनिवेशशून्या-
 नामपि वा तेषां द्वैतवादपरिष्करणम्यादप्रवशात्प्राप्तौ स्व कृतव्यनि-
 र्वाहमात्रपरतां सूचयितुं खण्डनोपक्रमे एव शून्यवादे सांवृतस-
 तोऽपि तत्तदाभासलक्षणानाकान्तस्य प्रमाणादेः साधकता समर्थिता ।

ननु शून्यत्वं शून्यं न वा, आद्ये प्रपञ्चस्याशून्यत्वप्रसङ्गः,
 आत्माश्रयश्च, द्वितीये तु सर्वं शून्यमिति सिद्धान्तव्याकोपः,
 तदनादरेऽपि संविदोऽपि मिथ्यात्वे कथमशून्यसिद्धिः, विषय-
 विषयिभावस्य मिथ्यात्वे संविदशून्ययोरपि तथात्वस्यौचित्याव-
 जित्वादिति चेन्न, शून्यताया अपि शून्यत्वात्, आत्माश्रयस्यानि-
 र्वाच्यत्वपोषकत्वात् । अतएव शरीरगतदोषानपसायौषधस्यापि
 यथाऽपसारणं सुखावहम्, अन्यथा ग्लान्यापत्तेः, एवं शून्यताया अपि

मतान्तरवारिकाया वारणमावश्यकमेवेति दृष्टान्ताभिधानपुरस्सरं
यद्यशून्यं भवेत्किञ्चित्म्याच्छून्यमिति किञ्चन ।
न किञ्चिदास्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति ॥

इत्यत्र माध्यमिकवृत्तावुक्तम् । न चैव प्रपञ्चस्याशून्यत्वप्रसङ्गः,
निषेध्यताबच्छेदकस्य विषयत्वस्य प्रपञ्चशून्यतोभयसाधारणेन
तथा प्रसङ्गासम्भवादिति वेदान्तिवदेव समाधेयत्वात्, प्रक्रियाद-
शायां सर्वत्रैव सांवृतसत्त्वोपगमेन समसत्ताक्योरपि स्वाप्नभावा-
भावयोरिव सांवृतसत्यत्वशून्यत्वयोरविरोधस्य तद्वदेव मयापि
सुवचत्वाच्च । तर्किं शून्यतायाः सांवृतत्वमेव, तथा च मूले
कुठाराधातः, उक्तं हि सौगतैः—

“द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोके संवृतिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः” ॥इति॥

“परमार्थमजरममरमप्रपञ्चं निर्वाणं शून्यतास्वभाव” मिति
च, उक्तञ्च भामत्यां ‘शून्यवादिनामपि शून्यताया एव पारमार्थि-
कत्वा’ दिति चेन्नूनं सुकुमारमतिरसि, येन शून्यतायाः शून्य-
तोक्तिं मृषित्वापि सांवृतत्वोक्तिं न मृष्यसे, यैर्हि सौगतै निर्वाण-
स्यापि पारमार्थिकत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः, तैः शून्यतायाः पारमा-
र्थिकत्वं रक्षणीयमिति साहसम्, अतएव भावत्वे ध्वंसप्रतियोगि-
तादेरभावत्वे च क्लेशाद्यात्मकप्रतियोगिदुर्निरूपताप्रयुक्तायाः
स्वरूपतश्च दुर्निरूपताया आपत्तिमभिसन्धाय

“न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।

भावाभावपरामर्शक्षयो निर्वाणमुच्यते ॥” इति ॥

कुतएवास्य भावनेति । भावना = भावीकरणम्, भावात्मक-

“निर्बाणमध्यायुष्मन् सुभूते ! मायोपमं स्वप्नोपम” मिति च
माध्यमिकग्रन्थेऽभिहितम् । हन्तैवं कथं वचसां विरोधं धुनीमहीति
चेदित्थम्—यथा

“न निरोधो न चोत्पत्तिर्वद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥”

इति वदतां वेदान्तिनां वस्तुतो बन्धमोक्षव्यवस्थाविरहेऽपि—

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥”

इत्यादिना मोक्षस्यात्मरूपतया पारमार्थिकत्वोक्तिः, तथा प्रतियोगि-
नोऽभावेन परमार्थतः शून्यताया अनिवंचनीयतामभिप्रेत्य सांबृत-
त्वेनासत्त्वेन वोक्ताया एव तस्याःसिद्धान्तान्तरनिरासनिरूपणद-
शायां तदपेक्षया कथित्वादरणीयतामनुमत्य शिष्यप्रवृत्तये
पारमार्थिकत्वोक्तिः, विनेयमत्यनुरोधेन नानाप्रकारै देशनाशैली
त्वनादिकालप्रचलिता न गर्हामर्हति । अयं तु विशेषः—यद्वेदान्ति-
मते कस्यचित्परमार्थतत्त्वस्य स्वीकृतत्वेन तस्य परिशेषावश्यम्भा-
वेन तदात्मकतया मुक्तेः पारमार्थिकत्वोक्तिसम्भव एव । बन्धस्या-
तात्त्विकतया तु तप्रतियोगिकत्वेन रूपेण मुक्तेरप्यतात्त्विकता-
भिप्रायेण निषेधसम्भवोऽपि । सर्वथापि मुक्तित्वेन रूपेण मुक्ति-
र्नास्त्येव । शून्यवादिमते तु कस्यचित्तत्वस्यापरिशेषितत्वेन न
केनाप्यात्मना कस्यापि तात्त्विकत्वसम्भव इति शून्यताया यौक्तिक-
त्वरूपोत्कर्षमात्रविवक्षयैव पारमार्थिकत्वोक्तिः । तथा चाविद्यकत्वा-
तेतियावत् । भावतेतिपाठस्तु स्पष्टः । यौक्तिकत्वरूपोत्कर्षेति । जगामर-

विशेषेऽपि यथा वेदान्तिमते प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वविभागः, तथाऽत्र सांबृतसत्यत्वाविशेषेऽपि लौकिकालौकिकसांबृतसत्यत्वविभागः। इयांमुत्तु विशेषः—यद्वेदान्तिमते व्यवहारसिद्धस्य प्रातिभासिकापेक्षयोत्कर्षः, अत्र तु व्यवहारासिद्धस्यापि शून्यत्वस्य युक्तिमात्रसिद्धतयोत्कर्ष इति। एतेन “संबृतिसत्यव्यपेक्षया लोकस्येदंसत्याभिनिवेशस्य प्रतिपक्षभावेन मृषार्थता भावानां प्रतिपाद्यतेऽस्माभिः, नैव त्वार्याः कृतकार्याः किञ्चिच्चुपलभन्ते यन्मृषा वाऽमृषा वा स्या” दिति माध्यमिकवृत्त्युक्तं निर्वूढम्। एवत्तच नैरात्म्याभिनिवेशोऽप्यनुत्तमानामेव बौद्धानाम्, वस्तुतस्तु—

“बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितः”

इत्येव मुख्यः सिद्धान्तः। अतएव शून्यता मध्यमेत्यप्युच्यते, यदाहुः—“आत्मेति काश्यप ! अयमेकोऽन्तः, नैरात्म्यमित्ययं द्वितीयोऽन्तः। यदेतदनयोरन्तयोर्मध्यं तदरूप्यमनिदर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमविज्ञप्तिकमनिकेतमित्युच्यते। काश्यप ! मध्यमा प्रतिपद्माणां भूतप्रत्यवेक्षे” ति। तथाच त्रिकालाचाध्यतत्त्वपर्यन्ततयोःस्तु शून्यतास्वभावनिर्वाणेऽप्रसङ्गादेवाजरामरत्वोक्ति वस्तुस्वरूपत्कीर्तनमात्रपर्यवसायिनी नानुपपत्तेति भावः।

एकोऽन्त इति। अन्तः सिद्धान्तः। मध्यमिति। भावनीयतया द्वयोरभावदशेत्यर्थः। द्वयोर्भावनाया अभाव इति यावत्। ‘सत्यात्मनि परसञ्ज्ञा’ इति वक्ष्यमाणनयेन संसारान्तः पातितयाऽत्मभावनाया अपि त्याजयत्वात्। वस्तुगत्यैवात्मनैरात्म्ययोरभा वस्तु वक्ष्यमाणचतुर्कोटिविनिर्मुक्तव्यनयेन द्रष्टुमुचितः। प्रतिपत्त = सिद्धान्तः। भूतप्रत्यवेक्षेति। सत्यत्वप्रतिक्षेपो वस्तुस्थितिर्वा। अगत्वैवेति।

मगत्वैव बौद्धानां चित्तसन्तोष इति शून्यतापि शून्यैवेति सर्वं
शून्यमित्येव सिद्धान्तनिष्ठकर्षः । एवं स्थिते—

“अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चाल्पबुद्धयः ।
भावानां, ते न पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवम्” ॥

इतिमाध्यमिकग्रन्थे शिवशब्दो दुःखाभावपर एवावगन्तव्यः,
अतएवोत्तमसमाधौ दुःखाभाव एव नतु सुखमित्युक्तमभिर्धर्मकोषे ।
उपशमशब्दस्तुपेक्षासंविदतिरिक्तसंविदभावाभिप्रायेणेति न
पौनरुक्तयम् । शिवमित्यस्य शिवस्य लक्षणमित्यर्थकत्वे तु न
पौनरुक्तयशङ्कापि, ज्ञानज्ञेयनिवृत्तिस्वभावं सर्वकल्पनाजालरहितं
द्रष्टव्योपशमं शिवलक्षणमिति तद्वृत्तावुक्तवात् । भामत्यां
शून्यतायाः पारमार्थिकत्वोक्तिन्तु शून्यतायाः शून्यत्वेऽपि निषेधस्य

संसारशून्यत्वयोरज्ञातसतोरकिञ्चित्करत्वात्संसारभावना एव क्लेशजाल-
जटिलाः शून्यत्वभावनयोपशमयितव्याः, उपशमान्तासु तु तासु
शून्यत्वभावनाऽपि निष्प्रयोजनत्वात्याज्यैवेति सकलविकल्पविलय एव
‘अरूपमनिदर्शन’मित्यादिनोदीरिते माध्यमिकदर्शनप्रमेयपरिसमाप्तिः,
किमाधारोऽसौ विकल्पविलय इत्यादिका तु वस्तुस्थितिर्वेदान्तदर्शनेनैव
कणेहत्य स्वप्रमेयीकार्येति तत्त्वम् । पश्यन्तीति । परमार्थिकत्वेनेत्यादिः ।
भावानामितिपूर्वान्वयि । द्रष्टव्योपशमम् = द्रूश्यानामुपशममित्युचितोऽर्थः ।
संविदतिरिक्तेति । उपेक्षासंविद उत्तमसमाधावभ्युपगमादितिभावः ।
ज्ञानज्ञेयनिवृत्तिस्वभावमिति । अत्र ज्ञानपदं निर्वाणदशामभिप्रेत्य
प्रयुक्तम् । परमार्थिकत्वोक्तिस्तिवति । इतोऽनन्तरं जिज्ञासासूत्रभाम-

परिशेषो ध्रौद्येणापततीति कस्यचित्परमार्थतत्त्वस्य शून्यवादिनोऽप्यभ्युपगम आवश्यक इति कृत्वाचिन्तया ।

इदन्त्ववधेयम्—शून्यता शून्या नवेति विकल्प्य निरासो नित्यसमजातिलक्षणाकान्तइति तार्किकादिभिर्नेत्थं प्रत्यवस्थेयम्, अस्माकं तु किञ्चिद्ब्यवस्थापयतां श्रीगौतमेन गुरुणोद्गीर्ण्यां वितण्डायामुक्तमाधिकारितया तादृशरीतया तत्र तत्र खण्डनेऽपि

त्यामेव सर्वोपाल्यारहिततयाऽपदार्थत्वोक्त्या शून्यस्यालीकत्वध्वननमपि कथञ्चिदेव नेतव्यम्, द्रुश्यस्य स्वीयसत्त्वानभ्युपगमेऽधिष्ठानस्यापि च पारमार्थिकस्यानभ्युपगमेऽलीकतैव समर्थिता स्यादिति तदभिप्रायोहनसम्भवात् । अन्यथा तु शून्यतायाः सत्यत्वे तदाश्रयस्यापि सत्यत्वावश्यम्भावेन शून्यताया अपि च शून्यत्वेन सामान्यत एव शून्यस्यालीकत्वध्वननमसङ्गतमेव स्यात् । बौद्धेनापि च केनचिद्दुयदि द्रुश्यस्यालीकतोक्तस्यात्, तर्हि समाध्यवस्थां नाटयता परम्, नत्वपगतसमाधिमद्घूणितेन विस्फारितलोचनेनेति मन्तव्यम् । वैराग्याविर्भावार्थं तु द्रुश्येऽलीकत्वस्य भावनां समर्थयितुं तस्याभिधानं केन नानुमन्येत, नत्वेतावता वस्तुगतिरसौ स्यात् । यदि तु निखिलप्रपञ्चाभाव एव शून्यताशब्देनोच्यते, सोऽपि च शून्य एव, प्रपञ्चान्तःपातित्वात्, अभावस्यालीकता चाऽऽकलितैव सौगतैरिति वर्णयते, तदा सुतरां शून्यतायाः सत्यतोकिराङ्गस्येन योजनां नार्हति, परन्त्वभावस्यावारभिज्ञत्वेनालीकत्वस्य कथञ्चिन्पर्षणीयत्वेऽप्याधाररूपतया तथात्वं भृशं शिथिलायत इति शून्यताया आधारे एवैवं सत्यता पर्यवस्थति । श्रीगौतमेन गुरुणोद्गीर्ण्यामिति । अनया वचोव्यक्त्येदं व्यञ्जयते—यद्यप्यत्यादरेण वितण्डाकथोपदेशकतया न्यायसूत्र-

न दोषः, यदा तु कथाविशेषे तार्किकादिरपि वैतण्डिकतामालम्बते
तदा तस्याप्यनिर्वाच्यवादिकार्यकारित्वेन तदनुचरत्वमेवापद्यत
इति । तदित्थं—

“आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।

केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः” ॥

इत्यपि निरूपितप्रायाभिप्रायं मन्तव्यम् । तथाहि—आकार-
सहिता = पारमार्थिकाकारसहिता केवलां = सांबृताकारसज्जावेऽपि
परमार्थत आकाररहिताम्, विषयविषयभावस्यैकत्रापि विचा-
रासहत्वस्योक्त्वात् । स्वस्थां = वस्तुगत्या स्वविषयत्वाभावेऽपि
सांबृतस्वविषयत्ववतीम्, एतेनैवाभिप्रायेणास्माभिः शारदायां
स्वप्रकाशवादे शून्यवादिमतेऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमवादि ।
परमार्थतस्तदभावाभिप्रायेण तु क्रियाकर्मविरोधादिना तन्मते
प्रणेता नास्मद्दृष्ट्या वीतराग हति वीतरागेषु प्रथमस्य तथागस्य शिष्याणां
नासौ माननीयो नः, तथापि पररीत्या परोपदेशनैपूणीपूतचेतसामस्माक-
मभीषिद्धये एव किञ्चिदुपदिदेशेत्येतावता गौतमेति तथागतनामाङ्गुत-
तया च किञ्चिदिव माननीयतां न न यातीति । गौतमशब्दवच्च गौतम-
शब्दोऽपि न्यायसूत्रकर्तरि प्रयुज्यत हति । भवतां गुरुणेति वार्थः ।

सांबृतस्वविषयत्ववतीमिति । इत्थमेव—

‘अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते ,

प्रत्यक्षो नहि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगाचारमतानुगैरभिहिता साकारबुद्धिः परा ,

मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वस्थां परां संविदम् ॥’

कचिद्‌ग्रन्थे तन्निरासोऽपि नासङ्गतः । बाह्यार्थानङ्गीकारमात्राभि�-
प्रायेण तु कचित् ज्ञानपारमार्थिकत्ववादियोगाचारस्यापि शून्य-
वादित्वोल्लेख इति विवेकत्थम् । उक्तश्लोके ईदृशसंविदभिधानपि
शून्यवादिमते संसारदशायामेव न तु मोक्षदशायाम्, प्रदीप-
निर्वाणवदात्महानरूपमोक्षस्य तन्मते तदीयनिवन्धेषु सुप्रतीतत्वात् ।
उक्तश्लोके लङ्घावतारे भगवता—

“यथा न भावो नाभावो गगनं कथयते मया ।
आलयं हि तथा काये भावाभावविवर्जितम् ॥
लोकायतमिदं सर्वं यत्तीर्थ्यैँ देश्यते मृषा ।
कार्यकारणसदृष्ट्या स्वसिद्धान्तो न विद्यते ॥
अहमेकः स्वसिद्धान्तं कार्यकारणवर्जितम् ।
दिशाभि शिष्यवर्गस्य लोकायतविवर्जितम् ॥
चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं हि दृश्यते ।
प्राण्यप्राहृत्यावेन शाश्वतोच्छ्रेदवर्जितम् ।
यावत्प्रवर्तते चित्तं तावल्लोकायतं भवेत् ॥”

इत्युक्तिरपि योजनीया । वस्तुतस्तु सूक्ष्मसिद्धान्तनिर्दर्शणवेलायां
नेदृशश्लोका आश्रयणोयतां यान्ति, आपातत एव परसिद्धान्तज्ञानवतापि
च्युत्पत्तिमात्रेणेदृशश्लोकरचनोपपत्तेरिति ध्यातव्यम् ।

प्रदीपनिर्वाणवदिति । ‘प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिनः’ ।
इति हि वदन्ति ।

सदृष्ट्येति । पारमार्थिकत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । तैर्थिकानामितिशेष ।
न विद्यते = नोपपत्ते । अयत्वा कार्यकारणयोः पारमार्थिकत्वाभ्युपग-

आलयं = आलयविज्ञानम् । कार्यकारणवर्जितमित्यनेन निर्वक्ष्य-
 माणोऽजातवादापरपर्यायः प्रतीत्यसमुत्पाद आसूचितः । चित्तमात्र-
मिति । वस्तुतो न परविषयकं नापि स्वविषयकमिति मात्रपदस्व-
 रसः । एतेन निरुक्तकैवल्यस्वस्थतयोरासूत्रणम् । तदाह न
दृश्यइत्यादिना । द्विधेत्यस्य व्याख्यानं प्राण्यग्राहकभावेनेति ।
दृश्यते इति । यत एव केवलं दृश्यते, न तु विचारेणाप्येवं व्यव-
 स्थापयितुं शक्यते, अत एव शाश्वतोच्छ्रेदवर्जितम् । न नित्यं
 नाष्यनित्यमित्यनिर्वाच्यम्, अतएव क्षणिकत्वात्त्वणिकत्वाभ्याम-
 निर्वाच्यत्वं प्रागावेदितम् । एवच्च मोक्षदशायां संविदनवस्थानं
 दृश्यत्वलिङ्गेनैव ज्ञानेऽपि शून्यत्वस्य साधनं च सूचितम् ।
 नचात्मनो वेदान्त्यभिमतस्यादृश्यत्वेन तत्र मिथ्यात्वासिद्धिरिति
 वाच्यम्, अदृश्यस्य तस्याप्रामाणिकताया निष्प्रयोजनतायाश्च
 वद्यमाणत्वात् । विषयत्वमात्रं च लिङ्गम् दण्डनवेशे प्रयोजना-
 भावात् । एवच्च सत्त्वेन प्रतीत्यहं न परमार्थसत् विषयत्वात्,
 बाधयोग्यत्वाच्च, नाष्यसत्, कालसम्बन्धात्, तुच्छस्य पक्षताव-
 च्छेदकानालिङ्गितत्वान्न प्रथमे सिद्धसाधनम्, बाधयोग्यत्वस्य च
 ममाश्रित्यास्माकं सिद्धान्तो नास्ति, किन्तु परेषां तैर्थिकानामेव, अतएव
 तेषां लोक्यतप्रायतेतिपूरणसंबलितार्थः । न नित्यमिति । शाश्वतपदं
 भावप्रधानमितिभावः । बाधयोग्यत्वाच्चेति । विषयत्वप्रतियोगित्व-
 कार्यत्वादिकं सम्बन्धमात्रमत्र योग्यतावच्छेदकमवैष्णवप्रतिक्रमिति
 तस्मैव हेतुत्वं यद्यन्यौचित्याऽनीतम्, तथापि व्याप्त्यत्वे सति पक्षधर्मत्वं

नासिद्धिः, असत्त्वाभावसाध्येऽपि च न बाधासिद्धी, विषयो न सदसन् विरोधात्, निषेधश्चासत्त्वात्युपनीतस्येति द्रष्टव्यम्, विषयस्तात्त्विकत्वेन सदसद्भेदयोरभाववान् सदसद्भेदाभ्यां निरूपणानर्हत्वादिति शून्यत्वसिद्धिः । पूर्वेष्वपि साध्येषु परमार्थसत्त्वादिनाऽनिर्वाच्यत्वस्य यथा सम्भवं हेतुता द्रष्टव्या । एतेन च कोटिचतुष्टयविनिर्मुक्तत्वमपि दर्शितम्, यथा च ज्ञेयांशे फलतो वेदान्तिनामध्यत्र सम्प्रतिपत्तिसत्थाऽनिर्वाच्यत्वनिरुक्तौ शारदायां दर्शितम् । अत्र च स्वरूपासिद्धिशङ्कानिरासाय शारदासमेतं स्वएडनमेवाखिलमवलोकनीयम् । वस्तुतस्तु परमतनिरासमुखेनैव शून्यतासाधनौचित्यं न तु तत्र लिङ्गोपन्यासोऽप्यमन्दप्रयोजनक इत्युक्तप्रायम् । तावल्लोकायतं भवेदिति । अस्मद्दृष्ट्या तार्किकादयोऽपि लोकायतप्राया एव, स्थूलदर्शित्वसाम्यात्, लोके विस्तृतत्वाच्च, सूक्ष्मदर्शिनां हि विरलतैव स्यात्, प्रमाणविचारे निपुणा हि हेतुत्वं न बाधयोग्यतायामपि न सम्भवति । विषयत्वादिकं तु हेत्वन्तरं परं स्यादितिभावः । विरोधादिति । सत्त्वासत्त्वप्रकारेण प्रमाणेनाबोधितत्वादित्यर्थः । तेनासामानाधिकरण्यरूपविरोधस्य सत्त्वासत्त्वयोरेव वर्तमानत्वेऽपि न क्षतिः । सत्त्वासत्त्वयोर्विषयत्वावच्छेदेनावृक्तित्वे साध्ये तु सामानाधिकरण्यभावस्यापि हेतुता सम्भवत्येव । न च विषयस्य सदसद्भयात्मकता नैतावता निषिद्धा स्यात् । विषयत्वावच्छिन्नाधिकरणतानि रूपितनिरूपकतावच्छेदकोभयत्वानाश्रयत्वस्य साध्यत्वे तात्पर्यात् । यदि चात्र हेतुसिद्धिरेव साध्यसिद्धिः, तदा परस्परविरहरूपत्वरूपविरोधस्य हेतुताऽस्तु । परस्परत्वस्थाननुगमेन तत्रानुमानद्वये-

अपि तार्किका न प्रमेयविचारणाचणा इति निश्चयमिदं विषयश्चिद्-
पश्चिमानाम्, नव्यन्यायतत्त्वं तु गौरवलाघवकार्यकारणभाव-
प्रतिवध्यप्रतिवन्धकभावप्रकारमुद्रासंसर्गमुद्रानिवेशेषवेव समाप्तम् ।
विशिष्य चाखण्डोपाधिनिधिरेव कथमपि नव्यरजितः, परन्तु
वेधसाऽसावध्यनिर्वचनीयतासेविसात्कृतः कर्मविपाके आजन्म-
दरिद्रतया परिक्लृप्तेषु तार्किकेषु तत्त्वामित्वमनुचितमितिमन्या ।
अथवा प्रमाणानामपि स्वभावतोऽनिर्वाच्यतैवेति तत्पोषणायैवैतेऽ
वतीर्णा इति नेपालम्भो युक्तः प्रमोदाधायिनि जने, एतावता
प्रयत्नेन निर्वचनेऽपि तदुक्तरीतिभिरेव दोषाणां जागरूकत्वात् ।
अद्य यावच्च न कोऽपि निर्वकुं शशाकेत्यग्रेऽपि कः शक्यति,
वस्तुत्त्वभावोल्लङ्घनस्याशक्यत्वात् । एतेनानिर्वचनोयवादिनमुद्दिश्य
तदीयनिर्वचनाशक्यभिप्रायेण ‘सोऽयं पवनतनयवार्तामुपश्रुत्य
तत्स्पर्धया वालवानरः कियदपि दूरमुत्प्लुत्य महार्णवं एव पतितः
प्राह, अपार एवायमकूपारो मिथ्या रामायणं’मिति तार्किकैः
स्वोपहास एव कृत इति द्रष्टव्यम्, भवान् निर्वचनानि भद्रकृम-
प्रभुरित्यन्योऽपि न प्रभविष्यतीत्यस्य वक्तुमनौचित्यादित्यलमति-
प्रपञ्चेन ।

नैवाभीष्टसिद्धिः, सत्त्वमसत्त्वाधिकरणावृत्तिः, असत्त्वाभावरूपत्वात्,
असत्त्वं सत्त्वाधिकरणावृत्तिं सत्त्वाभावरूपत्वादिति । अत्र सामान्यव्याप्तौ
संयोगतदभावादौ व्यभिचारवारणाय तु व्याध्यवृत्तित्वमपि हेतुवटकी-
कार्यम् । अनिर्वचनीयतासेविसात्कृत इति । अखण्डोपाधितावादस्या-
निर्वचनीयतावादपर्यवसायित्वमिति हृदयम् ।

कालसम्बन्धित्वे सति सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वादि-
वच्छून्यत्वस्य लक्षणान्तरमपि द्रष्टव्यम् । यदाहुर्माध्यमिक-
कारिकासु—

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षमहे ।

सा प्रज्ञमिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ॥

प्रतीत्य समुत्पादः = स्वभावेनानुत्पादः, कारणसापेक्षत्वात्, उपादाय
कारणानि प्रज्ञमिः = कारणापेक्षत्योत्पन्नत्वप्रतीतिः । मध्यमा
प्रतिपदिति । यस्य हि स्वभावेनानुत्पत्तिस्तस्याभित्वाभावः,
स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावान्नात्मित्वाभावः, अतो भावा-
भावान्तद्वयरहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा
प्रतिपत् = मध्यमामार्ग इति तद्वयाख्यातारः ।

अत्र कालसम्बन्धित्वे सत्युत्पन्नस्वभावत्वाभावो लक्षणम्,
अन्यथाऽलीकेऽतिव्याप्तेः, नित्येऽपि न सा, तस्यालीकृताया उक्त-
त्वाद्वयमाणत्वाच्च । ननु विशेष्यदलेन किं विवक्षितम्, न
तावज्जन्यतावच्छेदकर्धर्मराहित्यम्, घटत्वादेस्तादशर्धर्मस्यापो-
हात्मकस्यान्यादशस्य वा घटादौ सद्भावात् । नापि निरपेक्षो-
त्पत्तिकत्वाभावः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, सिद्धसाधनाच्च, अत एव
न सापेक्षात्पत्तिकत्वम्, न वोत्पत्तितादात्म्यानापन्नत्वम्, उत्पत्तेरपि
कार्यत्वेन लक्षयतया तत्राव्याप्तेश्च, नापि यावत्सत्त्वमुत्पत्तिमत्त्व-
स्याभावः, मन्मते क्षणिकानभ्युपगमेन प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, स्थिरत्व-

प्रतियोगित्वादिवदिति । आदिनाऽदेयं चतुर्द्वयोटिविनिर्मुक्तत्वम् ।
प्रतीत्येति । कारणानि प्राप्येत्यर्थः ।

मादायार्थान्तराच्च, सिद्धसाधनाच्च, नाष्टुत्पत्तिधर्मकत्वाभावः,
उत्पादस्य भवताऽपि स्वीकारात्, अन्यथा प्रतीत्यसमुत्पादशब्द-
प्रयोगासङ्गतेरिति; मैवम्, पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
कार्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, कार्यविशेषं प्रति कारणतयैव प्रायो
नित्यस्य साधनेन कार्यासिद्धौ न तत्सिद्धिसम्भवः, पारमार्थिकत्वश्च
मन्मतेऽप्रसिद्धमप्यसत्त्वात्युपनीतं भासिष्यत इत्यदोषः। कार्यत्व-
सामान्याभाव एव वा विवक्षणीयः, स्वान्जभावाभावादिन्या-
येनोक्तेन कार्यत्वेन सांवृतेन स्वीकृतेनापि विरोधाभावात्।
प्रतीत्येति ल्यवन्तेन तु कारणसापेक्षतोक्तिः सांवृतत्वव्यक्तीकरणाय,
उत्पत्तौ ज्ञाप्तौ वा सापेक्षमात्रस्य सांवृतत्वात्। एवच्च सांवृतेत्पत्ति-
कत्वमपि लक्षणान्तरं सम्भवति।

अथ कथमेतदवधार्यभिति चेदत्र गीतं सौगतैः—

“अन्यत्रतीत्य यदि नाम परोऽभविष्य-
ज्जायेत तर्हि बहुलः शिखिनोऽन्यकारः।
सर्वस्य जन्म च भवेत्खलु सर्वतश्च
तुल्यं परत्वमखिले जनकेऽपि यस्मात्॥” इति

अयम्भावः—घटःस्वस्माद्वोत्पद्यते परस्माद्वा, आद्ये स्वस्य
पूर्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याघातः। द्वितीये तु परत्वस्य तन्त्वादि-
साधारण्येन ततोऽपि घटोत्पत्त्यापत्तिः। न च यत उत्पत्तिरनु-

न तत्सिद्धिसम्भव इति। तथा च न तत्रातिव्याप्तिरितिभावः।
प्रय इत्यनेन साक्षित्या सूचितसिद्धिकस्य नित्यचिन्मात्रस्य त्वग्रे
निरसनीयतेति भावः।

भूयते तत एवोत्पद्यते; यत्तपदार्थस्यैव पृच्छयमानत्वात् । तत्किमन्धोऽसि ? हन्त यद्यहमन्धस्तदा भवतोऽन्धतमत्वमेवापद्यते, बाह्यदृष्टिवैधुर्यपेक्ष्याऽन्तर्दृष्टिवैधुर्यस्याधिकदोपत्वात् । तथाहि—यस्य यत्कारणं ततस्तदुत्पद्यत इति भवतोऽभिप्रायः; यदा च कार्यकारणमाव एवाक्षिप्यते तदा स कथं सिद्धवदुद्देश्यकोटौ निवेशयितुं शक्यते । न च यद्यन्निरूपितकारणतया लोकसिद्धमित्युद्देश्याशयः; तस्य सांवृतसाधारण्यात् । प्रमितत्वान्तर्भावे च कारणत्वस्यैव निरूपणीयत्वात्, अन्यथा कथं तदीयं प्रमात्वमवधारणीयम् । तत्र च नैयत्यादिवटितलक्षणानां चतुर्थे दुर्निरूपताया उक्तत्वेन नव्यताकिंकरपि च तस्याः स्वोकृतत्वेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपतायाश्चाननुगमापादक्तत्वेन स्वं न स्वीयमित्यनुभववाधितत्वेन चासम्भवेन पदार्थान्तरत्ववाचोयुक्तेश्च लक्षणाभिधानविकलायाः कार्यान्वयस्त्वेन प्रतीतिविशेषसाक्षिकतया निरूपणस्य च प्रतीतौ विशेषस्यैव बुभुत्यमानतयाऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गकृत्वेन विशेषसन्त्वसमर्थनमन्तरेण प्रतीतेः प्रमात्वेनानिर्णीतायाः कूटसाक्षित्वेन । चानिर्वचनीयताचरणचुम्बनातिरिक्तगतेरभावात् । अधिकं तु चतुर्थे सम्बन्धखण्डने कारणताखण्डने च शारदायां दर्शनीयम् । चेतनमनपेक्ष्यैव प्रतिक्षणं तत्तत्कुर्वदूपत्वविशिष्टकारणकूटाधीनोत्पत्तिस्वभावत्वं प्रतीत्यसमुत्पाद इति तु “इदं प्रत्ययफल” मिति बुद्धोक्तेरुत्थितं सौत्रान्तिकप्रस्थानीयं न तु शून्यताप्रस्थानीयमित्युक्तमविसंवादित्वखण्डनशारदायाम् ।

अथैवं सर्वशून्यत्वे आत्महानमेव मोक्षः स्यात्, पुरुषार्थत्वाभावात् तन्न सङ्गच्छत इति चेत्र, दुःखं तावत्सर्वोऽपि जिहासति

येन केनचिदुपायेन, अतएवाप्रतिसमाधेयव्याधिभिर्देहात्माभि-
मानिभिर्जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागोऽर्थ्यते, परन्तु जन्मान्तरेऽपि
क्लेशोपनिषातावश्यम्भावेन प्राणत्यागो नात्यन्तिक उपायोऽपि
त्वात्मनाश एव, यदाह—

सत्यात्मनि परसञ्चा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।

अनयोः सम्प्रतिवद्वाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ॥

दोषाणां क्लेशमूलत्वं तु सुविदितमेव । एवञ्च दुःखोपद्रुतात्म-
सद्वावापेक्षयाऽत्मनाश एव श्रेयानिति कथं न पुरुषार्थः । तार्कि-
कैरपि सुखविरहेऽपि दुःखहानेः पुरुषार्थत्वं समर्थ्यत एव, परन्तु
प्रागभावासहवृत्तेर्युगपदशेषविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तिनान्तरीयक-
त्वदर्शनेन तेषामप्यात्महानमापद्यत इति साम्यमेवेत्यद्वैतवादिनो
वदन्ति, तदनापत्तावपि वाऽस्त्रुद्रूपस्तदाऽत्मा सन्नप्यसत्सम
एवेति नात्मसद्वावो मुक्तेः पुरुषार्थतायामुपयुज्यते । एवं च सत्येव
धर्मिणि बन्धविश्लेषो मोक्षपदवाच्य इत्यप्यगत्या त्याज्यम्,
अप्रयोजकञ्च ।

अथ भवत्वेवम्, तथापि संविदः क्षणिकत्वेन स्वभावत एव
नाशसम्भवेन मोक्षार्थं प्रयत्नवैयर्थ्यमेव, न च सन्तानस्य विनाशाय
प्रयत्यते, तस्यातिरिक्तत्वाभावात्, अन्यथा सन्तानिनाशेन तन्नाशो-

नित्यतयैवात्मरूपधर्मिग्राहकप्रमाणविरोधेन प्रागभावासहवृत्तेरित्या-
त्यादिध्यामिसङ्क्लोचाभ्युपगमेनाह तदनापत्तावपीति प्रागभावासहवृत्ते-
रिति तु पाकस्थले व्यभिचारवारणायोच्यते । नान्तरीयकत्वं तु तत्र
कालिकम्यासिः ।

अपि कुत इति तन्नित्यत्वमपि स्यात्, नित्यत्वं च स्ववृत्त्यवृत्तिभ्यां भवद्विरपलायते, आद्ये आत्माश्रयात्, द्वितीये च ध्वंसप्रतियोगित्वाभावरूपनित्यत्वे कालानवच्छिक्षन्ने कालावच्छिक्षन्त्वरूपानित्यत्वप्रसक्तौ व्याघातादिति चेत्, सत्यम्, सन्तानस्य सन्तानिभिन्नाभिन्नत्वाभ्यां दुर्वचतया सांवृतस्यैव विनाशो मोक्ष इति स्वीकारात्, उक्तविकल्पपराहतिस्तु सांवृतत्वं पुष्टांतीति न दोषः। वन्धस्य दुर्निरूपत्वादेव तु वन्धमोक्षव्यवस्था नास्थीयत इत्यवादिष्म ।

यत्तु निस्साक्षिकवाधसिद्ध्यसम्भवेन नित्यस्य साक्षिणोऽभ्युपगम आवश्यकः, अन्यथा तस्यापि बाध्यत्वे तद्वाधसिद्ध्ये साक्षण्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसक्तिरिति वेदान्तिनोच्यते, तत्रेत्थं समाधेयम्, आनिर्वाणं ज्ञानधारा तावदभ्युपेयत एव, निर्वाणकाले तु यद्यपि नास्ति ज्ञानमिति नान्तिमज्ञाननाशप्रत्यक्षसम्भवः, तथापि न वयं योगजधर्मप्रभावानभ्युपगन्तारो येन भाविप्रत्यक्षं न भवेत्। नवा चार्वाका इव प्रत्यक्षमात्रोपजीविनोऽपि तु संवृतिदशायामनुमानोपजीविनोऽपि, अनुमानश्चेदानीमपि सन्ततित्वलिङ्गकमुच्छेदसाध्यकं शून्यत्वसाध्यकं वा विचारासहत्वादिलिङ्गकं सम्भवत्येव, अनुमितेश्च स्वविषयकत्वं सांवृतमनुमन्यत एवेति न तद्वानायापि साक्षयपेक्षा, मुक्तिकाले च बाधभानं किं किञ्चित्कलं प्रसूते येन तदा तदर्थं साक्षयपेक्ष्येतेति भवानेव प्रत्रूताम्। एतेन विशुद्धज्ञानसन्तानोदयो मोक्ष इत्याध्यपास्तप्रायम् ।

एतेनेति । उक्तानुमानेनेत्यर्थः । अपास्तप्रायमिति । ‘बुद्धितत्त्वे स्थिता बौद्धा गुणेष्वेवाहर्ताः स्थिताः । स्थिता वेदविदः उंसि अव्यक्ते

यदपि निरधिष्ठानकभ्रमो न हष्टचर इति संदधिष्ठानमवश्य-
 मझ्ञाकार्यमिति वेदान्तिन आहुस्तत्रापीत्थं नः प्रतिभाति, अधिग्रानं
 हि स्थूलदृशां तावद्रजतादेः शुक्तयादिकम्, वेदान्तवासनावासित-
 मतीनां तु परमार्थसच्चैतन्यम्, तत्राद्यं सांवृतं न ममापि दण्ड-
 वारितम्, अधिरुसत्ताकत्वं तु रजतापेक्षया तस्य हृषिसृष्टिवादे
 भवतां निष्कृष्टमतेऽपि नास्ति येन शुक्तेरप्यधिष्ठानं तदपेक्षयाऽधिक-
 सत्ताकं सिद्धयत् त्रिकालावाध्यत्वे पर्यवस्थेत् । किञ्च सांवृतत्वेऽपि
 व्यवहारानुरोधाच्छुक्तेर्यदि रजतापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वं स्वीक्रियेत,
 तावतापि शून्यत्वाभज्ञात्, अन्यथा भवतोऽप्यनिष्टप्रसज्जात्, शून्यत्व-
 मिथ्यात्वयोरैक्यात्, तदापि हृष्टत्वादेव शुक्तेरधिकसत्ताकत्वं न तु
 तस्याधिष्ठानतायामप्युपयोगः, उपयोगे वा द्वितीयकल्पे एवान्तर्भावः ।

पाञ्चरात्रिकाः ॥ इत्यागमिकवचने बोद्धपदं न शून्यवादिपरम्, किन्तु
 योगाचारपरमिति शून्यवादिना मोक्षे ज्ञानसंतानो निराकार्यं एव,
 उक्तं चैतत्पूर्वमपेति भावः । अधिरुसत्ताकत्वं स्वीक्रियेतेति ।
 एतेनेदमपि सूचितम्—यद्विशेषांदर्शनेन अमस्तस्याधिष्ठानत्व-
 मितिरीत्यापि न त्रिकालावाध्यतत्त्वर्यन्तं धावनीयम्, शुक्तेर्विशेषा-
 दर्शनेन तावद्रजतभ्रमः, शुक्तेरपि सांवृतत्वेन तु तदभ्रमः शून्यत्व-
 रूपस्य तद्विशेषस्यादर्शनेन, शून्यत्वस्यापि सांवृतत्वेन तु तदभ्रमोऽ-
 प्युपपाद्यः, सच शून्यत्वस्य स्वरूपत एव शून्यत्वेन स्वस्थैव स्ववि-
 शेषत्वेन विशेषधर्मविधया तददर्शनेनैरोपपद्यते । विशिष्य शून्य-
 त्वस्वरूपानालोचनया हि तस्मिन्नपि तात्त्विकतां कश्चिदभिमन्यते ।
 शून्यत्वस्य तु घटादौ संवृतिरूपगवगमो युक्तिसमर्पितः, तत्र च तदभावोऽ

प्रस्त्येवेति नासांवृतत्वम् । एतच्च बाध्यत्वात्सांवृतत्वोक्त्या परतो व्यञ्जितम् । ए चात्र—घटादौ शून्यतावगमः संवृतिरूपः कस्य ज्ञानेन निवर्तत इति वक्तव्यम्, औषधवत्तज्ज्ञिवृत्तेरप्यावश्यकान्याः प्रागुक्तवात् । घटत्वादिज्ञानेन निवर्तत इति तु न युक्तम्, तत्पत्त्वेऽपि युक्त्या शून्यतावगमात्, नापि शून्यत्वज्ञानैव, विरोधात्, तथा च फिक्षिद्यन्यतत्त्वं वाच्यमिति—न वाच्यम्, घटादाववगम्यमानशून्यतायां तत्त्वक्तव्यावगम पूर्वेह निवार्यः, स च तत्पत्त्वरूपालोचनया निवर्तत एव ।

अभावस्य साधारत्वनियमवलादपि न पराभिमताधिष्ठानविद्धिः, तत्त्वहेशकालयोरेवानुभूयमानयोराधारत्वात्, तत्त्वहेशादेऽप्यभावस्याधारो व्यवहारलिङ्गो देशविशेषादिरेत, न खंलु सर्वस्य ध्वंसः शून्यताघटको येन तदशायामाधारपर्यनुश्रोगः स्यात्, अन्ततश्च पूर्ववर्णितस्य भावाभावविलक्षणगगतस्यैव महाप्रलयादौ परिशेषावश्यमभावात्, नापि च तादूशगगनेन ब्रह्मवादिना सिद्धसाधनमपि युक्तमुदभावयितुमिति ।

परन्तु तादूशगगनस्यापि शून्यतायाऽभावावश्यमभावेन तदधिकरणकिञ्चित्स्थात् । तदेव चास्तु ब्रह्म, चक्षयमाणरात्रा च तत्पुण्याद्यात्मकमिति शक्तते वक्तुम् । अथ तादूशगगनस्यास्ति किञ्चिदधिकरणं व्यवहारसिद्धं यदि, तदा तदेवाभावस्यापि भविष्यति, नास्ति चेत्, तदा भावस्येवाभावस्यापि निराधारतया किमपरादम्, एवं च महाप्रलयादिकमस्तु मावा, अद्यापि तु सर्वस्य शून्यताऽस्त्येवेति निराधारैव सा नृत्यत्विति मौनमस्तु ब्रह्मवादिनामिति चेत्, अभावस्य निराधारताया सर्वधैवाननुभवपराहतत्वात् । एवमभावस्याप्यभावस्तस्याप्यभाव इति यदि, तदा ते मौख्यविः मदम्, यदि नैवम्, तदा तस्य पारमार्थिकत्वं स्वरूपेण वा तदा-

द्वितीयस्य तु किमर्थमपेक्षेति चचर्यताम् । तदभावे सत्तानुवेधो
 न स्यादिति चेत्स्यादेवं यद्यस्माभिर्याचितमण्डनन्यायेन रजतादौ
 शुक्तयादौ च सत्ताऽनुमन्येत, यदा तु तेषां सांबृतमेव सत्त्वं स्वकोयं
 स्वीकुर्मस्तदा काऽपेक्षाऽधिष्ठानस्य भगवतः । हन्त यदि स्वकीयं
 सत्त्वं तदा कथं सांबृतम्, तद्वति तत्प्रकारकज्ञानस्य संबृतिरूपत्वा-
 भावात्, यदि तु सांबृतं तदा कथं स्वकीयमितिचेदुत्स्वापमिवैतत्,
 तथाहि—भवतां मिथ्यात्वं यदि प्रपञ्चस्य स्वकीयम्, तदा कथं
 धारात्मना वा प्रसञ्जत एव, आधारस्यौचित्यप्राप्तत्वे तु तेनैव रूपेण
 पारमार्थिकत्वं ब्रह्मसुचितम् । एवं ज्ञानधारोच्छेदस्यापि स्वीकृतत्वेन
 तदाधारविचारोद्भुरीकारेण पराकार्यःपरः । अभावस्यालीकत्वं त्वाधार-
 मित्तत्वेन परसुपेत्रताम्, नत्याधारात्मनापीति प्रोक्तं पुरेति नमो वेदान्ति-
 पादपांसुभ्यो विजयश्रोसपर्यात्रेभ्यः । यदि त्वभावस्याधारात्मकता ना-
 नुमन्यते, घटायभावस्य कालविशेषावच्छिन्नभूनलाद्यात्मकत्वे ज्ञानविशेष-
 रूपत्वे वा कालज्ञानयोर्विशेषपद्यवहारनिदानस्याभावातिरिक्तस्य दुर्विल-
 त्वात्, शुद्धग्राहिक्या तयोरुपादानस्य व्यक्त्यानन्त्येनानुपत्तेः, कैवल्ये
 व्यावर्तकयोःकालज्ञानयोरभावाच्च । आधारादेवभावस्य चैस्मैऽप्यु-
 पगमः कस्मैचिदेव रोचेत, तदा निष्कृष्टं समाधानं दर्शनसर्वस्वशेषे
 द्रष्टव्यम् । शून्यतामते च सर्वनिर्वाणमहाप्रलययोरुपगमे तदा
 संबृतिसामग्र्यभावेन नाभावानां सांबृतत्वसम्भवः, नहीदानीन्द्रन-
 संबृत्या तदानीन्द्रनानां सांबृतत्वम्, आन्तेरेतावानपि च महिमा
 दुःसहो यदसौ स्वसमयेऽपि स्वविषयसुपकल्पयेत, किमुनःसमया-
 न्तरे । अभावानां पारमार्थिकत्वे तु कञ्चद्वभावं विना तेषां बुद्ध्यारोहणे
 परमङ्गुतैवेत्यलम् ।

प्रपञ्चे तन्मिथ्या, यदि तु मिथ्या तदा कथं स्वकीयमिति साम्यात्, तस्मात्स्वकीयमपि सत्त्वं बाध्यत्वात्सांबृतमिति नासुन्दरम्, अतएव भवतां मते शुक्रौ रजतस्योत्पत्तावपि बाध्यत्वेनैव तस्य मिथ्यात्वम्, अन्यथा रजतवति रजतप्रकारक्तवेन तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वमपि दुर्लभं भवेदिति रजतस्य मिथ्यात्वं दूरोत्सारितं स्यात्, तस्माद्बाध्यविषय-क्तवेन भ्रमत्वं भवतोऽनुभवतमेवेति नेयमपूर्वा सृतिः ।

अथास्तामेतदपि, तथाप्यबाध्यस्य कस्यचिदभावे बाध्यत्वव्यव-
हारोऽपि कथम् ? प्रमितेरभावे च संवृतिरपि किमपेद्येति चेत्प्रत्यु-
क्तमेतत्, अशून्यस्याभावेन शून्यत्वमपि न वस्तुतः किंचित्,
एवं संवृतिरपि । बाध्यत्वं च निरुक्तं शून्यत्वमेव, नत्वधिष्ठानतत्त्व-
ज्ञानबोध्याभावप्रतियोगित्वम् । व्यवहारस्त्वसत्ख्यात्यापि सम्भव-
ति । तथाह्यसत्ख्यातिर्देहा, मिथ्यार्थविवक्षयाऽसच्छब्दप्रयोगेऽयं
घट इत्यादावाद्या, अलीकविवक्षया तत्प्रयोगे तु भवदभ्युपगत-
विकल्पवृत्तिस्थानीया द्वितीया, प्रकृते त्वबाध्याशे द्वितीया बाध्यांशे
प्रथमेति विवेकः । ननु मिथ्याभूतस्यापि कालसम्बन्धित्वोपगमेन
व्यवहार्यत्वसम्भवेन स्यादाद्या, द्वितीया तु कथङ्कारम्; अलीकस्या-
व्यवहार्यत्वेन तत्र सङ्गतिग्रहासम्भवाच्छब्दविषयत्वानुपपत्तेः, यदाह
'समयसीमविकमत्वाच्छब्दस्ये' ति, समयसीमोल्लङ्घने तु शशविषा-
णादिशब्दात्कूर्मरोमादिविकल्पस्याप्युदयप्रसङ्गात्, शब्दस्वाभाव्या-
त्वतिप्रसङ्गवारणे व्युत्पन्नवद्व्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदया-
पातादिति चेन्न, यथा भवन्नये पदेषु शक्तिग्रह एव विशिष्टवाक्या-
यदाहेति । आत्मतत्त्वविवेके उदयनाचार्यः ।

र्थबोधमाधत्ते, न तु वाक्यस्यापि विशिष्टार्थे पृथक् शक्तिप्रहः, तथा
 प्रत्येकं शशादिशब्दानामेव शक्तिप्रहोऽखण्डालीकबोधमाधत्ताम्,
 अन्यथा 'शशविषाणात्कूर्मरोम भिन्नम्' 'गवि शशविषाणं नास्ती'
 त्यादिप्रतीतेरनुभवसिद्धाया भवताऽपलपनोयत्वप्रसङ्गात्, अलीके
 न व्यवहार्यत्वमिति वदतापि भवताऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधस्या-
 शक्यत्वेनान्यथाऽलीके व्यवहार्यत्वोपगमप्रसङ्गेनानलीके एव तन्नि-
 षेधे स्वसिद्धान्ताहेपक्त्वप्रसङ्गाच्च, तथा च यथा यथाऽलीके
 व्यवहार्यत्वनिषेधस्तथैव तथैव तस्य व्यवहार्यत्वप्रसङ्ग इति चित्रम्।
 व्यवहार्यत्वव्यापकं सत्त्वमित्यभिधानेनापि फलतोऽलीके व्यव-
 हार्यत्वनिषेधबुद्धेरवश्योपेयत्वात्। ईदशस्थलेष्वनुभवापलापं कुसृ-
 ष्टिकलपनाऽचापेक्ष्याखण्डालीकभानोपगमे ऽनुभवानुरोधिव्यवहार-
 सौकर्यस्यैव विनिगमकत्वात्। एवचालीकेतिशब्दस्यापि शक्तिप्रहो-
 पपादनमावयोः समानमेव। बौद्धार्थे च शक्तिप्रहोऽन्यत्र सुप्रतीत
 एवेति नेह वितन्यते। प्रमाणेनासदंशानुल्लेखेऽसत्त्वयातित्वासिद्धेस्त-
 दुल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाणताया असतो वा सत्त्वस्यापत्तोरिति तु
 न सत्, संसर्गांशेऽसत्त्वयातेऽप्राचीनताकिंकरपि स्वीकृतत्वेन तद्विषयकप्रमाणेऽप्युक्तपर्यनुयोगसाम्यात्, ज्ञानपारतन्त्रयेणासङ्घानं प्रमाणेऽपीति समाधानं तु समानम्, संसर्गस्य सत्त्वेऽपि व्यधिकरण-
 प्रकारकत्वेनैव भ्रमत्वमिति नव्यमतं तु बहुशः क्षुण्णं शारदायाम्।
 वस्तुतस्तु मन्मतेऽसत्त्वयातेरपि सांवृतत्वेन तत्र प्रमाणानुयोगोऽनाकलितपरसिद्धान्तस्यैवेति भवत्स्वेव ताहशपर्यनुयोगनिराकरणभर इति।

केचित्तु—निरुपाख्यादिपदानामलीकेऽनुभवकत्वाख्यशक्तिवि-
रहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकं विकल्पं प्रति योगेन लक्षण्या
सङ्केतविशेषेण वाऽलीकोपस्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकम्, ताहश-
विकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, साक्षो च भ्रमप्रमावहिभूत इति
नासत्ख्यातित्वासिद्धिर्नवा प्रमाणस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गः, नच निर्धर्मक-
त्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां योगादिवृत्त्यसम्भव इति वाच्यम्,
तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽप्यभावस्य विकल्पविषयत्वादेत्र धर्मस्य तत्र
स्वीकारेण ‘उपाख्याया अभावो निरुपाख्य’ मित्यादियोगेन वाचक-
शब्दरूपोपाख्याविरहादेरलीके साक्षिणा प्रसिद्धयोक्तविरहाश्रयाली-
कोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवात्, ‘अनेन पदेनालीक बोध्य’
मिति संकेतसम्भवाच्चेति—वदन्ति । अस्या रीतेरादर्तव्यत्वे शून्य-
वादे परमतसिद्धसाह्यनभ्युपगमेऽप्यनुभववैषम्यायोगेन भ्रमप्रमा-
वहिभूतत्त्वाणि क्षानपरिकल्पनयैव निर्वहणीयम्, युगपन्नानाज्ञान-
सम्भवस्य विज्ञानवादे उदीरितत्वादिति । तस्माच्छून्यतैवाद्या
विजयत इति शिवम् ।

इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे शून्यवादपरिष्कारप्रकारः ।

लघुचन्द्रिकोक्तमनुवदति केचित्त्विति । इति दर्शनसर्वस्वे शून्यवा-
दे राजहंसः ।

स्वातन्त्र्यवादः ।

अथोक्तवादद्वये ज्ञानज्ञेयाभेदातिरिक्तांशं निराकर्तुं नित्यं
भुरणतत्त्वं च वेदान्तिसाधारणयेन व्यवस्थापयितुं काशमीरिक-
शैवाद्वैतिमतमनुसृत्य स्वातन्त्र्यवादः प्रस्तूयते ।

विज्ञानवादोक्तरीत्या ज्ञानस्य स्वातिरिक्ताविषयकत्वव्यवधितौ
यदि तस्य क्षणिकत्वं तदा घटमहमज्ञासिषमित्यादिरनुभवो
नानुरुद्धयेत, नह्ययं भ्रमो बाधकाभावात्, न च पूर्वकालीनस्य
ज्ञानस्यैतत्कालीनभिन्नत्वे तद्विषयत्वसम्भवः । यत्तु—स्थाया-
त्मोपगमेऽपि पूर्वोपदशितरीत्या स्वभावविशेषालम्बनध्रौद्येण
स्वकारणसामर्थ्यविशेषकल्पनयैव तादृशाकार उपपादनीय इति;
तत्सत्यम्, स्वभावविशेषस्य सर्वसाधारणस्य स्वातन्त्र्यनाम्नाऽ
स्माभिरपि समर्थयिष्यमाणत्वात्, परन्त्वसौ स्वभावविशेषः
क्षणिकस्य ज्ञानस्य वा स्थायिनो वेति विमर्शे द्वितीय एव कल्पो
युक्तः, तत्र स्वभावविशेषस्याद्येकस्यैव कल्पनीयत्वेन लाघवात्,
अन्यथा क्षणिकज्ञानस्यानुत्पत्तिदशायां तादृशस्वभावविशेषाणा-

दर्शनसर्वस्वे स्वातन्त्र्यवादे राजहंसः ।

घटमहमज्ञासिषमिति । अहमर्थविषयकत्वावच्छेदेन भूततावि-
षयकत्वावच्छेदेन चास्यानुभवत्वम्, घटज्ञानविषयकत्वावच्छेदेन त्वये

मनन्तानां कल्पनम्, पूर्वपूर्वज्ञानेषु च तदीयानन्तसम्बन्धकल्पनम्, तादृशस्वभावानां पूर्वपूर्वज्ञानेषु सत्त्वेऽपि घटमहमज्ञासिष्मित्या-दिरनुभवः कुतो नाजनिष्टेति पर्यनुयोगवारणाय तदुत्पादविरोधि-स्वभावानामनन्तानां कल्पनम्, परस्परविरुद्धस्वभावानाऽच सामानाधिकरण्यकल्पनम्, सामानाधिकरण्ये च सति विरोध एव नेति पुनरप्युक्तपर्यनुयोगवारणायानन्तस्वभावान्तरकल्पनम्, पुनश्चैवम्, उक्तज्ञानोत्पादविरोधिस्वभावविशेषधारोच्छेदिस्वभाव-विशेषस्य चोक्तज्ञानजनकज्ञाने कल्पनम्, पुनश्च तस्यामेव धारायां कालान्तरे उत्पस्यमानोक्तज्ञानजातीयज्ञाननिर्वाहाय तदुत्पादानु-कूलतदविरोधिस्वभावधाराकल्पनं चेत्यादि ब्रूहि मध्यस्थतामास्थाय कस्य प्रमाणस्य गोचरो येन नित्यामेकामनुभूतिं नातिष्ठसे । नित्ये ह्येकस्मिन् स्वभावे सर्वदैकाकारभानप्रसङ्गभङ्गायापर्यनुयोज्यत्वमपि कल्पयेत, अनित्यानां तु जीवनमपि यदा परोपर्जीवकम्, तदा कथमपर्यनुयोज्यत्वम् । एतावता च तत्त्वस्वभावविशेषस्य तत्त्वज्ञानात्मकत्वेऽपि वाधकमुक्तप्रायम्, पूर्वज्ञानेनेदानीमेवेष्टां ज्ञानं कुतो जनितमित्यत्र स्वभावविशेषेणोत्तरस्य पूर्वज्ञानत्वे एव पर्यवसानेनानुत्तरत्वाच । तर्ददत्थम्—

“एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ।

स्मृतित्वमुक्तम् । तदीयानन्तसम्बन्धेति । अपाधारणधर्मस्वरूपः स्वभाव-विशेषो यदि, तदेदम् । तस्य ज्ञानात्मकत्वे त्वेतावतेत्यादिना वक्ष्यति । उत्पस्यमानेति द्वितीयज्ञानान्वयि । तदुत्पादानुकूलतद्विभावात्यत्र द्वन्द्वः । एतावतेति । उक्तपर्यनुयोगसदूभावेनेत्यर्थः ।

ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा नश्येऽज्जनस्थितिः ॥

नचेद्वतः कृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।

स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥”

इति यदुकृतमुत्पलदेवैस्तदुपपादितम् । अयं घट इत्यादिज्ञानशक्तिः, घटमहमज्ञासिषमित्यादिः स्मृतिशक्तिः; व्याख्यातेर्वस्तुतोऽभावेन तद्वगाहिनी विकल्पात्मिकाऽपोहनशक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अथ नित्यत्वे प्रागुक्तस्य बाधकस्य का गतिरिति चेत्, दुर्गति-रेव, तादृशचिद्विसिद्धौ बाधकस्यैवोक्तरीत्याऽसिद्धेः, तत्सिद्धौ तु बाधकं तस्याः किं करिष्यति, प्रत्युत तदधीनसिद्धिकतया तदनु-कूलतयैव वर्तस्यति । न च बाधकज्ञानं सामग्र्यभावादेव पूर्व-मनुत्पन्नमिति समाधानसम्भव इति बाच्यम् । सामग्र्या अपि ज्ञानात्मकया पूर्वमापाद्यत्वात् । एवं शून्यवादेऽपि शक्यं पर्यनु-योक्तुम्, तेन शून्यताया असाधनीयत्वेऽपि परमतनिरासमुखे-नार्थिकसिद्धेवश्योपेयत्वेन तत्र पर्यनुयोगस्य दुर्वारत्वात् । तेन सांवृतसामग्रीसद्वावोऽनुमन्तव्य इति चेदेतदेव कुतः ? व्यवहारानु-रोधादिति चेतन्वस्माभिरपि पूर्वज्ञानानुसन्धानाधीनव्यवहारानु-रोधादेव नित्यं स्फुरणमास्थितमिति किन्न पश्यसि । न च तथाप्य-विनिगम्यत्वम्; लाघवस्य विनिगमकत्वात्, न च क्षणिकैरपि

प्रागुक्तस्येति । विज्ञानवादे ‘द्वितीये तु पूर्वक्षणवृच्छित्ववै-शिष्यव्य’ इत्यादिनेत्यादिः । बाधकस्यैवोक्तरीत्याऽसिद्धेरिति । पूर्वापरपरामशार्णनुपत्तिहका रीतिः । पर्यनुयोगस्येति । आर्थिकसिद्धिरेव पूर्वं कुतो नाभूदित्यस्य ।

निर्वाहसम्भवः, क्षणिकत्वस्यैवोक्तरीत्या निर्वहणासम्भवे क्षणिकैः
निर्वाहसम्भवोक्तेरुन्मत्तप्रलापत्वात्। नित्यत्वस्यापि निर्वहणासम्भवे
नित्येनापि निर्वाहसम्भवाभिधानमुन्मत्तकृत्यमेवेति चेत्, निर्धर्म-
कतायामेव तात्पर्यात्। तत्किमस्थिरवृत्तिज्ञानानुपगम एव? तदुपग-
मस्य प्रक्रियामात्रत्वात्। निर्वाहकत्वमपि धर्मः प्रक्रियापतित
एव, कथं च निर्धर्मकेऽसाविति चेद्गतुतो निर्वाहकत्वस्या-
प्यनिर्वाहात्वात्।

एवत्र क्षणिकं वा कतिपयकालावस्थायिनं वा कालत्रयावच्छिन्नं
वा भवदुक्तं वाधकं वाधताम्, को वारयति, कालानवच्छिन्नं तु
कथं वाधताम्। हन्तैवमलीकत्वं प्रसक्तमिति चेदद्वा यदि कालान-
वच्छिन्नमलीकं तदा कालोऽप्यात्माश्रयभिया कालानवच्छिन्नो
मन्तव्य इति सोऽप्यलीक इत्यलीकानवच्छिन्नमलीकमलीकावच्छिन्नं
तु परमार्थसदित्यर्थकं वाक्यं त्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो भवान्।
तस्मात्सूर्यादिसञ्चारात्मककालस्तावच्छिदात्मकमहाकालेनानुप्राणित-
त्वेनावच्छिन्नः, तादृशमहाकालम्तु न केनापि कालेनावच्छिन्न
इति धर्मिग्राहकमानवाधेन नोक्तकल्पनोन्मेषोऽपि। तदिदमभि-
प्रेत्योक्तं खण्डने “कालानवच्छेदमादाय च नित्यतोपचार” इति।

किञ्च भवदीयवाक्यघटकीभूतकालपदार्थश्चिद्वाऽचिद्वा, न
द्वितीयोऽपसिद्धान्तात्। नादः, तथासति चिदनवच्छिन्नत्वस्य

क्षणिकत्वस्यैवोक्तरीत्येति। क्षणिकत्वस्य क्षणिकत्वे आत्माश्रयः,
अक्षणिकत्वे तु निर्धर्मिकधर्मावस्थानासम्भवेन स्थायिस्वीकारप्रसङ्ग
इत्युक्तम्। अपसिद्धान्तादिति। योगाचारं प्रतीदम्।

चिदतादात्म्ये पर्यवसन्नत्वेन तस्य च चिति मयाऽप्यनभ्युपगतत्वेन
कथमलीकत्वशङ्कापि । तदेतेन—

‘इह कालो नामेदम्भावविशिष्टस्य विशेषणतामवलम्बमानस्तं
विशिष्टीकुर्वन् तत्सङ्कोचादनित्यं सम्पादयति, आत्मनश्च चित्स्व-
भावत्वादिदमिति प्रथनाभावेन विशेष्यत्वं नास्ति, विशेषणविशेष्य-
भावो हि योजकायत्तः, न च स्वप्रकाशे योजकान्तरमस्ति’ इत्यभि-
नवगुप्तपादोक्तमप्युपादनीयम् । अयमात्मेतिव्यवहारस्तु न विश्वो-
तीर्णाविगाहने ज्ञमोऽपि तु नरशक्त्यात्मताविशिष्टावगाहन इति
परतो व्यक्तीभविष्यति । इदन्त्वमेव हि जडत्वम्, कियात्मक-
कालोऽपि च तादृशः, न च निर्धर्मकस्य चैतन्यस्य जडविशिष्टत्व-
सम्भवः, विरोधात्, तदधीनसिद्धिकस्य च तत्परिच्छेदकत्वानुप-
पत्तेरिति ।

किञ्चालीकं स्फुरति न वा, न चेत् कथमलीकत्वप्रसङ्गः, स्फुरति
चेत्, तत्स्फुरणात्मकमेव गत्यन्तराभावादिति कथमलीकत्वप्रसङ्गः,
नहि स्फुरणमिन्नं सखरूपं किञ्चिदलीकम्, बुद्धिरेव हि तत्र
तादृशी । तदाह शिवदृष्टिकाकृत् ‘अवस्त्वपि प्रकाशमानं

चिदतादात्म्ये पर्यवसन्नत्वेनेति । स्वातन्त्र्यवादिनाऽभेदे एव
विषयविषयभावाभ्युपगमेन चिदवच्छिदनन्त्वं चिद्विषयत्वं चिदभेदपर्यव-
साधि । चित्तादात्म्यविरुद्धावच्छेद्यता तत्र मतेऽप्रसिद्धैव, चिद्विषयत्वस्य
सर्वत्र सह्वादिति भावः ।

योजकायत्तइति । योजको विशेष्यविशेषणप्रतिसन्धाता । परिच्छेद-
कत्वेति । धर्मसप्रतियोगिताप्रयोजकत्वेत्यर्थः । बुद्धिरेव हीति । प्रकिया-

चिद्रूपमेव' इति । अलीकस्य स्फुरणात्मकत्वेऽपि खपुष्पकूर्म-
रोमादिशब्देभ्य एकाकारधीस्तु न, मायाशक्तिवशाद्विन्नतया
प्रथितशब्दस्यापि विषयीकरणात्, इदं च व्युत्पन्नाद्यु-
त्पन्नसाधारणम्, व्युत्पत्तिश्च शून्यवादोक्तरीत्या । एतेन कालान-
वच्छब्दस्यापि परमार्थत्वे खपुष्पादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति
नाशङ्कनीयम्; प्रतीतेः कालावच्छब्दत्वे च प्रतीतिरूपतया खपु-
ष्पादेरपि तथात्वमौचित्यप्राप्नमित्यन्यत् । प्रक्रियादशायामन्तः-
करणतत्त्वस्वीकारेण क्षणिकविषययादिज्ञानाभ्युपगमात्, यदाहुर-
भिनवगुप्तपादाः “नवनवाभासाः प्रतिज्ञणमुदयव्ययभाजः” इति ।

“सौहम्यस्य चावधिज्ञानं यावत्तिष्ठति स क्षणः ।

अन्यथा न स निर्वक्तुं निपुणैरपि पार्यते ॥”

इति च तन्त्रालोके । प्रकारान्तरेण क्षणनिर्वचनभङ्गस्तु नेह
प्रस्तूयते, मन्दप्रयोजनत्वात् । न चैवं घटादेरपि तत्त्वणिक-
दशायां तु बुद्धिरिह वृत्तिविशेषावच्छिन्ना चिदवगन्तव्या । यावत्तिष्ठतीति ।
न च विभुविशेषगुणस्योत्तरवर्तिविशेषगुणनाशयत्वनियमाज्ञानस्य क्षण-
द्वयावस्थावित्वद्वैव्यम्, पूर्वं प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कारणत्वेन वर्तमान-
स्यैव च प्रत्यक्षविषयत्वेन द्वितीयक्षणे स्वविषयकप्रत्यक्षदशायां क्षानेना-
वस्थातुमुचितमिति-वाच्यम्, स्वभावत एव ज्ञानस्य विनाशितवोपगमेनो-
क्तनियमस्याकिञ्चित्करत्वात्, क्षणिकज्ञानानां नित्यचिद्भास्यत्वाभ्युपगमा-
च्च, स्वातन्त्र्यवादे स्वविषयकत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्चेतिभावः ।

क्षणनिर्वचनेति । स्ववृत्तियावद्धवंसविशिष्टसमयत्वम्, स्ववृत्तिध्वंस-
प्रतियोग्यनाधारत्वमित्यादिक्षणनिर्वचनम् । मन्दप्रयोजनत्वादिति ।

ज्ञानात्मकत्वमेव स्यान्न तु परमार्थचिद्रूपत्वमिति शङ्कयम्,
क्षणिकज्ञानानामपि चिद्रूपयत्वेन तथात्वात्, तेषां भेदप्रतीते-
राविर्भावतिरोभावप्रतीतेश्च भगवतश्चिद्रूपुः स्वातन्त्र्यचमत्कार-
मात्रसारत्वादिति वदयते । आह च—

मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा ।

कथिता ज्ञानसङ्कल्पाध्यवसायादिनामभिः” ॥ इति ॥

सैवेति । चितिशक्तिरेवेत्यर्थः । प्रासङ्गिकमिदम् । प्रकृत-
मनुसरामः—

अथात्वेवम्, तथापि नित्यत्वे नित्यत्वमस्ति नवेत्यादिविकल्प्य
निरसनस्य किमुत्तरम्, एवं प्रकाशस्य व्यापकताया अप्यवश्यो-
पेयत्वेन तस्याप्युदीरितरीत्या दोषभाजनत्वमेवेतिचेन्न, नित्यत्व-
व्यापकत्वादिकं धर्मजातं तद्विशिष्टश्च चिन्मात्रातिरिक्तमेवमपलप्यते
चिन्मात्रं वा । नाद्यः, तदपलापेऽस्माकं क्षत्यभावात्, नहि घटे
निषिद्धे पटो निषिद्धो भवति । नित्यत्ववैशिष्ट्यं फज्जतोऽपलप्यते
इति चेत्स्यापि चिदतिरेको वा तदनतिरेको वेति विकल्प्यत्वात् ।
न द्वितीयः, चिद्रूपापलापस्य भवतोऽप्यनिष्ट्रित्वात् । क्षणिकत्व-
विशिष्टं मदिष्टमितिचेत् क्षणिकत्वस्याप्युक्तरीत्या दौःस्थ्यात्, तस्मा-
त्सर्वधर्मविवर्जितं सर्वकल्पनाविकलं किमपि लोकोत्तरं तत्त्वम-
वश्यापेयम्, एवं च विरुद्धधर्माध्यासस्य तद्भेदकत्वशङ्कैव
नावतरति, सर्वधर्मराहित्याभिप्रायेण तु तस्य शून्यत्वमप्युच्यमानं
यावत्तिष्ठति ज्ञानं तावत्येव मया तादृशलक्षणानां समन्वेतव्यत्वादितिभवः ।
सर्वधर्मराहित्याभिप्रायेणेति । लोके शून्यशब्दस्यामावाधिकरणे एव

न कामपि ज्ञतिमातनोति, निस्त्वरूपत्वं तु कुतः ? एवं च स्वतः-
सिद्धिरपि स्वेतरानपेक्षतया निर्धमकस्यैव सम्भविनी न तु ज्ञणिक-
ज्ञानस्य । तदेतत्सर्वमधिप्रेत्याह खण्डनकारः—“प्रकाशात्मता-
मात्रस्यैव स्वतःसिद्धिसम्भवेन जडात्मनां धर्मणां केषामपि
तदन्तर्भावानुपत्ते” रिति । उक्तब्रह्म वेदान्तिभिरेव—

“अन्तर्भावे तु बाह्यानां चित्स्वभावो निरञ्जनः ।

वहिर्भावे तु बाह्यत्वाच्चित्स्वभावो निरञ्जनः” ॥ इति ॥

एव अथ दिव्यलोचनमुन्मील्यैवालोचितं वेदान्तिभिः ‘साक्षिणो
बाधासम्भव’ इति । तद्विकलम्भु शून्यवादी सधर्मकमेव सर्व
बाधमानो भ्रान्तो मोदत इति । धर्मिणो भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य
वा तत्समसत्ताकस्यैव धर्मपदमुख्यार्थत्वम्, अत्यन्ताभिन्ने तु धर्मत्वं
परिभाषामात्रमेव, एव अथ स्वीकृतमिदन्निर्धर्मकत्वमभिनव-
गुपतपादैरपि, यदाहुस्तन्त्रालोके—

“न चास्य विभुताद्योऽयं धर्मोऽन्योन्यं विभिद्यते ।

प्रयोगो न त्वभावप्रतियोगिनि, तथाहि वक्तारो भवन्ति शून्यं गृहमिति,
अत एव स्वच्छन्दतन्त्रे—

अशून्यं शून्यमित्युक्तं शून्यं चाभाव उच्यते ।

अभावः स समुद्दिष्टो यत्र भावाः क्षयं गताः ॥ [४—२९२]

इत्यत्र निष्प्रपञ्चचिदानन्दरूपपरशिवस्यैव शून्यत्वमुक्तम्, अत्रा-
भावपदमुक्तराधीनुसारेणाभावाधिकरणपरमिति भावः । एवं च स्वतः
सिद्धिरपीति । तत्रदर्मवैशिष्ट्यस्य चित्स्वरूपातिरिक्ततया चित्स्वरूप-
मात्रनिष्पत्तःप्रकाशतामहिम्ना तस्य समर्थनानुपत्तेरितिभावः ।

एक एवास्य धर्मोऽसौ सर्वादिपेण वर्तते ॥

तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्यावज्जसो विधिः” । इति ।

विभुतादेः प्रकाशात्मकत्वेन परस्परमध्यैक्यमेवेत्यहम्प्रत्यव-
मर्शाल्यस्वातन्त्र्यशक्तिरेव मात्रयापि ततोऽनतिरिक्तापि धर्मशब्देन
व्यवहियत इति तत्सम्प्रदायानुसारिणी व्याख्या । अधिकञ्चाग्रे
वद्यामः । एतेन विषयविषयिभावस्य निरस्ततया सांबृतत्वेन
सम्बन्धिनोरपि तथात्वमित्यपि प्रत्यादिष्टम् । उक्तरीत्या चित्सद्वौ
विषयविषयिभावस्य तदनतिरेके तत्सद्विद्विरेव तत्सद्विः, अतिरेके
तु तद्वाधेन चिद्वाधशचौरापराधेन माण्डव्यनिग्रहमनुहरति । न वा
चितोऽसिद्धौ किञ्चिन्निरसनमपि सिद्धयतीत्युक्तम् । एवं च
लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति मर्यादा निर्धर्मकचित्येव
व्यभिचरिता । तदाह खण्डनकृत—“वस्तुतस्तु स्वात्मसिद्धमेव
चिद्रूप” मिति । आह च तन्त्रालोककारोऽपि—

प्रमाणान्यपि वस्तुनां जीवितं यानि तन्वते ।

तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः ॥ इति ॥

निरसनमपि सिद्धयतीति । पूर्वापरपरामर्शस्य हिरसनप्राणस्य
स्थायितस्वसापेक्षत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु स्वात्मसिद्धमेवेति ।
अत एवाभौतिकचित्स्वरूपास्तितायां प्रमाणे भरद्वाजेनानुयुक्तस्य भगवतो
भृगोभर्मितिः—

‘तं पूर्वापरपरात्रेषु युज्जानः सततं ब्रुधः ।

लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि’ ॥ इति ।

अत्र हि चरमचरणे चितिःचकास्ति स्वरूपप्रतिष्ठा स्वतः समाधा-
विति भाति ।

समाधौ स्फुरणस्य चित्तेनैवान्यथासिद्धिशङ्का

ननु न तावदिदं सम्प्रज्ञातमधिकृत्य, यद्यपि नास्ति किञ्चित्स्फुरणं किन्तु
शून्यमेवेत्यसम्प्रज्ञातधिकारेऽपि न शक्यं वक्तुम्, लिङ्गादिप्रतिसन्धानाभावे-
ऽपि 'तदा शून्यमेवासी' दितिपरामर्शस्य जायमानस्य स्फुरणं विनाऽनुप-
त्तेः, स्वरूपसतो हि परामृश्यमानता न दृष्टवरीति सम्प्रज्ञाते सुतरां
दुरपह्वं स्फुरणम्, तथापि क्रियाशक्त्यात्मकप्राणसहचरस्य ज्ञानश-
क्त्यात्मनश्चित्तस्य पदे पदे परिवर्तनशीलस्यावश्योपेतव्यस्य वृत्त्यपरप-
र्याया दशैव काचित्स्वतःस्फुरति सम्प्रज्ञात इत्यनुज्ञायताम् । ध्येयमात्र-
गोचरा सा न स्वात्मानमपि गोचरयेदिति त्वीदृशसूक्ष्मार्थेऽनुभवस्य
दुर्विवेकतया न सशपथं केनाप्यभिधातुं प्रभूयते, प्रत्युत नित्यस्फुरणस्य
कुटस्थतया संस्कारात्मकावस्थाविशेषासादेऽप्रगल्भतया परामर्शानुप-
पादकत्वेन वृत्तिविशिष्टरूपेण तथात्वोपगमस्य च प्राप्ताप्राप्तविवेकःयायेन
वृत्तावेव पर्यवसन्नत्वेन तद्विषयकसंस्कारोपार्जनार्थं वृत्त्यन्तरस्य तद्विषयक-
स्य स्वीकारे नानावृत्तिमत्तया सम्प्रज्ञातपञ्चत्यागप्रसङ्गेन तस्याः स्वविषय-
कतायाः सर्वैःस्येतद्वयतया नित्यचित्तव्यात्मकस्फुरणस्य स्वतःसिद्धत्वं समाधौ
लभ्यत इत्यभिधानमप्रमाणम् । न च समाधौ वृत्तिरूपदशानाशस्य तयम्
विषयीकारानुपपत्त्या तस्य स्फूर्तिः काचिञ्चित्या स्थात; न स्थात, तस्मिन
समये तावदु 'वृत्तिनाशो मे स्फुरतो' तिन प्रतीतिः, न वा 'इदानीं वृत्तिनाश'
इति प्रतीतिः । प्रतीतौ वा न समाधिरिति वृत्त्यन्तरस्यापि तादूशनाश-

विषयकस्य तदा स्वीकारे का क्षतिः, पश्चात् जातो 'वृत्तिसामान्याभाव एव ममाभू' दिति परामर्शो न शक्यो नित्यस्फुरणेनाप्युपपादयितुमित्युक्ते वा । असम्प्रज्ञातसमाधेश्चायं परामर्शं इति तत्रापि नित्यं स्वतः स्फुरणमिति निराकृतमेतावता ।

अथ भवतापि त्वेष परामर्शं उपपाद्य एवेति चेत्तर्हि मिलित्वा मन्त्रयावहे, यथा कल्पतेन चित्तेनैवोपपन्नः स्यादसौ । निरोध एव स्वात्मानं वेत्तीति तावच्छैवावाभ्यामभ्युपेयम् । निरुद्धावस्थचित्ते एव तु निरोधवेदिता कुतो न कल्प्यताम् । अथ वेदकचित्तसद्गावे निरोध एव कथम्? उद्ग्रिका न काचिद्दशा चेतस्तदेत्येतावतैव निरोधवद्यवहारात्, अनुद्रिक्तं तु चित्तमन्तर्निलीनमिव स्वात्मानं किमिति न जानीयात्, उक्तपरामर्शोपपादने हि प्रवृत्तावावाम्, तत्रान्या का गतिरिदानीम् । यदि तु चित्तस्य साक्षात्स्वयमेव निरोधविषयकत्वे तत्त्वाशेनैव संस्कारस्वार्थनीयत्वेन अनुत्थानविलोपापातः, सूक्ष्मदशयैव चित्तस्थितेरित्युच्यते, तदाऽत्यन्तसूक्ष्मतया काचिच्चेतसः परिणतिस्तदन्तःस्तरे शयानेव वृत्त्यन्तराभावमवगाहमाना स्वसूक्ष्मावस्थात्मकसंस्कारार्जनस्य प्रभवन्त्यनुमन्यताम् । यदि च सैव परिणतिर्वृत्त्यन्तराभावकालीनतया निरोधावस्थेत्यादिष्यते, तदा निरोधः स्वयमेव स्वस्य वेदितेतिपक्षोऽपि निरुपण्डव एव पर्यवस्थति । तस्मात्समाधौ भवदभिमता भाति चितिरिति कथं विश्वसनीयम् ।

अथ—चित्तस्यानानन्दतया समाधौ परिस्फुरत आनन्दस्य स्वरूपभूततैवेत्येवं वस्तुगतिमाश्रित्य 'पश्यत्वात्मानमात्मनि' इत्युच्यते, योगजधर्मप्रसूतार्पदर्शनेन पदार्थन्तरस्येवात्मनोऽपि नित्यत्वादिना निर्णयो हि नान्न विवक्षितया सम्भावितोऽपि, किन्तु यस्यां कस्यामपि निरोधानान्न विवक्षितया सम्भावितोऽपि,

वस्थायामवर्जनीयतया स्वरूपभूताऽनन्दात्मिका चितिः स्वतः स्फुरत्ये-
वेति, संस्कारार्जनाय तु त्वया रचिता प्रक्रिया इमणीयैवेति—ब्रूषे, तदपि
न, एवं हि सर्वेष्वपि समाधिषु सुखस्फुरणप्रसङ्गात्, न चानुभववैपरम्यं
युज्यते, शून्यप्रायाऽप्यवस्था कदाचिद्वासाद्यते हि योगिना, साङ्घर्ययो-
गैश्च त्यक्तः स्वरूपसुखपक्षः, सच्चोद्रेकनिबन्धनं च सुखं चैतमेवानुचम-
समाधावनुभूयते इति शक्यं वक्तुम्, उत्तमे तु समाधौ संविदुपेक्षात्मिकैव,
इत्थमेव च निरोधमार्गाः सौगता अपि संग्रहन्ते, श्रीगोरक्षनाथसिद्धै-
रपि सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ ‘सर्वतत्त्वानां समावस्था निहृष्टमत्वमनायास-
स्थितिमत्त्वम्’ इति समाधेलंभणे निवेशितानायासस्थित्या दुःखाभाव-
मात्रस्यैव तत्र सद्भावः किञ्च सूचितः। तस्मादनुभवकलहे कथमियं
वस्तगतिनिश्चीयताम् ।

अथैवमुच्यते—चित्तस्य स्थायितया पूर्वापरानुपन्वानाधीनव्यवहार-
निर्वाहकत्वोपपत्तावपि परिणामित्येतानित्यतयाऽनादिभवप्रवाहानुभवितु-
तानुपत्तया नित्योऽस्ति कश्चित्तदनुभविता कल्पनार्हः, नहि नानाचित्तो-
पगमे तज्जनकादृष्टोपार्जनस्यादरणीयत्वे स्वाभिनं विना निर्वाहः, न खलु
पूर्वचित्तसुक्तरचित्तस्य द्वाभोग्यस्य स्वाभिमि, एवं चायमेव नित्यः पुमान्
समाधाववर्जनीयतया चिद्रूपः परिस्फुरतु, चित्तं चोक्तरीत्या संस्कारा-
र्जनानुकूलां दशामाश्रयतु। अचिद्रूपमात्मानमादाय तु नात्र प्रत्यवस्थीयते,
तथासति निरोधसमाधौ कथन्विद्वगत्या चेतसो निर्बिंगितपरिणतेरेकस्याः
सोऽप्यत्यवेऽपि तादृशात्मभानार्थं परिणत्यन्तरमसद्यमेव प्रसज्येत, गुण-
गुणितादात्मवस्थैव च प्रामाणिकत्वेनेच्छाङ्गानाद्यागमापायद्वारा तादृशात्म-
नोऽपि चित्तवदेवानित्यताया अपि प्रसक्ष्या स्वेकारानहर्त्वाच्छेति;

नैतदपि सारम्, साङ्ग्यतये सर्वथोच्छेदाभावेन चित्तस्य त्रिकालानुस्यूता
दशैव पुरुषकार्यकारिणीति शक्यवचनतवात्, यदि च खाण्डनिकरीतिमा-
श्रित्य चित्तस्य दुर्निरूपलक्षणप्रमाणकार्यकारणभावादिकतया दृश्यत्वा-
दिना च मिथ्यात्वं व्यवस्थाप्यासंसृटमेव चिन्मात्रं सत्यतया निर्णयेत्,
तदापि समाधिकालीनानुभवस्योक्तीत्या चित्तेनैवान्यथासिद्धिशङ्काग्रस्त-
तया विशिष्यामौतिकचितौ प्रमाणतयोपन्यासो न युक्तः प्रतिभातीति
पूर्वपक्षः ।

चिदतिरिक्ते चित्तानिरासः

अत्रोच्यते—स्यादेवमन्यथासिद्धिशङ्का यदि चित्तं किञ्चिदतिरिक्तं
स्यात्, अवश्यमुक्तरीत्योपेया चितिरेव तु तत्तद्विषयसम्बद्धा चित्तमिति रह-
स्यवेदिनां विमर्शः, तथा च प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्रम्—‘चितिरेव चेतनपदा-
दवस्तु चेत्यसङ्कोचिनी (चेतयेन सङ्कोचिनी) चित्तम्’ इति ।
तादूर्शसम्बन्धानुकूला तु चितिस्वभावभूता काचिदचिन्त्यप्रभावा शक्तिः,
अतएव—चित्तेस्तत्त्वभावभूतायाश्च शक्तेऽर्थपक्वेनैकत्वेन च सुख-
दुःखादिऽप्यवस्था न स्यादिति चित्तान्तिरिक्तं ताभ्यां प्रतिशरीरं मिन्नं
सुखाद्यनुभवितु स्वीकृत्यसुचितमिति—नाशङ्कनोयम्, स्वातन्त्र्यवशादेव
तस्याः शक्तेस्तत्त्वच्छरारावच्छेदेनोत्पन्नसुखादेस्तत्त्वच्छरीरावच्छेदेनैवानुभ-
वोपपादनसम्भवेन जडेष्वनुभवितुताकल्पनाथा असहनीयत्वात् । चितौ
त्वनुभवरूपायामनुभवितुताऽध्यवहारो विषयिताविशेषाश्रयत्वनिवन्धनः,
ज्ञानमर्थं गृह्णातीत्यादौ ज्ञानार्थकधातूनां विषयितापरत्वदर्शनात् ।
अन्यत्रमना अभूतमिति व्यवहारस्तु विषयान्तरसम्बद्धतया चित्तमेवा-
लम्बते ।

ननु चितितद्धक्ष्योश्चाऽवल्यममसम्भवि, तस्यापकृष्टपरिमागधर्म-
त्वादित्यतिरिक्तं चित्तं स्वीक्रियतामिति चेत, नहि अमणं चाऽचल्यं किन्तु
वासनानामुन्मेषः, नाढीमार्गेषु प्रचारस्तु प्राणस्यैवावधानभाजाऽनुभूय-
मानश्चत्तीयत्वेनाध्यवसीयते, शिक्षैव हि तस्य तादृशी, चितिरेव तु
तत्र शक्या नाढीमार्गसंलग्नेव दर्शिता । ननु ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्था संस्कार-
वासनादिशब्दैरुच्यते, न च कृद्यस्थचितेः सा सम्भवति; मैवम्, चितौ
पूर्वः विषयसम्बन्धं एव हि विद्यमानतादशायां क्षणिकज्ञानसद्भावव्यव-
हारं निर्वाहयन्तुत्तरविषयसम्बन्धदशायां संस्कारादिशब्दव्यवहार्यतां
भजते, न त्वन्यः कश्चित्संस्कारः, अतीतस्यापि विषयसम्बन्धस्य सृक्षम-
रूपतया सञ्चावाच्च पुनः प्रबोधोऽपि सम्भाव्यते, संस्कारप्रबोधः स्मृतिरि-
ति त्वनर्थान्तरमेव, तयोः पूर्वापरभावमाश्रित्य पार्थक्यकलनायां प्रमाणा-
भावात् । ननु विजातीयसंस्कारस्य प्रबोधोऽपि विजातीयतयोच्यमानः
कथञ्चिद्विश्वसनीयः स्यात्, अतीतविषयसम्बन्धस्य तु कःप्रबोध इतिचेत,
चित्याऽतीतविषयसम्बन्धसम्बन्धं एव, घटेन हि सम्बद्धा चितिः ‘अयं घट’
इत्यनुभवव्यवहारहेतुतामासादयति, प्राचीनेन घटसम्बन्धेन तु सम्बद्धा
‘स घट’ इति तत्त्वोल्लेखिव्यवहारमर्जयति । उत्तरोत्तरविषयसम्बन्धेन तु
विषयान्तरसञ्चारतयाऽत्र वक्तव्येन प्रतिबन्धात् ‘अयं घट’ इत्येतद्व्य-
वहितानन्तरमेव ‘स घट’ इति व्यवहारो न प्रसूयते । स्वसम्मतसंस्कार-
स्योद्बोधकतया परैर्यद्यदुर्च्यते, तत् तत्त्वोल्लेखिव्यवहारे जननीये चित्तरेव
सहकारितयाऽस्थामिर्बक्तव्यम्, अयं तु विशेषः, यदन्यत्र सदृशदर्शनचिन्ता-
दिकं पृथक्, अत्र तु सहकारितधर्माद्याकारतां शक्त्याऽपादिता चितिरेव ।
विद्यमानस्य विषयसम्बन्धस्य सम्बन्धं चितावादाय तु घटमहं जानामीत्यादि-
व्यवहारः । एतावता च ‘अक्षमयं हि सोम्य मनः’ इतिश्रुतेरपि विरोधो

न शङ्कनीय इत्युक्तप्रायम्, निर्वर्णितवासनाप्रबोधेऽन्नस्य विशिष्य वैचित्र्या-
धायकतेत्यत्र तत्त्वात्पर्यात् । दूडोऽन्नस्य संस्कारः, बुद्धिरस्य तीव्रेत्यादौ तु
तत्त्वफलानुकूलं शरीरविशेषावच्छेदेनादृष्टादिरूपसहकारिवैज्ञात्यं चिता-
वभिप्रेयते ।

नन्वन्यादृशसंस्कारस्योपादानं चित्तमात्मा वोच्यते, विषयसम्बन्ध-
स्योपादानं तु न चितिः, अपरिणामित्वात्, नापि विषयः, सम्बन्धो
स्थानं संयोगो विवक्षितः, अनुमित्यादिविषये तदसम्भवात्, अपि
त्वाकारताऽऽख्यः, सोऽपि च कैश्चिद् यथपि वृत्तेरेव नियन्त्रितः, तथापि
चित्तपरित्यागे तद्वृत्तेरपि त्यक्ततया त्वया स चित्तेरेव वक्तव्यः, एवं च
परोक्षस्थलीयविषयस्य तदुपादानत्वे तस्य न प्रत्यक्षं स्यात्, नद्युपादानं
विहायोपादेये प्रत्यक्षता दृष्टचरीतिचेष्टा, अन्येषामपि मते ज्ञानज्ञेयसम्बन्धस्य
विषयो नोकरीत्वैवोपादानम्, नापि ज्ञानम्, नैयायिकानां तस्य गुणत्वात्,
चित्तपरिणिभेदस्य ज्ञानत्वपक्षे तस्य द्रव्यत्वेऽपि द्रयोः सम्बन्धं प्रति
नैकस्य सम्बन्धिन उपादानत्वसम्भवः, सविषयकस्यैव ज्ञानस्योत्पत्त्या
विषयविषयिभावं प्रति तस्योपादानताया असम्भाव्यत्वाच्च, नहि विष-
यिताशून्या कापि ज्ञानस्यानित्यस्य दशा केनचिदुरीकृता । अथ नैयायिकानां
विषयविषयिभावस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतयाऽनतिरिक्तत्वेन न सम्बन्धिव-
द्वयीयोपादानातिरिक्तोपादानायेष्वितेर्ति चेत्तथापि तेषां विषयताऽतिरिक्तः
पदार्थ इतिनिष्ठकृष्टपक्षे पर्यनुयोगसम्भवात्, सनिरूपकभावपदार्थमात्रस्या-
नित्यतायाऔचित्येन तस्या नित्यताया वक्तुमशक्यत्वात् । तस्माद्यदाऽनुभ-
वैकशरणैः संयोगस्यापि गुणत्वपरिभाषां परित्यज्य निमित्तमात्रायत्तावस्था-
विशेषरूपत्वं सम्बन्धिनोः स्वीकृतम्, तदा का कथा सम्बन्धान्तराणामिति न
प्रकृते उपादानजिज्ञासा युक्ता, निमित्तता तु शक्तिविशेषे तदुपाद्वृष्टादृष्ट-

कारणेषु च न दुर्लभा । तथापि यदि कश्यचिदापातत उपादानजिज्ञासा स्यात् तदापि शक्तिरेवेयमुपादानभावेऽपि प्रभविष्णुरेव विचित्रचमत्कारतया । अत एव प्रस्तुतसम्बन्धस्य सम्बन्धद्वयवहिर्भूतेयं कथं तदुपादानमिति न चोदनीयम्, न चेदेवम्, शुक्त्यवच्छेदेन चितौ जातस्य रजतसम्बन्धस्य न रजतमुपादानम्, युगपद्ध्यासेन तस्य सम्बन्धात्पूर्वमसद्भावात्, नापि चितिः, अपरिणामित्वात्, नापि शुक्तिः, सम्बन्धस्य व्यावहारिकत्वापात्, किन्त्वेतत्त्वित्यवहिर्भूताऽविद्येति कथमिति वेदान्तिभिरपि मौनमुद्रैवाश्रयणीया स्यात् ।

नन्वेवं विषयसम्बन्धस्य सूक्ष्मदशामादाय संस्कारव्यवहारोपपादन-मध्यनुगादेयमेव, घटादेरेव सूक्ष्मदशाया लोके प्रसिद्धिर्न तु सम्बन्धस्य, न च घटादेर्नाशिकालीनसूक्ष्मदशायाशिचितौ सम्बन्ध एव घटादे: सूक्ष्म-सम्बन्धः; घटादेरनाशेऽपि तद्विषयकसंस्कारस्योपपाद्यत्वात्, शरीरविशेषावच्छिन्नचितेः स्थूलावस्थघटादिनैव सम्बद्धाया अपि सम्भवाच्छेति चेन्मैवम्, उत्तरविषयसम्बन्धेनाभिभूतताया एव फलबलकल्प्यायाः सूक्ष्मताशब्देन विवक्षितत्वात् । वस्तुतस्तु सकृदज्ञातो विषयसम्बन्धो न कदापि विलोपमापद्यते, अत एवातीतानल्पकल्पवृत्तान्तप्रतिभासो महायोगिनाम् । न च विषयेषु नष्टेष्वपि तत्सम्बन्धो न नश्यतीति कथम्; सम्बन्धान्तरापेक्षया विषयविषयिभावसम्बन्धस्य विलक्षणस्वभावत्वात्, संयोगादिदृष्टान्तानुसारे त्वतीतादिविषयकानुमित्यादेभवतोऽप्यमावापत्तेः

अथ हानोपादानादेरननुगत्येनाज्ञाननिवृत्तिस्थानीयमनुगतं चितौ जातस्य विषयसम्बन्धस्य फलमिति चेत्पूर्वकालावच्छिन्नस्य विषयस-सम्बन्धभावस्य निवृत्तिरेव, ज्ञाननाशयत्वेन रूपेण भावरूपाज्ञानस्थान-

भ्युपगमनीयताया वक्ष्यमाणत्वात्, शक्तिविशेषतया तु तदुपगमे नाशानहंताया अपि प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । तथा चैतदुकं भवति, शरीरविशेषावच्छेदेन पूर्वं शक्त्याऽनुज्ञातश्चितौ बटादेः सम्बन्धः स्वस्वातन्त्र्योद्भासितप्रमाणप्रक्रियासम्पत्यनन्तरमनुज्ञायत हृति । चिते व्यापकतया सर्वदैवविषयमात्रसम्बद्धत्वेऽपि घटादिव्यवहारे कादाचित्कर्त्वं हि तत्तदिन्द्रियलिङ्गादिव्यापृतिकालीनचित्सम्बन्धस्यैव तत्तद्वयवहारहेतुताश्रयणेन समर्थनीयम् ।

नन्वेवं विषयसम्बन्धस्यैव चितौ चित्ततार्पकत्वे स्थिते ब्रह्मविषयकज्ञानविलोपप्रसङ्गः, स्वस्मिन् स्वस्यासम्बन्धादितिचेदेकत्र विषयविषयभावाभ्युपगमपक्षे स एव सम्बन्धो ब्रह्मणि, तदनभ्युपगमपक्षे तु ब्रह्मेतरसम्बन्धभाव एव ब्रह्मसम्बन्धतया व्यवहृयते, यदाह ब्रह्मैव प्रकृत्य—

जाग्रतः प्रत्ययाभावं यस्याहुः प्रत्ययं द्विधाः ।

सर्वसङ्कल्पसन्न्यासश्चेत्सा यत्परिग्रहः ॥ इति महोपनिषदि ।

तदेवं संस्कारतन्मूलकपरामशार्ददिव्यवस्थायाइचत्यैवोपपादनसम्भवे समाधौ तत्तद्विषयसम्बन्धाभावरूपपिरोधं कदाचिद्गाहमाना कदाचिच्चत्तमपि न्यकृकृतवतीव सा स्वत पृथ रुक्तीति युक्तमुक्तं समाधिधनेन ब्रह्मिष्ठ्रवरेण श्रीभृगुणा पश्यत्यात्मानमात्मनीति ।

इदन्त्ववधेयम्—ज्ञानतत्संस्कारस्मृतीनां प्रक्रियायाइचतौ सञ्चार एवात्र तात्पर्यम्, कायद्यूहस्थल इवैकस्याइचतेरनन्तशरीरेषु कर्मसम्पादकताभोक्तादशाऽश्रयणसम्भवेऽपि मृत्यवादिसमये उत्क्रान्त्याद्यैषिकतया स्वोचितशब्दैरुच्यमानमात्रिवाहिकशरीरघटकं वस्तुजातं सूलशक्तेरवस्थाविशेषरूपं तु स्वीकार्यमेव । इच्छाकृत्योरपि चान्यथाऽनुपपत्तेः ।

ज्ञानाद्युपयुक्तातिरिक्तचित्तस्वीकारपक्षे तु तस्य समाचौ चिद्रमास्थ-
कोट्यवेव प्रवेशोऽनुद्रिक्तस्य विषयविशेषाकारतां वा गतस्येति भासिका-
याइच्चितः स्वतः स्फूर्तिरौचित्यप्राप्तैवेति पूर्वपक्ष एवोक्तम्, 'प्रमाणवत्त्वा-
दायातः प्रवाहः केन वायंते' इति नयेन च समाचौ सूक्ष्मायाइच्चित्याप्त-
पृतेरपि प्राप्ताया मर्षणीयत्वात् । अस्मिन् पक्षे 'चितिरेव चेतनपदादवरु-
दा चेत्यसङ्केतिनी चित्तम्' इति सूत्रं तु कथचिच्छदेव योजनीयम्, पृथि-
व्यादिकं यथा चितिरेव, न तु चितिः पृथिव्यादिकमेव, तथा चित्तमपि चिति-
रेव, न तु चितिशिच्चत्तमेवेति विवर्तवादे निरूपयिष्यमाणत्वात् । 'तत्सूष्टा-
तदेवानुप्राविशत्' इतिश्रुत्या च चेत्यस्य पूर्वं सृष्टिमादाय तेन सङ्को-
चिनी सती चित्तमित्यस्त्राप्युपत्तेः, ऐश्वरप्रमातृतायाः सृज्यापेक्ष्या
प्राकृतनत्वेऽपि चैत्रमैत्रादिप्रमातृतायास्तदनन्तरभावित्वात्, अतएव
चित्तस्य विशिष्य चितिरूपत्वाभिधाने किं बीजमिति नाशङ्कीयम्, तस्य
प्रमातृताघटकत्वेनाभ्यर्हितत्वादिति । किन्तु नेत्रं सूत्रव्याख्या स्वरसिकीति
तु स्पष्टमेव । प्रकाशात्मतायाः प्रकाश्ये चितिरेव चित्तमित्येतावतैत्र बाधन-
सम्भवेन चितावुद्देश्यायां विशेषणद्वयनिवेशानौचित्यात् । 'तत्परिज्ञाने
(परिपूर्णस्वरूपप्रत्यभिज्ञाने) चित्तमेवान्तमुखीभावेन चेतनपदाध्यारो-
हाचिच्चितिः' इत्युत्त्रासूत्रविरोधाच्च, नहि त्रिगुणात्मकचित्तमेव चितिः
स्यात्कथमपि, एवं हि तादृशचित्तदशायामवच्छेदशून्यचित्तस्वरूपस्यापलाप
आपत्तेत । अन्वेषणीयइचायमर्थो योगवासिष्ठादावपि यच्चिदेव वासना-
कलुषिता सती चित्तजीवादिशब्दैर्यवहितवहितिः । इत्थं तु परं व्याख्याय-
ताम्—चेत्येन = अन्तःकरणाद्युपाविना सङ्केतिनी = परिचित्तज्ञा सती
चितिरेव चित्तम् = जोव इत्यर्थं इति ।

‘मनोबुद्धिरहङ्कारस्थां तन्मात्रपञ्चकम् ।

एतत्पुर्यष्टं प्रोक्तं देहोऽसावातिवाहिकः ॥’

इति वदतो योगवासिष्ठकारस्यापि तु पुर्यष्टकवटकतया किञ्चिदिन्तः-
करणं सम्प्रतिपक्षमेव । उपाधिकृतावच्छेदतिरस्कारे तु जीवत्वदशाया अप्य-
पगमेन ब्राह्मस्वरूपोज्जवलीभाव एव ‘तत्परिज्ञाने’ इत्यादिसूत्रेण
वर्ण्यते इति ।

आत्मन एवानन्दरूपत्वं सत्त्वोद्रेकदुःखाभावादेस्तु तद्वयस्त्रक्तव्यमि-
त्युपपादितमद्वैतस्वरूपनिरूपणशारदातद्राजहंसयोरिति समाधावानन्दस्वा-
दनमादायापि स्वरूपभूतचितेस्तत्र भानमिति शक्यत एव वक्तुम् । कक्षा-
तपित्तानां साम्येन यथोऽवस्थितौ सूक्ष्मशरीरस्य स्वास्थ्यम्, एवं सत्त्वरज्ञ-
स्तमसां साम्येनावस्थितावान्तरं स्वास्थ्यमिति सत्त्वानुद्रेककालीनसमाधौ
स्वरूपभूतानन्दस्य भासमानस्याध्यनुख्लिततैवेति कृत्वा तस्य तत्र नैव
भानमित्युक्तिरपि प्राप्तावसरा सम्पद्यते केषान्वित । समाधौ निस्साम-
सुखास्वादे हि पुण्यप्रचयोऽपेक्षयत इति तस्य फलदानानुन्मुखत्वदशायां
कथं विजातीयः सत्त्वोद्रेकः कथं च तादृशसुखास्वादः स्यात् । नन्वेवं
गुणानां वैपर्यादान्तरं स्वास्थ्यं तु विलुप्तमेव, किमेतावता, द्रष्ट-
णतया प्रिसिद्धमपकचिद् गुणतां याति यतः, अतएव वातपित्तप्रकृतेरिव
रोगप्रसक्तयविशेषेऽपि कफपकृतेर्जनस्य बहवो गुणा निरूपिताइचरकादौ ।
एवं च समाधिसुखास्वादस्यापि स्थायित्वाभावेन केचित्तोऽपि वैराग्यं
प्राप्य गुणत्रयसाम्यकालीनमेव समाधिसुच्चमतया वर्णयाम्बमूडुरेति
रुचिवैचित्रमेवोत्तमानुत्तमसमाधिविभागे बीजमिति तमादायकस्या-
दिच्छ्रद्धस्तुस्थिते निरूपणमनुचितम् । भादुका त्यसमसुखोल्लासमयीमेव

तदित्थं निरूपितं मुरणतत्त्वम्, अनौपाधिकप्रेमास्पदतया
तु वेदान्तदर्शन इव तदानन्दात्मकमपि । यो वै भूमा तत्सुखम्”
“आनन्दं ब्रह्मणो रूप” मित्यादिश्रुतेश्च ।

दशमुत्तमतयाऽऽकलयन्ति । एवं चैतेभ्य आन्तरस्वास्थ्यस्वरूपमध्यन्यादूरां
रोचेत् । स्वस्मिन्=उल्लसत्पूर्णानन्दे तिष्ठतीति स्वस्थः, तस्य भावो हि
स्वास्थ्यमिति । गुणत्रयसाम्यकालीनोऽपि च समाधिनांवैःपुण्यैः प्राप्यत
इति तस्यापि कादाचित्कत्वेन ततोऽपि वैरस्यं कुतो नासाद्यते । ‘स्वरूपम-
ध्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्’ इति न्यायेन तु समाधानं समान-
मन्यत्रभिन्निवेशात् । स्वरूपगोपनकारिण्या च शक्त्या पूर्वमावृतोऽपि
परानन्दस्त्रुपक्लिप्तोपायकलापसम्पादनैरात्मनैव प्रकाशते । अत
एव—सुखस्य संवेद्यमानतयैव प्रथनात्तस्याः संवदनाक्षेपकतया मोक्षे
ऽपि संवेद्यसंवेदनयोर्द्वयोरभ्युपगमेऽद्वैतहानिः, तयोरेवेते त्वेकत्र विषय-
विषयभावप्रसङ्ग इति शङ्कोत्पतन्त्येवोपहता सम्पद्यते, सुखस्यानावृतता-
या एवपेक्षणीयत्वादिति । सौगतादिभिः सत्त्वादिगुणत्रयानङ्गीकरेणा-
द्वृष्टिशेषमादायैव तत्स्थानीया उवास्था समर्थनीयेति तत्त्वदितिशिवम् ।

तदित्थमिति । पूर्वप्रकरणराजहंसेऽभावस्वरूपालोचनप्रणाल्या
तु पारमार्थिकैकभावसिद्धिस्तत्प्रकरणीयमूले ‘निषेधस्य परिशेषो ध्रौद्येणा-
पतती’ त्युक्त्या व्यञ्जितैवासीदिति नात्र तदनुपनिबन्धेऽपि काचित्क्षतिः ।
इत्यादिश्रुतेश्चेति । ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना’ दित्यादिका श्रुतिरादि-
पदार्थः । ‘तत्त्व ज्ञानं नात्मधर्मो धर्मत्वे जडताऽत्मनः । ज्ञानस्य
जडशेषत्वं न दृष्टं न च सम्भवि । तस्मादात्मा ज्ञानरूपः सुखरूपश्च
सर्वदा । सत्यः पूर्णोऽप्यसङ्गश्च द्वैतजालविवर्जितः ॥’ इति च देवीभागवते ।

आत्माऽनन्दमयः सर्वप्रियहेतुत्वतः शिवे !

भारादित्यागसुव्यक्तसुखात्मत्वाच्च शङ्करि ! ॥”

इति परमानन्दतन्त्राच्च । स्वरूपभूतसुखस्यापि पुरुषार्थत्वो-
पपत्तेरात्मसङ्घावेऽपि क्लेशानुपपत्तेश्च प्रकारस्तु शारदायां दर्शितः ।
इदानीन्तु वेदान्तसिद्धान्तात्स्वातन्त्र्यवादवैषम्यं निरूप्यते ।

तथाहि—यथा लौकिकः प्रतिभासो न विमर्शानात्मकः,
नचैव विमर्शत्वस्य स्मृतिजननयोग्यतानियततया तद्विकलमु-
पेक्षात्मकं ज्ञानं न स्यान् ; न स्यादेव, मनोऽवधाने मया तृणं
सृष्टिमित्यादौ प्रभातृविश्रान्त्यपरपर्यायस्याहमर्थलग्नतया भानस्यौ-
चित्यावजिंतत्वेन विमर्शात्मकतापत्तौ स्मृतिजननयोग्यताया
आवश्यकत्वात्, मनोऽवधानाभावे च ज्ञानोत्पत्तेरेवासम्भवात्,
नचाजिज्ञासितविषयकज्ञानानामुपेक्षात्वं सर्वानुभवसिद्धमेव, तैश्च
संस्काराजननेन स्मृतिजननयोग्यताऽपि तत्र नास्तीनि वाच्यम्,
अजिज्ञासितविषयकज्ञानं हि दृढतरत्वादिरूपवैजात्यविशेषविशिष्टं
संस्कारं नाधत्ताम्, संस्कारमात्राधानं तु कथं वार्यताम्, एतेन
संस्काराजनकत्वमुपेक्षात्वमिति परास्तम् । एवम् विशिष्य मनोऽ
वधानं विना ज्ञानदर्शनेऽपि सामान्यतोऽपि मनोऽवधानं विना
क्लेशानुपपत्तेश्चेति । अङ्गार एव क्लेशानां मूलमिति परवैराग्येण
निवर्तनीयः स सत्यपि चिन्मात्रे आत्मनि । तस्मिन् मति नाहङ्गारो
निवर्तत इति तु अमः, प्रत्युत तदसङ्घावे निराधाराऽहङ्गारनिवृत्तिरेव
कथमिति भावः ।

विमर्शानात्मक इति । लौकिको विमर्शो ज्ञेयस्य ज्ञानद्वाराऽहमर्थ-

ज्ञानोत्पत्तौ न मानम् । अहमर्थलग्नतया तु भानाभावे भानमपि
जड़प्रायमेव ।

तथा विश्वोत्तीर्णोऽपि प्रकाशो विमर्शात्मक एव । विमर्शश्चासौ
चैतन्यम्फुरत्तास्पन्दसन्तैश्वर्यादिशब्दितोऽपि । चैतन्यञ्च वेदान्ति-
नामिव न स्वव्यवहारे संविदन्तरानपेक्षत्वपर्यवसन्नं स्वप्रकाशत्व-
मात्रम्, अपि तु केवलस्वात्मभाने स्वात्मकविश्वाकारतया च
भाने इतरानपेक्षत्वम्, अत एव स्वात्मकवेद्यांशप्राधान्यविवक्षायां
विमर्शशब्देन वेदकांशप्राधान्यविवक्षायां तु तदेव प्रकाशशब्देनोच्यत
इत्यपि क्वचिद्व्यवहारः । उक्तचैतन्यमेव स्वातन्त्र्यम्, इयमेवास्य
शक्तिदशप्युच्यते स्पन्दत्वमपि किञ्चिच्चलनात्मकत्वमुक्तार्थे एव
पर्यवस्थति, अन्यथाऽनित्यत्वप्रसङ्गात्, अतएवोक्तम्—

किञ्चिच्चलनमेतावदन्यस्फुरणं हि यत् ।

उमिरेषा विबोधाधर्घर्न संविदनया विना ॥

(इति तन्त्रालोके)

अनन्यम्फुरणं स्वयमेव तथा तथा प्रकाशमानत्वमिति
तस्मप्रदायः । एवञ्च विश्वस्यैव हश्यमानस्य स्वातन्त्र्यगर्भभावे
तस्य चिदात्मकत्वमेव ।

एतेन दृग्दृश्ययोर्दर्पणप्रतिविम्बभावोप्यादर्शितः, प्रतिविम्बस्य
दर्पणपार्थक्ये मानाभावं न दर्पणात्मकत्वेन दृग्दृश्ययोरभेदस्यैव
विज्ञानवादे निरूपितस्य तेन विवक्षितत्वात् । विस्तरं तु विवर्त-
वादे वक्ष्यामः । विम्बस्थानीयतायाः प्रकाशे विमर्शात्मके दर्पणा-
लग्नतया भानम् । अलौकिकस्त्वम् निरुक्तः । विम्बस्थानीयताया इति ।

त्मकेऽपि व्यवहारस्तु भेदमौपचारिकमादायैवेत्यत्र नातीवाभिनि-
चष्टव्यम्, उक्तविवक्षितार्थस्यैवादरणीयत्वात् । प्रतिविम्बस्य
मिथ्यात्ववादस्तु न युक्तः, कापि न मिथ्यात्वमित्यस्य वद्यमाण-
त्वात् । एवच्च जडभाषाऽपभाषैव चिद्विनतया प्रथनमूला,
तादृशप्रथनेऽपि मूलमुक्तस्वातन्त्र्यमेव, भेदस्यापि तद्घटका-
कारघटकत्वात् । एवच्छात्र दर्शने वैषम्यनैर्वृण्यप्रसङ्गोऽपि नाव-
त्तारणीयः, वैषम्याद्यात्मना दुःखित्वाद्यात्मना पुण्यापुण्याद्यात्मना
च स्वयमेव स्फुरणात् । न चैवमितरापेक्षत्वमप्रसिद्धं कथं निषिद्धयते ?
खपुण्यमित्यादिविकल्पालोचनेन दत्तोत्तरत्वात् । न च सुखित्वादि-
रूपेणैव कुतो न भाति ? नियतात्मना भाने किमिदं स्वातन्त्र्यमपि
तु परिच्छत्तिरेव । दुःखस्वरूपाननुभवे च सुखस्वरूपस्यैव विवेक-
मशक्यत्वेनोक्तपर्यनुयोगस्यैवासम्भवात् । तस्माद्दृढन्दात्मना भानमपि
फलतः सुखप्रतीतय एव । आदृशच-हिंसात्यनुप्रहः स्याद् व्रणगदिनां
शब्दवैद्यकव' दिति । सर्वथाऽपि स्वातन्त्र्यमपर्यनुयोज्यमेव । एतेन
विश्वाकारत्वे सततमेव सर्वैराकारैः कुतो न भातीति परास्तम् ।

प्रक्रियादशायानान्तूक्तस्वातन्त्र्यशक्तिरेवेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण
विभक्तया वर्ण्यते, सर्वस्यापि व्यवहारस्य त्रितयनान्तरीयकत्वात्,
ज्ञानशक्तिरप्यनुभवस्मृत्याद्यनेकशक्त्यात्मिका, 'स तपोऽतप्यते' ति

विमर्शेण जडप्रवाने जलस्थानीयताविवक्षायां प्रकाशस्य सूर्यस्थानीयस्य
विम्बत्वम्, प्रकाशे निष्प्रतिबम्बदर्पणात्मक्तव्यविवक्षायां तु विमर्शस्ये-
च्छाज्ञानक्रियादित्यस्य विम्बकार्यकारितया तत्स्थानीयत्वम्, सप्रतिविम्बदर्पणा-
स्थानीयता तु विमर्शस्येति विवक्षावैचित्रेण विवेकत्वम् ।

श्रुतिसिद्धमालोचनमपि ज्ञानशक्तिरूपमेव । सर्वं च सर्वात्मकमेव, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वं ग्रौच्यात् । तथापि तु तत्तद्रूपस्य प्राधान्याप्राधान्यविवक्षायामुक्तत्रिकव्यवहारः । एवं तदेव परपरापरापरात्मकं क्रमेणाभेद-भेदाभेद-भेदभानप्रयोजकमनुच्चरेच्छोन्मेषात्मकं 'अ इ उ' इति मातृकाक्रमव्यञ्जयं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्' 'एकोऽहं बहु स्याम्' 'सच्च त्यज्ञाभवत्' इतिश्रुतिभिः क्रमेणावगाहितं शिवशक्तिनरात्मकं 'अहं भवामि, त्वं भवसि, इदं भवति' इत्युत्तममध्यमप्रथमपुरुषै समीक्षितमीक्ष्यते, परमेश्वरो हि प्रथमं तटस्थ इवेति प्रथमपुरुषः, उपासनादशायां तु त्वमित्यवभासते इति मध्यमपुरुषः, तत्त्ववेदनवेलायां त्वहमिति चकास्तीत्युत्तमपुरुषः । एवं च पूर्णाहन्तोल्लेखपरामर्शमादायैव परत्वम् ।

तदाह—

'यस्मात्करमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
ततोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेन्युदाहृतः' ॥ इति ॥
शक्तितत्त्वमेवाक्षरमित्युक्तम्, नरतत्त्वं तु क्षरमिति, अत्रैव घटादेरन्तर्भावः । इदन्तात्पदतयैव तेषु चित्तवे सत्यपि जडत्वव्यवहारः ।

तदेव परपरापरापरात्मकमिति । शिवैकीभूतं स्वातन्त्र्यं तदा परामृश्यते ।

मातृकाद्यर्थसंक्षेपः ।

अ इ उ इति मातृकेति । एतत्रितयैव प्राधान्यादिः चर्चाऽद्वृता, मातृकान्तरेष्वपि विस्तरस्तु तन्त्रालोक—परात्रिशकाविवरण—मातृका-

चक्रविवेशादौ सूक्ष्मेक्षिकयाऽचगन्तुमुचितः । किञ्चित्तुच्यते—‘अनुचरत-
ह्वमेव स्वात्मविश्वान्ततया अनन्दरूपं विश्वोल्लासने इच्छाशक्तिमा-
श्रित्य ‘ईशितृदशामधिशश्य विश्वस्य ‘उन्मेषेण ‘ऊनतामिव स्वयं याति,
द्वैतप्रतिभासेन हि वस्तुतत्त्वमावृतमिति सुविदितमेव । अत्र चे हारणेच्छा-
सामान्यं घोट्यते । स्वविषयविशिष्टतया तद्विक्षायां तु विषयस्य प्रकाशक-
प्रकाश्यात्मना द्वैविषयात्मेज्ञोरूपस्य प्रकाशकस्य वहितीजेन रेकेण पृथिव्या-
यात्मनः प्रकाश्यस्य च पृथिवीज्ञेन लकारेणोपलक्षणीयतामाश्रित्य ऋू
(रि) ऋू (लि) इति मानुषाद्वयमाविर्भावितं परशिवेन, अत्र चानु-
त्कटैवेच्छा प्रतोयते, उत्कटां तां घोटयितुं तु ‘ऋू (रि)’ ऋू (लि) इति
मातृके प्रथेते ।

अत्रैवमध्याहुः—यथा हि योगी सर्वविकल्पशून्ये स्वात्मनि प्रवि-
विक्षुः प्रथमं भास्वररूपसंवित्तिमासादयति, तदनु तु निश्चले रूपे प्रवि-
शति । एवमनुद्रिभक्षबाह्यप्रसरतया शून्यप्राये स्वात्मनि कदाचिद् विश्वा-
म्यन्तीच्छाशक्तिः प्रथमं भास्वररूपं तेजोमयमवगाहने, अनन्तरं तु
निश्चलरूपानुप्रवेशे पदमर्पयतीति घोतनाय रलश्रुत्यनुगमः, अथवा
केषाञ्जित्विद्यमाणानामचिरस्थिरत्वम्, केषाञ्जित्तु चिरस्थिरत्वमिति सूच-
नाय, रेकस्याग्ने र्लकारस्य च स्थिरस्वभावपृथिव्या बीजत्वादिति । अत्र
पृथिव्याः निश्चलस्वभावत्वं प्रातीतिकं वा वास्तवं वेति चिन्तनीयमेव ।
‘भूगोलस्तु महेशानि ! कदम्बकुसुमप्रमः । सदा अमति देवेशि !’
इत्यादिवचनानामपि शक्तिसङ्गमतन्त्रादौ सङ्गावात् । जगड्जनकत्वेनेच्छाया
इष्यमाणरूपितं रूपं निरूपयते न तून्मेषशक्तेतिरिति तु द्रष्टव्यमेव । न
चोन्मेषशक्तेज्ञनकत्वाभावेऽप्यनुचरस्य जनकत्वेन तत्र विषयरूपणा स्यादेव;
विषयरूपणादशायामनुचरस्येच्छारूपतायामेव पर्यवसानादिति मन्त्रव्यम् ।

अनुत्तरानन्दयोरिच्छाया उपचयार्थं संयोजनमे^१ कारेण तयोरुम्भेषस्य
संयोजनं तु ^२ओकारेण प्रत्याख्यते । अत्रैवौत्कट्यप्रतीतिस्तु मात्राधिक्ये
सति ^३ऐश्वौ^४ इत्येतद्गद्येन स्यात् । आसां वियुक्तयेव संयुक्तत्वयेव च
दर्शितानां शक्तीनामाश्रयतया विवक्षितं तत्त्वं तु ^५विन्दुगत्त्वेवते,
वेत्तीति विन्दुरिति व्युत्पत्या रुपरणतत्त्वं हि विन्दुः । विवर्तवादे
वक्ष्यमाणरीत्या शब्दार्थयोरैक्यमाश्रित्य तु सर्वत्रैवात्र अकारोऽनुत्तरतत्त्व-
मित्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारः । विसर्जनं तु पदार्थनामन्तर्बहिश्च,
तत्राद्यं विलापनं द्वितीयं तूल्लासनमिति द्योतयन् विन्दुद्वयात्मा ^६विसर्गः
स्थात् । इवं च शक्तिप्रधाना दशा । अपि च दर्शितयोः शक्तिशक्तिमतोः
सामरस्यमाविष्कर्तुं प्रवृत्तोऽयं विसर्गः । अत एवाकारहकारयोः साम-
रस्येनोच्चारणमस्य युक्तम्, तयोश्च शक्तिशक्तिमद्वूपत्वं ‘भकारः सर्व-
वर्णार्थः प्रकाशः परमः शिवः । हकारो व्योमरूपः स्याच्छक्त्यात्मा
सम्प्रकीर्तिं’ इत्यादौ प्रसिद्धमेव । अत्रान्तर्विसर्जनानुकूला बहिर्विसर्जना-
नुकूला च दशा शक्तेः स्वलक्षणात्मकैव, फलीभूतयोस्त्वन्तर्विलयबहि-
रुल्लासयोः शक्तेः सूक्ष्मस्थूलदशात्मकत्वम्, तत्राद्या शैवी, बाह्यामास-
सम्बेदत्यागे शक्तेः शिवात्मकत्वात्, द्वितीया तु जाग्रत्प्रधाना नरतत्त्वमयी ।

चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाख्यास्तावत्पञ्च शक्तयः ‘सर्वे सर्वार्थवाचकाः’
इति नयेन भइ ऋलु उ इति मातृकापञ्चकेनावगन्तव्याः, इकारश्रुतिघटित-
तयोकरीत्या इकारानन्तरं ऋकारलकारयो निर्देशः शोभत एव, अत एव
वैयाकरणैः ‘भक्तिविसर्जनीयानां कण्ठः, इच्छयशानां तालु’, इतीकार-
स्थानं निर्दिश्य ‘ऋदुरपाणां मूर्धा, लृतुलसानां दन्तां’ इति ऋकारलकारयोः
स्थानं निर्दिष्टम्, पश्चात् ‘उपूपध्मानीयानामोष्टौ’ इत्युक्तम्, अत्र च स्थान-

साम्येनाकारात्मा सूक्ष्मो नादो जिह्वाप्रोपाग्रमध्यमूलानां तत्तत्स्थानेन स्पर्शा-
दिप्रयत्नसाहाय्येन किञ्चित्स्थौल्यमिव यातः कवर्गरूपतां प्राप्नोति, एवमिका-
राद्यात्मा सूक्ष्मो नादश्चवर्गादिरूपतामिति शब्दं कथञ्चिदनुभवपथमव-
तारयितुम्, अन्यथा स्थानसाम्यस्याकिञ्चित्करत्वापत्तेरित्युक्तशक्तिपञ्चका-
त्कवर्गादिवर्गपञ्चकोदयः, सर्वस्य सर्वात्मकत्वेन चैकैङ्गस्या अपि शक्तेः
पञ्चशक्त्यात्मकतया प्रतिवर्गं वर्णपञ्चकाविर्भावः । तत्र कवर्गः पृथ्वीजल-
तेजोवायुव्योमात्मा, शब्दार्थयोरैवस्योक्तत्वात्, तेषां वाचको वा,
एवमप्रेऽपि । चवर्गो गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मा, टवर्गं उपस्थपायुपाद-
पाणिवागात्मा, तवर्गो ब्राणजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्वोत्रात्मा, पवर्गो मनो-
बुद्धिहङ्कारप्रकृतिपुरुषात्मा । उक्तशक्तिपञ्चशादेव तु यवर्गशवर्गयो-
रप्याविर्भावो निदिष्टस्थानसाम्येनावगन्तव्यः, दन्तोङ्गवकारस्य तु
चरमशक्तिद्वयस्थूलरूपता, तत्रायो वर्गो नियतिरागकला-विद्येति तत्त्व-
चतुष्टयात्मा, मायायाः कालस्य चात्रैवान्तर्भावमाहुः । अन्तः = प्रमाणतत्त्वे
कञ्चुकवदवस्थानमभिप्रेत्य त्वेतेयामन्तःस्थशब्दव्यपदेश्यता । शवर्गेऽन्ते तु
शपसा ईश्वर-सदाशिव-शक्तिरूपाः, हकारस्तु सर्वमन्त्रमूलभूतानाहतमयोः
काचिच्छक्तिदशा । ईश्वरादितत्वेष्वभेदांशस्योन्मेषेण शवर्गस्योदमा-
भिधानत्वमित्याहुः । शेष्वरे तु ऊप्मा = वायुस्तत्प्रधानो वर्गोऽयमित्युक्तम् ।
एवमवर्गेण साक्षमष्टौ वर्गाः ।

एतावता ‘अह’मिति प्रत्याहारोऽपि निरूपितः, अकारहकारयोः
‘अकारः सर्ववर्णार्थः’ इति प्रागुदृष्टत्वचसा शिवशक्तिरूपयोर्मध्ये तत्त्वान्त-
राणामपि समावेशात्, तयोः समरसीभावानुभवाय ‘नादस्यान्ते शिवं
स्मरे’दिति स्वाभाविकस्थित्या नादसुत्थाप्य द्वादशान्ते तद्विलापनेनात्म-

स्तु दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे राजहंसयुते

विश्रान्तेः सर्वमन्त्रानुपन्धानफलीभूताया लाभमालोच्यान्ते मकारप्रयोगः ।
 अथ इति 'अह'मितिशब्दो वैयाकरणैरव्ययेषु निक्षिप्यते, अस्मच्छब्दनिष्ठ-
 जाद् अहन्तादिशब्दसिद्ध्यसम्बन्धात्, अस्मच्छब्दस्य हि तलि 'अस्मत्ता'
 इति स्यात्, एकार्थतायां तु सम भावो 'मत्ता' इति स्यात्, 'प्रत्ययोत्तर-
 पदयोश्च' इत्यस्य प्रवृत्तेः । 'ममता' इति तु विभक्तिप्रतिरूपकाव्य-
 यादेव । 'युध्यसिभ्यां मदिक्' इत्युणादिसूत्रानुसारेण अस्यति = सर्वाक्षेपेण
 वर्तते, अस्ति वा त्रैकाल्येऽपीतिरात्या तु अस्मच्छब्दार्थोऽप्यनुत्तरतत्त्वमैव
 पर्यवस्थति । योषादिशब्दनिष्ठपादकयुविधातोस्तु निष्पत्तो युध्यमच्छब्दो
 चिद्विनिमित्तिमेव तत्त्वमवगमयति, भत एव प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषे
 एवान्तर्भावमभिप्रेत्य 'युध्यमदस्मत्प्रत्ययगोचरयो'रिति शाङ्करभाष्ये
 पुरुषद्वयमेवोपात्तम्, उत्तमपुरुषस्यैव चिन्मात्रत्वेन विषयित्वात् ।

संयुक्तरेषु मातृकायामुपलक्षणविधया कस्यचिद्द दर्शनीयत्वे
 स्वरेत्वकारविसर्गयोगाद्यन्ततयोकरीत्या व्यञ्जनेषु प्रथमोपस्थितककार-
 स्याकारात्मकतया विसर्गसकारयोइत्वं शक्तिरूपतया लोकेऽपि तयोः
 स्थान्यादेशतात्मकसम्बन्धस्य प्रसिद्धतया च ककारसकारसंयोजनात्मा
 क्षकार एव दर्शयते ।

एतावता चाक्षप्रत्याहारोऽपि व्याख्यातः, यमादाय जपगणनौपयिकी
 अक्षमाला प्रवृत्ता, अत्र हि अकारात्प्रभृति क्षकारपर्यन्तं वर्णजातं
 विभाष्यते, क्षकारं सुमेहस्थानीयं कृत्वा हकारोत्तरं लङ्कारस्य लकारावस्था-
 विशेषस्य प्रक्षेपेण पञ्चाशद्वर्गसम्पत्याऽनुलोमप्रतिलोमगत्या च शत-
 सङ्घयापूर्वौ पूर्वोक्तवर्गाण्टकसम्मेलनेनाष्टोत्तरं शतं सम्पद्यत इति ।

एवम्—ओमित्यपि प्रत्याहार एव, यथपि केचिदकार ऋगवेदादि; उकारो यजुर्वेदमध्यः, मकार सामवेदान्त्य इत्येवं तस्य वेदव्यप्रत्याहारतां वर्णयन्ति, तथापि पूर्वोक्तस्य अ-इ-ऋ-ल-उ-इति शक्तिपञ्चकस्यान्तर्णीतसकलमातृकाचक्षस्याभ्यसौ प्रत्याहारः सम्भवत्येव, अन्ते मकार-योजनं त्वनुग्रदसुदिताहम्प्रत्याहारन्यायं नैव, उक्तशक्त्याश्रयतया च विन्दोरन्ते योजनं युज्यत एव, अन्यथा हि उकारशक्तिविलासीभूत-पवर्गान्तर्गतमकारस्य दशैवोऽज्ञवला काचिद्विन्दुरित्येवमेव शक्तिपञ्चकान्तर्णीतता विन्दोर्वेक्षण्या स्यात् । एव चान्तर्णीतसकलशक्तिचक्रं प्रकाशात्मविन्दुतत्त्वमेव प्रणवार्थः, लक्षणया तु कैश्चिज्ञिद्वृष्टं चैतन्यं तदर्थतया परं वर्ण्येत् । तत्र यथपि अ-इ-म्—इत्येषामुच्चारणे मुखस्य विकास-किञ्चिज्ञिमीलन-मुद्रणैः सर्वतो विविक्तताऽनुतरधामनि, उन्मेषे किञ्चिदद्वैत-संस्पर्शः, मकारे तु सर्वथैव द्वैततादात्म्यं सृष्टिकमेण सूच्यत इति शक्यते कथन्त्रिच्छवक्तुम्, तथापि मोक्षमन्त्रेऽस्मिन् संहारकमस्यैवैचित्य-प्राप्ततयाऽन्ते प्रकाशात्मविन्दोरेव निवेशिततया च मुखविकासादित्रयेण प्रत्येकं कमेण भेदभेदाभेदाभेदावस्थाः सूच्यन्त इत्यतोचितं वक्तुम्, अध्यारोपापवादन्यायेन चानुत्तरानन्दयोरुन्मेषदशायां प्रसरणेन ओभाव-प्राप्त्या विन्दोरेव परिशेषः शोभामाधने ।

अत्रावान्तरप्रभेदादरे तु मकारोपरि विन्दुः, अर्धचन्द्रः, रोधिनी, नादः, नादान्तः, शक्तिः, व्यापिनी, समना, उन्मना इति मात्राणां सत्त्वेन संहत्य प्रणवे द्वादश मात्राः सम्पर्यन्ते, स्वच्छन्दनतन्त्रोक्तरीत्या अकारोकारमकाराणां हस्तवीर्धपञ्चतरूपत्वे तु तिक्ष्णो वर्धन्ते, सर्वोर्ध्वं देशोपलक्षितं विश्वोत्तीर्णं महाविन्द्रात्मकं तेजस्तु वामकेशरतन्त्रे निरूपितमिति

जडेष्वपि क्वचित्परतत्वात्मकताध्यवसानेन तु 'मेरुः शिखरिणा-
महम्' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगः । यदाह तन्त्रालोके—

तस्यैव तु स्वतन्त्रत्वादद्विगुणं जडचिद्वपुरिति,

शक्तिरूपताध्यवसानेन तु 'शृणुत ग्रावणं' इतिमध्यमपुरुषप्रयोगः ।
एव मन्यत्रापि साङ्कर्यं द्रष्टव्यम् । सम्प्रदायत्वस्य सिद्धान्तोपासना-
मित्तिवा पोडश गण्यन्ते, अत्रैव क्वचिन्नामादिपरिवर्तनेन तु पोडश
नारदपरिव्राजकोपनिषदि (पृ० २७६) । माण्डूक्योपनिषदि प्रसिद्धानां
चतसूर्गां विश्वविश्वः, विश्वतैत्रसः, विश्वप्राज्ञः, विश्वतुरीय इत्येवं
परश्परं प्रगुणीकारेण पोडशेति तु प्रस्थानान्तरं परमहंसपरिव्राजकोप-
निषदि । संक्षिप्य तु अकारोकारमकारविन्दुनादा इति मात्रापञ्चकम्,
हृत्वदीर्घपल्लुतसूक्ष्मातिसूक्ष्मेति तु तासां कालपञ्चकम्, ब्रह्मविष्णुहृदेश-
सदाशिवेति तु वाच्यपञ्चम्, एवं तदधिष्ठेयधराप्रकृतिमायेश्वरसदा-
शिवतत्वानां चतुर्थं वर्णोद्वारयित्रवस्थानां तु जागरास्वप्नसुषुप्तिरुप-
तुर्यांतीतानां पञ्चमं पञ्चकमिति स्वच्छन्दतन्त्रे । इदं च प्रसङ्गादावेदितम् ।
प्रकृतमनुभवामः ।

स्कन्दपुराणे तु (माह० खं० कौ० खं० अ० ५) मातृकाचक्रमधि-
कृत्य चतुर्दशस्वराइचतुर्दश मनवः, अनुस्वारविसर्गजिह्वामूर्चीयोपध्मा-
नीया जरायुजादयश्चत्वारः, ककारादयष्टकारन्ता द्वादशादित्याः,
डकाराद्या वान्ता एकादश रुद्राः, भाद्रा पकारान्ता अष्टौ वसवः, सहौ
अश्विनौ । इत्येष भावार्थः । तत्त्वार्थस्तु य एतानाश्रित्य क्रियापरास्तेऽ-
र्थमात्रात्मके नित्ये पदे लीयन्त इति निरूपितमिति ।

द्विगुणं जडचिद्वपुरिति । प्राणादिकमिदन्ताहन्तास्पदतया जड-

चारत्रितयपर्याप्त्वेऽपि सिद्धान्तमात्रसंशोधनाय प्रवृत्तस्य मे इहोपासनादिसौधमनारुद्धैव किञ्चिदभिधाने विज्ञैर्न्यूनता न देशनीया । एतावता च त्रिकदर्शनत्वमपि व्याख्यातम् । अयं च सामान्यविभागः ।

अथावगतमेतत् प्रपञ्चस्तु सोपादानो वा निरुपादानो वा, नायः, शिवस्यातिरिक्तोपादानापेक्षित्वेऽद्वैतभङ्गात् यत् दक्षिणात्यविशिष्टाद्वैतिशैवैः श्रीकण्ठभाष्यादौ नामरूपविभागानर्ह-सूक्ष्मचिदचित्पञ्चशक्तिविशिष्टतया केवलः शिवः सर्गकाले स्वस-क्लृप्तमात्रेणोपादानकारणमनपेक्ष्यैव तत्तत्रामविशिष्टं सकलं चिदचिदर्थजातं प्रकाशयतीत्युक्तौ 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'तस्माद्विराङ्गजायत' इत्यादिश्रुत्या मायापुरुषयोरुपादानत्वसिद्धौ कथं निरुपादानत्वमित्याशङ्क्य यथा घटनिष्पत्तौ कुलालस्य स्वशरीर-पृथक्लृप्तेन मृत्पिण्ड उपादानं दृश्यते तथा न परमेश्वरात्पृथक्सिद्धं मायाद्युपादानमपि त्वपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन परमेश्वरविशिष्टमेवेत्येव निरुपादानत्वमित्युक्तम्, तदतिरिक्तोपादानापेक्षायामेव पर्यवस्थतीति तत्रापि नाद्वैतोपपत्तिः, विशिष्टाद्वैतवादस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । स्वयमेवोपादानत्वे तु विकारित्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, भावकार्यस्य सोपादानत्वव्याप्तिभङ्गात्, प्रकृत्यादिचिद्रूपत्वाजजडत्वचिच्चलक्षणगुणदूययोगीत्यर्थः । एतावता चेति ।

नरशक्तिशिवेतितत्त्वत्रयस्त्रीकारेण चेत्यर्थः । क्रमेण क्रिया-ज्ञान-तदुभय-प्रधानं सिद्धा-नामक-मालिन्याख्यतन्त्रत्रयम्, तदुपगन्तुत्वादपि त्रिकदर्श-तत्वमाहुः ।

तत्त्वस्वीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्छ्वेति चेन्न, कार्यकारणभावस्ताव-
द्विधा, पारमार्थिकः कल्पतश्च, तत्र परमेश्वर एव तथातथा
भातीत्यादः, बाजादङ्कुर इत्यादिलौकिकदृष्ट्या तु द्वितीयः,
तमादायैव च प्रकृत्यादितत्त्वोपवर्णनम्। तत्रापि तु बीजात्मना
भातः सन् परमेश्वर एवङ्कुरात्मना भातीति पारमार्थिकः कार्य-
कारणभावोऽनुगत एव, कुलालस्यापि शिवानतिरेकात् घटेऽपि
शिवस्य कर्तृत्वम्। नन्वेवं फलतो निरुपादानत्वमेवापतित-
मित्युक्तव्याप्तिभङ्ग एवेति चेत्सत्यम्, योगीच्छानिर्मितघटादौ
निरुपादाने व्यभिचारात्, न च तत्रापि योगीच्छया घटाकारेण
परमाणुसंघटनम्; साक्षात्तस्य लोकेऽकल्पत्वात्, द्वयगुकादिक्रमेण
तस्योपगमे च भगित्येव योगीच्छया कार्यसिद्धयनुपपत्तेः। अतएव
विद्युल्लेखायामारम्भवादभङ्गो वेदान्तभिरपि दर्शयते, चेतनस्यैव
चेतनानुरोधिताया लोके दर्शनाच्च, योगिसामर्थ्यस्यावश्यादरणी-
यन्वे परमाणुदुराग्रहस्य निष्प्रयोजनत्वात्। एतेनाद्यकार्येऽपि
निरुपादानत्वं समर्थनीयम्। किञ्चान्यथाख्यातेः शारदायां निर-
स्तत्वेनात्मख्यातेश्च विज्ञानवादे दर्शितत्वेन स्वप्नादावपि
ताहशब्द्याप्तिभर्गना, व्याप्तिज्ञानोपायखण्डने शारदायाच्च
दीपितमेतत्। आहुश्चोत्पलदेवाः —

“चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद् वहिः ।

योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥” इति ॥

“विश्वामित्रादयः सर्वे परिपक्षसमाधयः ।

उपादानोपकरणप्रयोजनविवर्जिताः ।

स्वेच्छया ससृजुः स्वर्गं सर्वभोगोपवृहितम् ।

ईश्वरोऽनन्तशक्तित्वात्स्वतन्त्रोऽन्यानपेक्षकः ॥

स्वेच्छामात्रेण सकलं सृजत्यवति हन्ति च ।”

इति च मानसोल्लासस्थारः ।

अथ भवतु वेदान्तिसम्मतानाद्यविवैवोपादानम्, तस्याश्च
मिथ्याभूततया न विद्यास्त्वे ब्रह्मण्यसम्भवः, समसत्ताकयोरेव
विरोधादिति चेदत्रोच्यते—साक्षात्कृदात्मतत्त्वेनापि योगिना
घटादिनिर्माणात्तस्य चाविद्याया असम्भवात् । तत्र द्रष्टुरेवा-
विद्येति चेत्स्यापि साक्षात्कृदात्मत्वे का गतिः ? तयोरावरणांश-
नाशोऽपि विक्षेपांशसद्वाव एव गतिः, एवम्ब न तत्र भ्रमोऽपि
त्वहार्यारोपः, अनुभवानुसाराच्च स लौकिकप्रत्यक्षात्मक इति
चेद्वन्तैव योगीच्छानुरोधात्तत्र विक्षेपांशः परिणत इत्युक्तं स्यात्,
तत्र चावाचि नाचेतनस्य चेतनेच्छानुरोधित्वमिति । योगमाहात्म्या-
दरे चोपादानव्यसनेन कृतम् । एतेन प्रकृतिपरिणामपक्षोऽपि विक्षिपः।
किञ्चाविद्या तावदेकजातीया विभवी च, नचैवंजातीयस्य वस्तुनो
गगनादिकं सूदमं पृथिव्यादिकं च स्थूलं प्रति प्रन्येतव्यमुपादानत्वम्,

प्रयोजनविवर्जिता इति । परार्थसम्भवेऽपि स्वार्थों नास्ति, करुणा-
प्रयुक्तं दुःखं तु ब्रह्मतत्त्वबोधविधुरे एव कार्त्तिके जायते, तेन तर्जन्नवृत्ति-
रूपः स्वार्थोऽपि परिष्कसमाधौ श्रीविश्वामित्रादावशङ्कनीय एवेति
भावः । आहार्यारोप इति । बाधकालीनमिच्छाजन्यज्ञानमाहार्यमित्यन्त्र
प्रसिद्धावपीच्छाविरहस्थले बाधकालीनत्वमात्रमादायाहार्यत्वव्यवहारः ।

लोकप्रसिद्धोपादानभावानभ्युपगमे चानुपादानत्वं गलेपादुका-
न्यायेन दुर्निर्वारम्, नहि पारिभाषिकपदार्थैर्लोकव्यवहारनिर्वाहः।
किञ्च मिथ्यामूर्ताया अपि तस्या अनादित्वमित्यत्र वस्तुस्वभावा-
तिरिक्तस्योपोद्बलकस्यासम्भवेन ब्रह्मस्वभाव एव स्वात्मक-
विश्वात्मना भासनक्षम आस्ताम्, स एव ह्यस्माभिः स्वातन्त्र्य-
शब्देनोच्यत इति कृतमतिरिक्तपदार्थकल्पनया ।

न वा तस्यां प्रमाणमपि, परिपूर्णानन्दाप्रथनस्य स्वरूपगोपन-
कारिण्या क्रियाशक्त्यैवोपपत्तेऽस्तदन्यथानुपपत्तेऽप्रसरात्, भ्रमस्य
प्रपञ्चस्य वा सोपादानत्वान्यथानुपपत्तेऽरुक्तरीत्यैव वक्तुम-
शक्यत्वात्, “तमः आसीत्” “नीहारेण प्रावृत्ताः” “अविद्याया-
मन्तरे वर्तमानाः” “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” “अजामेकाम्”
इत्यादिश्रुतीनां च यथासम्भवं तादृशक्रियाशक्तिपरतयाऽपूर्ण-
ममन्यतारूपाङ्गानपरतया वक्त्यमाणतत्त्वान्तर्गतप्रकृतिपरतया च
योजयितुं शक्यत्वात्, परिपूर्णममन्यतारूपत्वविरोधितयाऽनुत-
शब्देनांकक्रियाशक्तेऽरुक्ताङ्गानस्य वा व्यपदेशसम्भवेन “अनृतेन
प्रत्यूढा” इति श्रुतेरपि सामन्वयात् । स्वरूपावारकत्वस्य
वस्त्रादिविलक्षणस्य भवताऽपि वक्तव्यत्वात् । विवादपदं प्रमाण-
ज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्याद्यनुमानानाङ्गानुकूलतर्कशून्यत्वात् ।
‘त्वदुक्तमर्थं न जानामी’त्यादिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्तेस्तु न प्रसरः,
तथाहि—प्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिभ्यां तादृशज्ञानस्य व्याहृतत्वेन

स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयाच-
रणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्तवन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थपकाशकत्वात्,

भावरूपाज्ञानस्य तद्विषयता कल्प्यते, तथा सति तस्य साक्षिभास्य-
 तया तदवच्छेदकतया विषयावगाहनेऽपि क्षत्यभावात् । परन्त्व-
 ज्ञानस्य ज्ञानाभावव्याप्तयतया ज्ञानाभावस्यापि भवताऽनुमन्त-
 व्यतयाऽक्लसज्ञानकल्पनापेक्षया क्लसज्ञानाभावस्यैव साक्षिभास्यता-
 कल्पने लाघवात्, साक्षिरूपाभावज्ञानं च प्रति प्रतियोगितावच्छेद-
 दकर्मप्रकारज्ञानस्य कारणताया अकल्पनीयत्वात्, कल्पनायाः
 फलबलमूलत्वात्, अतएवाभावविशेषणज्ञानविशेषणतया त्वदुक्ता-
 र्थादेरपि साक्षिभास्यत्वेऽपि न ज्ञतिः । अनुपलच्छिगम्य एवाभावो
 न तु साक्षिभास्य इति तु न परमेश्वरानुशासनन् । पटेऽपि
 घटज्ञानाभावसद्भावेन स्वात्मनि घटज्ञानं साक्षात्करोमीतिवत्
 पटे घटज्ञानं साक्षात्करोमीति व्यवहारापत्तेरहमर्थे एव घटज्ञाना-
 भावस्य । साक्षिभास्यत्वकल्पनया वारणसम्भवात्, अतएव
 सुषुप्तापि निर्विकल्पकसाक्षिभास्यत्वेन जागरायां ‘न किञ्चिद्देव-
 दिष्प’ मिति स्मरणोपयन्तिः, भाव एव निर्विकल्पकवेद्य इत्यस्याति-
 रिक्तधर्मिकल्पनापत्त्याऽवधीरणीयत्वात्, विषयविशेषविशेषित-
 रूपेण तु न सुषुप्तौ साक्षिवेद्यत्वम् । न वा ज्ञानाभावे ज्ञानवत्त्वे-
 नास्मर्यमाणत्वस्य लिङ्गताऽपि न सम्भवति, उपेक्षात्मकज्ञानस्य
 निराकृतत्वेन व्यभिचाराभावात्, तत्त्वीकारपक्षेऽपि वा न
 व्यभिचाराप्रतिसन्धानदशायामनुमितेरनुपपत्तिः, नहि वस्तुगत्या
 अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । ज्ञानवत्त्वेनास्मर्यमाणत्वस्येति ।
 संस्कारप्रतिबन्धककालविशेषाद्युपनिपाताभावोऽपि हेतौ निवेशनोयः, ताङ्ग-
 शोपनिपाते हि सत्यपि पूर्वमनुपेक्षात्मकेऽपि ज्ञाने कदाचिदस्मरणं

साध्यवति व्यभिचारिलिङ्गेनापि नानुमितिः प्रमात्मोत्पद्यते ।
 भवतु च मृत्वा शीत्वा वा कथमपि भावरूपाङ्गानपत्रेऽप्रामाण्य-
 ज्ञानानास्कन्दितज्ञाधनिश्चयाभावत्वादिना तत्र तत्र कारणताकल्प-
 नामपेद्य भावरूपाखण्डाङ्गानत्वेन कारणताकल्पने लाघवम्,
 तथापि ताट्षाङ्गानत्वमस्मदुक्तशक्तिविशेषे एवास्ताम्, मिथ्यात्वं
 तु तस्य कुतोऽनुरोधात्, प्रकाशविषयत्वे विज्ञानवादोक्तरीत्या
 प्रकाशात्मकतया सत्यत्वावश्यम्भावात्, तदविषयत्वे तु तन्नैव
 स्यादिति कृतं विस्तरेण । तदुकं शैवैः—

“प्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात्,
 स च प्रकाशो न पृथग् विमर्शात् ।
 नान्यो विमर्शोऽहमिति स्वरूपा—
 दहंस्वरूपोऽस्मि चिदेकरूपः ॥” इति ।

पूर्वोक्तं कल्पितमेव कार्यकारणभावमादाय तु विशिष्य
 तत्त्वविभागोऽपि, तत्र पञ्चविंशतिः पुरुषान्तानि तत्त्वानि साङ्-
 स्यवत्, पुरुषस्तु पशुरेव, तत्त्वज्ञापूर्णम्भन्यत्वरूपाणवमलविशि-
 सम्भवत्येव । मृत्वा शीत्वा वेति । बाधनिश्वयस्य नोत्पत्तिविबन्ध-
 कत्वम्, अपि तूत्पञ्जानेऽप्रामाण्यज्ञापकत्वमिति निष्कृष्टमते लाघवं
 न भावरूपाङ्गानपत्रे सम्भाव्यत हतिभावः । अस्मदुक्तशक्तिविशेष
 इति । ज्ञाननिवर्त्ये हति तु द्रष्टव्यमेव । अपूर्णम्भन्यतारूपाङ्गानस्य
 हि ज्ञानेन निवृत्तर्नेतु शक्तिविशेषरूपस्य स्वातःश्वयपर्यवसायिनः ।
 तत्त्वानि साङ्गत्यवदिति । सञ्ज्ञा तौद्यं तावदस्त्येव, लक्षणेषु
 क्रचिदवान्तरमत्मेदस्तु तदीयनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । अपूर्णम्भन्यत्वेति ।

ष्टुतं नियतिकालरागविद्याकलात्मककञ्चुकपञ्चकविशिष्टुतं वा,
एतेषां च क्रमेण व्यापकत्वनित्यत्वपूर्णत्वसर्वज्ञत्वसर्व-
कर्तृत्वविहृद्धस्वरूपमवसेयम्, निर्वर्णितस्वतन्त्रप्रकाश एव च
स्वरूपतिरोधित्स्या पशुतां गतः । अनादित्वञ्च दर्शनान्तरवत्सं-
सरणस्येष्टमेवेति स्वीकृतं त्रयोदशाहिके श्रीतन्त्रालोके । स्वरूपति-
रोधित्सात्मकमायाशक्तेरनादित्वेऽपि संसारः सादिरित्यस्य वक्तुम-
शक्यत्वात् । “यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं घोरः संसारसागरः । शिवोऽ
पि हि तथानादिः संसारान्मोचकः स्मृतः” इत्युक्तेः । मोक्षश्चास्य
पशोस्ताद्वास्वातन्त्र्यशक्त्यभिन्नप्रकाशात्मक एव, “मोक्षस्य नैव
किञ्चिद्ब्रामास्ति न चापि गमनमन्यत्र । अज्ञानग्रन्थिभिदा-
स्वशक्त्यभिव्यक्ता मोक्षः” इति परमार्थसारेऽभिनवगुप्तपादो-
क्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । जीवन्मुक्तिदशा तु वेदान्तिवदेवेति
तत्रैवाभिव्यक्तम् । विवर्तवादे भाविशक्तिस्वरूपालोचनप्रणाल्या
तु विदेहमुक्तावपि शब्दभेद एव । बन्धस्य वस्तुतोऽभावेन तु
तत्प्रतियोगिकत्वेन रूपेण मोक्षोऽपि नास्तीति वेदान्तिवदेव
व्यवहित्यते । यस्वीकृतं तन्त्रालोकटीकायाम्—

“संसारोऽस्ति न तत्त्वतस्तनुभृतां बन्धस्य वात्मैव का ।

शुभाशुभवासनात्मककार्ममल—भिन्नवेदपथात्मकमायीयमलद्वयं तु
नात्रोपात्तम्, सकलाख्यजीववर्गे तयोः सत्त्वेऽपि प्रलयकलविज्ञानाकला-
ख्यजीववर्गयोरसत्त्वात् प्रलयाकलेषु ह्याणवकार्ममलद्वयं न तूर्तं मायीय-
मपि, विज्ञानाकलेषु त्वाणवमेवेति वर्गत्रितयसाधारणमाणवमल-
मेवेति भावः ॥

बन्धो यस्य न जातु तस्य वितथा मुक्तस्य मुक्तिक्रिया ॥
 मिथ्यामोहकृदेष रजुभुजगच्छायापिशाचब्रमो
 मा किञ्चित्त्यज मा गृहण विरम स्वस्थो यथाऽवस्थितः ॥”इति
 प्रकाशात्मना सत्यत्वेऽपि बहिष्ठवेनाभावमभिप्रेत्य मिथ्यात्वोक्ति-
 रेतन्मतेऽपि सम्भवति । अधिकं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः । तादृश-
 पशुत्प्रयोजकं तु भेदप्रतीत्यात्मकं मायातत्त्वम्, तदुपरि अह-
 मिदमिति परामर्शात्मकं क्रियाशक्तिप्रधानं शुद्धविद्यातत्त्वम् ।
 अत्राहन्तेदन्तयोः समीभूयावभासनम्, तत्रैवेदमंशप्राधान्ये
 ईश्वरतत्त्वं ज्ञानशक्तिप्रधानम्, अहमंशप्राधान्ये तु सदाशिवतत्त्व-
 मिच्छाशक्तिप्रधानम्, अहमित्येतावन्मात्रपरामर्शस्वानन्दशक्ति-
 प्रधानं चैतन्यं शक्तितत्त्वम् । लोकेऽपि कचित्प्रवर्तिष्यमाणस्य
 स्वात्मानमनुसन्धायैव चिकिर्षितस्य बुद्धावारांहणदर्शनान्नायं
 दुर्लः पन्थाः । सर्वमेतत्तत्त्वव्यूहं गर्भकृत्य वर्तमानं परिपूर्णा-
 नन्दमयं चिद्रूपं शिवतत्त्वम् । अतएव चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियेति-
 शक्तिपञ्चकस्यापि कञ्चिदुल्लेखः । अथ चैतन्यज्ञानयोः को भेदः ?
 चैतन्यं तावदात्मस्वरूपमनुस्यूतमेव, तदेव त्वौत्कृद्येन बाह्या-
 भासात्मकतामापन्नं ज्ञानशक्तिरित्यवस्थाभेदात्, बाह्यस्त्वदमंशः ।
 एवं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि । अयं च प्रसिद्धो विभागः, शिवाद्वैतप्रति-
 पत्तावेव सन्नाहेन तु प्रक्रियामनाहृत्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वोपवर्ण-
 नमागमेषु दृश्यते, अत एवैतन्मतोपवर्णनपरेऽपि मानसोल्लासे
 तत्त्ववर्णनायां क्रमान्तरमकारि । तन्त्रालोके तु—
 ७८ षट्त्रिंशत्तत्त्वानीति । कञ्चुकञ्चक्योजनेन सङ्ख्या पूरणीया ।

“यत्तु सर्वाविभागात्म स्वतन्त्रं बोधसुन्दरम् ।
 सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहुस्तत्त्वं परंशिवाभिधम् ॥”
 “एवं विसृष्टिप्रलयाः प्राणे एकत्र निष्ठिताः ।
 सोऽपि संविदि संविच्च चिन्मात्रे ज्ञेयवर्जिते ॥
 चिन्मात्रमेव देवी च सा परा परमेश्वरी ।
 अष्टात्रिंशं च तत् तत्त्वं हृदयं तत्परात्परम् ॥”

इत्यप्युक्तम् ।

केचित्तु “पञ्चविंश आत्मा भवती”ति तैत्तिरीय-
 श्रुत्यनुगृहीतानि पञ्चविंशतिरेव तत्त्वानि, तानि च पञ्च भूतानि
 तन्मात्रपञ्चकं पञ्च ज्ञानेनिद्रियाणि पञ्च कर्मेनिद्रियाणि मनस्तत्त्वं
 मायाविशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवात्मकानि चत्वारीति, परि-
 शिष्टानां त्वेतेष्वेवान्तर्भावः, सर्वतत्त्वातीतं तु षड्विंशं शिवशक्ति-
 सम्मेलनमिति प्राहुः ।

इत्यप्युक्तमिति । यद्यपि षट्क्रिंशत्वेन गोयमानमेव परतत्त्वम्, तथापि
 विश्वोत्तीर्णस्यापि तस्य भावनार्थं कलिपतवेद्यभावे सति वेदकतादशाधि-
 शायिनः सप्तत्रिंशत्वम्, तस्यापि भावनार्थं वेद्यताकलरने तु वेदकस्याष्टा-
 त्रिंशत्वम् । नचैवमनवस्था, चरमस्थ वेद्यताकलरने उपान्त्यस्य वेद-
 कत्वात् । नचैवं षट्क्रिंशस्त्यैव स्वोपान्त्यवेद्यता स्यात्; तदुपान्त्यशक्ते-
 वैद्यान्तः पातित्वात् । सप्तत्रिंशे तु तथा स्यात्, यदि श्रीरत्नकुलमालाया-
 मष्टात्रिंशशपर्यन्ततत्त्वगणना नादूता स्यादिति तत्सम्प्रदायाः । सौन्दर्यलहरी-
 टोकाकृतां मतमाह केचित्तिवति । सामरस्यं सम्मेलनं वाऽद्वैतवादिमते ऐक्य-
 मेव, मतान्तरे तु वैशिष्ट्यम् । इतिर्दर्शनसर्वस्वे स्वातन्त्र्यवादे राजहंसः ।

सर्वश्चायं तत्त्वनिवहः प्रागुदीरितत्रिकात्मक एव, त्रिकं
च स्वातन्त्र्यरूपविमर्शात्मकमेव, विमर्शश्च प्रकाशात्मक एव ।
एतच्च श्रीविद्योपासकैः शाक्तैरप्यनुमन्यत एवेति शाक्तदर्शने
त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डेऽभिव्यक्तम् । अतएव 'शक्तिविशिष्टमेव
परं ब्रह्मेति तान्त्रिकसिद्धान्तेऽपि शक्तिशक्तिमतोरभेदात्र ब्रह्मणो
निर्धर्मकत्वभङ्गः' इतियोगिनोहृदयसेतुबन्धे भास्कररायाऽप्युरीच-
कार । पारिभाषिको भावनोपनीतो वा शक्तिशक्तिमदादिव्यवहारो
नाद्वैतवादिनं दुनोति । अधिकं तु शाक्तदर्शनीयं दर्शनोयं विवर्त-
वादे । शक्तिप्राधान्यं तु वैवक्तिकं न भेदप्रसाधनस्य प्रभवति ।

एतेन—स्वातन्त्र्यादिशक्तिनिवहउत्क्रपकाशात् भिन्नो वाऽभिन्ना
वा, आद्ये तद्विशिष्टस्याद्वैते द्वैतमेव पर्यवस्थेत्, विशिष्टस्य विशेषणा-
दिव्यतिरिक्तत्वे विशेषणादेविशिष्टस्य त्रावशिष्टत्वात्, विशेषणा-
दिव्यतिरिक्तत्वेऽपि विशेषणादीनामेव बहूनामवशेषान्नाद्वैतसिद्धिः ।
अतएव 'शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपाद्वयतिरेकं न गच्छति' इत्यभियुक्त-
वचनं शक्तिशक्तिमतोराश्रयाश्रयिभावव्यौवयेऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्ध-
न्धाभिप्रायेण, तयोर्घटपटन्यायेन स्वतन्त्रपृथगवस्थानरूपभेदस्यै-
वासम्भवात्, सामरस्यापरपर्यायविशिष्टरूपतयैव च तयोरद्वैत-
ब्रह्मादिपदार्थतोपगमादिति दाक्षिणात्यविशिष्टाद्वैतवादिशैवमत-
मनुपादेयम्, अधिकं तु विवर्तवादे वद्यामः । शक्तिशक्तिमतो भेदाभेदे तु विरोधानवस्थादिकमुक्तं प्राक् । द्वितीये तु प्रकाशतत्त्वमेकमपि
कथं नानात्मना भासत इति शङ्कायां स्वातन्त्र्यशक्तिमाहात्म्यादि-
त्युत्तरस्य स्वयमेव नानात्मना भासते इत्यर्थे पर्यवसानेन स्वयमेक-
मर्पि कथं तथा भासते इत्युक्तशङ्कायाः पुनरुज्जीवकत्वेनानुत्तर-

त्वादिति—नाशक्नीयम्, शक्तिशक्तिमतोः सर्वथैक्यात्, भेदस्य
विकल्परूपप्रतिभासमात्रत्वात्, स्वातन्त्र्यशरीरे च नानावेद्यतया
भानेऽपि स्वेतरानपेक्षतायाः प्रविष्टत्वात् द्वितीयकल्पोक्तदोषः ।
उक्तबचाभिनवगुप्तपादैः—

“पारमेश्वरशास्त्रे हि न च काणाददृष्टिवत् ।
शक्तीनां धर्मरूपाणामाश्रयः कोऽपि कथयते ॥
ततश्च हक्कियेच्छाद्या भिन्नाश्चेच्छक्यस्तथा ।
एकः शिव इतीयं वाग् वस्तुशून्यैव जायते” ॥ इति ।

तस्मान्निर्गलमेव चिदद्वैतं विजृम्भत इति शिवम् । इति दर्शन-
सर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे स्वातन्त्र्यवादः ।

—✽—

(प्रारंभाः श्रीकृष्णोऽस्मिन्नाम)

विवर्तवादः ।

स्वातन्त्र्यवादनिष्ठीडनम् ।

तदेवं निरूपितमौपनिषदाद्वैतवादसन्निहितं मतत्रयम् । तेषां च परस्परमपि प्रतिद्वन्द्वित्वेऽपि विशिष्य बाह्यदृष्टिप्रधानं तार्किं प्रति प्रतिरोधिता, तेष्वपि केवलान्तरहृष्टिप्रधानो विज्ञानवादी, आन्तरप्रपञ्चानुरोधेन बाह्यप्रपञ्चनयात्, उभयदृष्टिप्रधानस्तु शून्यवादी, उभयोरप्यान्तरबाह्ययोः सांख्यतया समीकृत्य व्यवस्थापनात्, दिव्यलोचनमात्रप्रधानस्तु स्वातन्त्र्यवादी, यथावद्वयवहारमव्यवस्थाप्यैव कालाकलितचिदानन्दाद्वैतनिमग्नत्वात्, विस्फारितलोचनत्रयास्तु वेदान्तिनः, आन्तरबाह्यप्रपञ्चमनवधीयैव तादृशाद्वैतसरसि निमज्जनात् । एवत्र तन्मतानुसारेण द्वैतमिथ्यावसिद्धये स्वल्पमेवेदानां वक्तुमवशिष्यते ।

ननु किमेतेनापि, यदि हि द्वैतमिथ्यात्वमस्ति तर्ह्यस्त्येव, यदि नास्ति, तर्हि नास्त्येव, नहि केषाङ्गित्वरण्डनेन तन्निवर्तेत, भवदीयमण्डनेन वा प्रवर्तेत, न च तज्ज्ञापनमद्वैतप्रत्ययफलकम्, स्वातन्त्र्य-

दर्शनसर्वस्वे विवर्तवादे राजहंसः ।

दिव्यलोचनमात्रेति । स्वातन्त्र्यवादिनोऽप्यान्तरप्रपञ्चानुरोधेन बाह्यप्रपञ्चनेत्रतयाऽन्तरहृष्टिप्राधान्येऽपि परिपूर्णविषयलाभेनान्तरहृष्टेरेव दिव्यलोचनत्वमिह विवक्षितम्, अतो न मात्रदासङ्गतिः । अवस्था-

वादोक्तरीत्यैवोपपत्तेः, नापि वैराग्योत्पत्तिफलकम्, अचिरस्थिरत्व-
प्रहादेव तत्सम्भवात्, अथोपायस्योपायान्तरादूषकत्वम्, तथापि
विशिष्य प्रयासो मन्दप्रयोजन एव, अचिरस्थिरत्वं निश्चन्व-
तामपि विषयेषु प्रवृत्तिर्दर्शनमिति तु समानमेव, नहि प्रपञ्चमिथ्यात्वं
निश्चन्वाना अपि सर्वे विरज्यन्ति, प्रत्युत बहवो विषयभोगस्यापि
मिथ्यात्वेन तेन किमस्माकं हीयत इत्यनुशयाना अन्येभ्योऽप्यधिकं
भुज्ञत इत्यद्यत्वे बहुलं विलोक्यते, तस्माद्वक्त्विशेषावर्जितेश्वरा-
नुप्रह एव वैराग्यहेतुरिति युक्तम्, यदि च सोऽपि विषयदोषदर्श-
नमुत्पाद्यैव वैराग्यमर्जयति तदाप्युक्तमेव । न च मिथ्यात्वं विना
क्षयिष्यनुत्वादिकमपि कथम्; मा भूत्, तज्ज्ञानं तु केन वार्यते,
अन्यथा दर्शनान्तरवेदिनां तदनुपत्त्यापत्तेरितिचेन्न, दृढतर-
मिथ्यात्वभावनाया ईश्वरानुकम्पासहकृतमिथ्यात्वनिश्चयस्यैव वा
वैराग्योत्पादकत्वात्, व्यभिचारस्त्वब्यवहितोत्तरत्वनिवेशनैव
वारणीय इति क्वचिद्चिरस्थायित्वनिश्चयेनैव वैराग्योत्पत्तावपि
न क्षतिः, मुख्यं प्रयोजनं तु मुक्तिप्रदाद्वैतसाक्षात्कारविशेषौपयिका-
द्वैतप्रतिपत्तिरेव मिथ्यात्वोपपादनस्येति न प्रयासवैकल्यम्,
द्वैतसत्यत्वेऽद्वैतानुपपत्तेः ।

तथाहि—स्वातन्त्र्यवादी प्रष्टव्यः, विश्वस्य सत्यत्वं शिवोक्ता-
गमानुरोधाद्वोच्यते, युक्त्युपष्टम्भाद्वा, नाद्यः, भवद्विरपि प्रमाण-
तयाऽनुमते विज्ञानमैरवादौ—

भेदेनान्तरदृष्टेदिव्यलोचनस्य च भेदविवक्षया तु लोचनत्रयोक्तिरप्ये । अव्य-
वहितोत्तरत्वनिवेशनैवेति । वैराग्ये वै ज्ञात्यकल्पनस्याप्युपलक्षणमिदम् ।

१०४ दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे राजहंसयुते

यत्किञ्चित्सकलं रूपं भैरवस्य प्रकीर्तिम् ।
तद्सारतया देवि ! विज्ञेयं शकजालवत् ॥
मायास्वप्नोपमं चैव गन्धर्वनगरभ्रमम् ।
अतत्त्वमिन्द्रजालाभमिदं सर्वमवस्थितम् ॥
किं तत्त्वमिन्द्रजालस्य इति दार्ढ्याच्छ्रमं ब्रजेत् ।”
इत्यादिपरमेश्वरवचनानां जागरूकत्वात्, भवन्नये प्रकाशात्मतया
शकजालादेवि सत्यत्वेन तन्न्यायेनासारत्वायुक्तयसम्भवात् ।
यत्तु शिवदृष्टौ सोमानन्दनाथैः—

“विश्वस्यासत्यरूपत्वं यैर्वाक्यैर्वर्णितं क्वचित् ।
शिवोक्तैर्त्वैर्विरोधः स्यात्सर्वसत्यत्ववादिनः ॥”
इत्याशङ्कय विश्वासत्यत्वबोधकवाक्यानामर्थवादत्वाभिप्रायेण
“विश्वतुच्छ्रुत्ववाक्यानां वैराग्यादर्थवादिनाम् ।
तात्पर्येण न दोषोऽस्ति”.....

इत्युक्तम्, तत्तु तत्रैव ग्रन्थेऽर्थवादवलादपि शिवतत्वसमर्थन-
वेलायाम्—

सोऽरोदीदिति वेदेऽस्ति नार्थवादो निरर्थकः ।
विध्यङ्गत्वेन चेत्सत्ता नासत्यस्याङ्गता स्थिता ॥
अर्थवादादपि फलं रात्रिकतुषु दर्शितम् ॥”
इति स्ववचनैरेव सर्वथा व्याहन्यते । अतएव ‘गुणवादस्तु’ इति
सूत्रे निरालम्बो नार्थवाद इत्यभिप्रायेण ‘प्रजापतिरात्मनो वपा-
मुदक्षिलदत्’ इति कथमिदं निरालम्बनमन्वाख्यायत इत्याक्षेपे
“मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामाण्यात् सृष्टिप्रलयाविष्येते, तत्र सृष्टयादो

प्रजापतिरेव योगी, तस्मिन् काले पुण्यकर्मोद्भवाभ्युपगमेन पशूनामभावात्त्वमाहात्म्येनात्मन एव पशुरूपमभिनिर्माय वपोत्खननादि कुतवान्, ततोऽसमाप्त एव कर्मणि तूपरःपशुरुहत्थित इतीदृशमिदं कर्म प्रत्यासन्नफलम्, एवच्च महता यत्नेन प्रजापतिना चरितमिति सर्वं सत्यमेव। प्रतिसृष्टि चर्तुलिङ्गन्यायेन तुल्यनामप्रभावव्यापारवस्तूत्पत्ते नानित्यताप्रसङ्गः” इत्यभिधाय कुमारिलभृपादा अप्युत्तरमीमांसागतदेवताधिकरणन्यायमेवागत्याऽनुसन्धुः। एवच्चोपनिषदामर्थवादत्वेऽपि तत्प्रतिपादितसर्वज्ञादिस्वीकारावश्यकतया तन्निराकरणं भृपादानां वेदेषु स्वतः प्रामाण्यप्रतिपत्त्यादिफलकमेवेति नेह वितन्यते ग्रन्थगौरवात्। अत

तूपर इति। निःशब्दहत्यर्थः। प्रतिसृष्टि चेति। एकस्मिन् वर्णयादृशलिङ्गका ऋतवस्तादृशलिङ्गका वर्णान्तरेऽपीति ऋतुलिङ्गन्यायः। नानित्यताप्रसङ्ग इति। वेदे इति शेषः। प्रतिपत्त्यादिफलकमिति। आदिनोपादेयं बौद्धविष्णुकरणम्। सर्वज्ञस्वीकारे हि तत्प्रणीतत्वेनापि वेदानां प्रामाण्यस्य सम्भाविततया बौद्धैरपि सर्वज्ञत्वेन स्वीकृतबृद्धाभिहिततया स्वसिद्धान्तागमानां प्रामाण्यं शक्येत वकुम्, यदि वेदान् रचयतोऽपीश्वस्य तेषु न स्वातन्त्र्यम्, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण रचनादरादित्येवं कश्चित्सम्भाव्यते तेषुक्षणः, तदा बुद्धस्यापि तथैवास्त्वागमप्रणेतृत्वम्, अप्रामाण्यं तु कुत इति परेणापि शक्येत वकुम्। नैतिकीं कक्षामाश्रयन्तोऽन्यथाऽपि च भावन्ते केचित्, अतएव—‘प्रयोजनवशादपि शाश्वतारोऽन्यथा वस्तु प्रतिपादयति, यथा भाष्टाः स्वप्रकाशविज्ञानाकार एव घटादि न तु बाह्याह्यति बाह्यार्थस्तित्व-

एव खण्डनकारोऽप्युपनिषदामर्थवादत्वमुपेत्याप्यद्वैतप्रामाणिकत्व-
प्रकरणेऽद्वैतसिद्धिमनुमेने । प्राञ्चो हि वेदान्तिनो वेदान्तेष्वात्मो-
पासनविध्यनुप्रवेशमुपेत्यैवाद्वैतं ब्रह्मोररीचकुः । अत एवाद्वैत-
वादिभिरपि भर्तु हरिपादैर्वेदमुपकम्य वाक्यपदीये—

तस्यार्थवादरूपाणि निश्चित्य स्वचिकल्पजाः ।

एकत्विनां द्वैतिनाऽच प्रवादा वहुधा मताः ॥

इत्युपनिषदामर्थवादत्वमवादि । वेदस्य विधिमन्त्रादिपञ्चात्म-
कतायाः स्थितावुपनिषदां भूतार्थवादे एवान्तर्भावनीयत्वादिति

मपलपतो बौद्धान् निराकर्तुं स्वानुभवसिद्धं ज्ञानस्य स्वप्रकाशतं परित्यज्य
नित्यानुमेयतामाहुः, तथासत्ययं घट इत्यादिज्ञानेषु ज्ञानव्यक्तेरप्रत्यक्षत्वा-
त्प्रत्यक्षत्वेन प्रतीयमानो घटाद्याकारो बाह्यस्यैवेति सिद्धे'रिति सूतसंहितां
व्यव्यक्षाणो माधवोऽभ्यवादत् । तार्किकादिरीत्यापि सर्वज्ञं स्वीकृत्य, वेद-
प्रामाण्यस्य सौगतमतनिरासस्य चोपपत्तावतिशिथिलपक्षाश्रयणं भाद्राना-
मनुचितमिति तु सुविदितमेव, ज्ञानविषये तु भाष्टैरपातत एवमुच्येत—
प्रथमक्षणे तावदु 'अयं घटः' इत्येवानुभवः, द्वितीयक्षणे तु ज्ञानेनाऽऽहिताया
ज्ञातताया 'ज्ञातो घटः' इत्यनुभवः, तृतीयक्षणे तु ज्ञानस्यैवाभावेन न
प्रत्यक्षसम्भावनाऽपि, 'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्णते चक्षुरादिना' इति
नियमादिति । परन्तु 'अयं घटः' इत्यत्रापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन रूपेणास्फु-
रणेऽपि स्वरूपतः स्फुरणमस्त्येव, ज्ञातताया अतिरिक्ताया अप्रामाणि-
कत्वेन ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानविषयत्वस्यैव स्फुरणाज्ञानस्फुरणमागत-
मेवेत्यादि स्वप्रकाशवादशारदादौ द्रष्टव्यम् । विध्यनुप्रवेशमिति ।
विधेरनुप्रवेशे तच्छेष्टतयाऽर्थवादत्वं ब्रह्मवाक्येष्वापत्त्येवेत्याशयः ।

कृतमनुप्रसक्तेन । एवं च प्रकृते द्वैतमिथ्यात्वे आगमोऽनुकूल
एव ननु प्रतिकूल इति ।

अथास्त्वेवं युक्त्युपष्टम्भादिति द्वितीयः पक्षः, नच तथाप्युक्ता-
गमविरोधस्तदवस्थ एव; युक्तिविरोधे आगमस्य भूतार्थताया
वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा तत्सिद्धिपेटिकाऽसङ्गतेः, अत एव—

युक्त्याऽनुपेतामसर्तीं प्रकल्प्य यद्वासनामर्थनिराक्रियेयम् ।

आस्थानिवृत्त्यर्थमगादि वौद्धे प्रीहं गतास्तत्र कथञ्चिदन्ये ॥

इति तर्कपादस्था भट्टपादा बुद्धमात्रमिव मत्वाऽपि युक्तिविरो-
धेन ज्ञाणिकत्वादिविषयकतदुक्तेवैराग्योत्पादनफलकतयाऽर्थवादत्वं
वदन्तःसङ्गच्छन्ते, अन्यथोक्तरीत्या तस्याः सालम्बत्वे भट्टाभिधान-
मत्यसङ्गतं स्यात्, अत एव युक्त्याऽनुपेतामिति विशेषितमितिचेन;
भवत्पक्षे प्रकाशाभिन्नतया शुक्तौ रजतादेरपि सत्यत्वे उक्तागम-
वचनानां गौणार्थतयाऽप्युपपादनासम्भवात्, अन्यथा प्रकाशस्यापि
निस्सारत्वप्रसङ्गेन शून्यत्वस्यैवापत्तेः । अथ प्रकाशमानस्य चिद्रू-
पत्वेऽपि विरोधिपरामर्शान्तरोदयाद् रजतादेर्वाध्यत्वव्यवहारस्ता-
वदस्त्वेव, व्यवहारप्रयोजनश्च सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानभेदः स्वीकार्य-
इत्याह स्म शिवदृष्टिव्याख्यायामुत्पलदेवः ‘घटज्ञानरजतज्ञानयोर्द्व-

तत्सिद्धिपेटिकेति । ‘तत्सिद्धिजातिसारूप्ये’त्यादिसूत्रेण गौणवृत्तिनिमि-
त्तसमुदायप्रदर्शकेन जैमिनिना मानान्तरविरोधे वेदवाक्यानां गौणार्थतो-
क्तेति भावः । गौणार्थतयाऽप्युपपादनासम्भवादिति । असत्यस्य प्रसिद्धौ
हि तत्साहृश्येन गौणता परत्र पार्यते वक्तुमिति भावः । प्रकाशाभिज्ञरज-
तादे मिथ्यात्वे त्वाह अन्यथेति ।

योरपि सत्यत्वे सम्यङ्गमिथ्यात्वभेदस्तर्हि कथ' मित्याशङ्कोत्तर-
मिति चेत्सत्यं ताहशक्षानयो विशेषः स्वीकार्यस्तथापि यावत्पर्यन्तं
'नाप्रकाशः प्रकाशते इति चिद्रूपत्वात्सत्यं सर्व' मिति योगाचार-
शिक्षितानां भवतां जयदुन्दुभिर्नोपरमति तावदसौ न स्वीकर्तुं
शक्यः । न च वाच्यम्-हृषिसृष्टिवादे भवतां यथा 'इदं रजतं नेदं
रजतमित्येतयोः प्रतिभासमात्रशरीरत्वाविशेषेऽपि बाध्यबाधकभावः
कथश्चित्, तथा सत्यत्वाविशेषेऽपि कथन्न स्यादिति; यतो मिथ्या-
त्ववादेऽनुपपन्नो बाध्यबाधकभावो मिथ्यात्वमेवोपोद्गलयेत्, अनु-
पपन्नत्वमेव हि मिथ्यात्वम्, तदीयपरिष्कारान्तराणामप्यनुपप-
न्नत्वादनुपपन्नत्वव्याप्त्यत्वाच्च, मिथ्याभूतस्य च यन्मिथ्यात्वमपि न
शक्यं निरूपयितुं तदिदमस्य गण्डस्य स्फोट इव, न पुनः सत्यत्वपर्य-
वसायि, एव वेदान्तिनं प्रति यः कोऽपि यस्य कस्यापि महनीयमतेः
पर्यनुयोगोऽभूद्भवति भविष्यति वा, स तत्सद्गान्तानवबोधविलास
एव, चिरेनिर्धर्मकल्पेनैव पर्यनुयोगाविषयत्वात्, तदन्यस्य च
मायिकस्य वा मायाया वाऽनुपपन्नत्वादेव, रक्तबीजासुरवच्च
वेदान्तिनाऽन्येन वा येन केनचिदुक्तस्य चिदतिरिक्तस्य निर्वाहकस्य

कथन्न स्यादिति । यद्यपि निर्विशेषबद्धदृष्ट्याऽजातवादः, ईश्वरदृष्ट्या
हृषिसृष्टिवादः, अस्मदादिदृष्ट्या तु स्त्रिहृषिवाद हृषेव हृष्यन्नमः सिद्धान्त-
ग्रन्थकर्ष इति वर्णितं शारदाराजहंसे, पूर्वमेकसत्त्वाद्विसत्त्वात्रिसत्त्वावादाना-
मध्युकृहृषिभेदेन सर्ववेदान्तिमाननीयता न तु तत्र लेशतोऽपि मतभेदौ-
चित्यम्, तथाच न बाध्यबाधकभावे क्लेशः, तथाप्युपेत्यैवाह यतो
मिथ्यात्ववादे इति ।

निर्वाणस्य वा पदार्थस्य भेदनं द्वैतविभेदाय तर्कासुरशतानि
प्रसूते । अधिकं तु शून्यवादे एवोक्तप्रायम् । सत्यत्ववादे तु नैवं
शक्यं वक्तुम्, तत्र हि स्तोकतोऽप्यनुपपत्तिः सत्यत्वं न मृष्यते,
उपपन्नत्वमेव तद्वयाप्यमेव वा हि सत्यत्वम् ।

एतेन—यद् “व्यवहारस्तु न कदाचिद्वास्तवोऽपि तु भ्रम एव”
इतिशिवहृष्टिवृत्तावुत्पलदेवोदितम्, सम्बन्धसिद्धौ च सम्बन्ध-
बुद्धेष्वमत्वमाशङ्क्य “विश्वमपीदं चिदभेदाख्यातिमयभ्रान्तिपद-
मेव, भ्रान्तावपि चास्यां पुनः स्वप्नद्विचन्द्रादिवद्भ्रान्तता नास्ति
संवादाद्” इति तेनैवोक्तम्, यच्च “रजतैकविमर्शेऽपि” इतीश्वरप्रत्य-
भिज्ञाकारिकावृत्तौ “अपूर्णख्यातिरूपाऽख्यातिरेव भ्रान्तितत्त्वम्,
तद्वशेनासद्विपरीतानिर्वाच्यादिख्यातयोऽप्युच्यन्ताम् । ननु सत्य-
ख्यज्ञानमप्यपूर्णख्यातिः । ततः किम् ? इदम्, अतः सर्वं
भ्रान्तिरित्यागच्छेत् । दिष्ठ्या हृष्टिरुनिममोलिष्ठति आयुष्मतः,
मायापदं हि सर्वं भ्रान्तिः, तत्रापि तु स्वप्ने स्वप्न इव गण्डे स्फोट
इवापरेयं भ्रान्तिरुच्यते, अनुवृत्त्युचितस्यापि विमर्शस्यास्थैर्याद्”
इत्यभिनवगुप्तपादैराकलितम्, यच्चैतैरेव शैवदर्शनानुसारिपर-
मार्थसारे—

“विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराङ्गदेहजातिपिण्डान्ताः ।
व्यवहारमात्रमेत्परमार्थेन तु न सन्त्येव ॥”
“रज्जवां नास्ति भुजङ्गब्रासं कुरुते च मृत्युपर्यन्तम् ।

असद्विपरीतेति । असत्यख्यात्यन्यथाख्यातीत्यर्थः ।

तद्वद्धर्माधर्मस्वनिरयोत्पत्तिमरणसुखदुःखम् ।

वर्णाश्रिमादि चात्मन्यसदपि विभ्रमबलाद्वति”

इति भाषितम्, तत्सर्वं तेषामेव प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिपादकवाक्ये-
वर्याहतमिति—हन्तव्यम् ।

किञ्चैताद्वशवचोभिः सत्तात्रैविध्यं भवद्विर्हृदयङ्गमीकृतमिति
व्यज्यते । अथास्त्वेवमेव, प्रातिभासिकव्यावहारिकपारमार्थिक-
भेदेन सत्तानानात्वोपगमे क्षत्यभावात् । इयांस्तु विशेषः, यद्द-
वन्मते प्रातिभासिकव्यावहारिकसतोमिर्थ्यात्वम्, मन्मते तु
प्रकाशमानतया सत्यत्वम्, सत्येऽपि चोत्कर्षपकर्षप्रथा स्वातन्त्र्य-
मूला, आहुश्चाभिनवगुप्तपादाः—“चेतन एव तु तथा तथा भवति
भगवान् भूरिभर्गो महादेवो नियत्यनुवर्तनोल्लङ्घनघनतरस्वा-
तन्त्र्यः” इति । असारमिदम्, उत्कर्षपकर्षो वास्तवौ वाऽवास्तवौ वा,
आद्ये त्वाज्योऽद्वैताभिनिवेशः, नचोत्कर्षपकर्षयोश्चिदात्मकत्वेऽपि
चितो न तदात्मकत्वमिति नाद्वैतक्षतिः; अस्य पक्षस्य द्वैतमिर्थ्यात्वे
पर्यवसानस्य वद्यमाणत्वात् । द्वितीयस्तु विवर्तवादस्यैवोद्गार
इति स्वागतं विधीयतां तस्य । न च प्रकाशात्मना वास्तवत्वेऽपि
बाह्यरूपेणावास्तवत्वमिति वाच्यम्, बाह्यत्वं नाम प्रकाशभिन्नत्वम्,
अन्यस्यासम्भवात्, तथा च तदपि वास्तवं वाऽवास्तवं वेति
विकल्पकवलितमेव ।

अवास्तवं वेति । न च प्रकाशभिन्नत्वमपि स्वविषयकप्रकाशात्मना
वास्तवम्, अन्यथा त्वंवास्तवमिति वाच्यम्, प्रकाशभिन्नत्वविषयकप्रकाशो
यद्युपाधिसम्भज्जस्तदा सोऽप्यवास्तवं इति तेनात्मना कस्यचिद्वास्तवत्वं

एतेन—शैवग्रन्थेषु ‘विश्वमनतिरिक्तमप्यतिरिक्तमिव भासते’ ज्ञानं न भवतो भिन्नं हेयं ज्ञानात्पृथङ्ग्नहि । अतो न त्वितरत्कि-
श्चित्तस्माङ्गेदो न वास्तवः’ इत्यादिव्यवहाराणां विवर्तवादं विनाऽ-
साङ्गत्यमवगन्तव्यम् ।

यदपि बाह्याभाससम्भिन्नं चैतन्यमेव ज्ञानशक्तिरित्यादिरीत्या
ज्ञानेच्छाकियाशक्तीनां निरूपणम्, तदप्येतेन निरस्तम्, बाह्यत्वस्य
बाह्याभाससम्भेदस्य च चेतने उक्तरीत्यैव विकल्पयत्वात् । एव-
श्चोक्तशक्तित्रयस्य विवर्तान्तःपातित्वमेवायाति । चिच्छबद्स्तु
ब्रह्मपर्याय इति चिच्छक्ते: सत्यत्वमेव, यदाहुः श्रीविद्यारत्नसूत्र-
विधातारः “आत्मैवाखण्डाकारः” “चैतन्यस्वरूपा चिच्छक्तिः”
इति । “सत्यं ज्ञानम्” इति श्रुतौ तु चैतन्याभिप्रायेणैव ज्ञानशब्द-
प्रयोगो नतु बाह्याभाससम्भिन्नाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः ।

कथम्, यदि त्वसौ शुद्धस्तदाऽसम्भवः, नहि घटात्मको घटभेदः, तथासति
घटाभाववति घटभिक्षे घटवत्ताप्रत्ययप्रमात्वप्रसङ्गात् । अत्र भेदाभेदेन समा-
धाने तु प्रकाशभिज्ञत्वतद्विषयकप्रकाशयोरपि भेदाभेदस्योपगन्तव्यत्वे भेदस्य
वास्तवावास्तवत्वे विकल्पनीये । वस्तुतस्तूपाधिविधुरप्रकाशो किञ्चिद्विषयक-
त्वानुपपस्थ्याऽप्यसम्भव उद्भावनीयः । प्रकाशात्मना वास्तवत्वस्य च
प्रकाशस्यैव वास्तवत्वे पर्यवसानं परतो वक्ष्यते, प्रकाशविषयत्वं च
मिथ्यात्वस्यैय व्याप्यमित्यपि वक्ष्यमाणमेव । अवास्तवत्वं तु यद्यली-
क्तवम्, तदा व्यवहारविशेषो विरुद्धते, जगति शिवभेदस्यालीकानुपपाद-
व्यवहारविषयत्वात्, यदि तु मिथ्यात्वम्, तदा विवर्तवादप्रसङ्ग उक्त
एवेति भावः ।

वस्तुतस्तु यदष्ट्रात्रिंशं तत्त्वं प्रागुपवर्णितं सैवौपनिषदी चितिः,
अन्यत् सर्वं शबलान्तःपति । उक्तम् शाक्तदर्शने त्रिपुरा-
रहस्यज्ञानखण्डे —

त्रिपुराऽनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी सर्वसाक्षिणी ।

सा चितिः सर्वतः पूर्णा परिच्छेदविवर्जनात् ॥ इति

त्रिपुरा हरिहरादित्रिकादपि पूर्वं सद्भावात् ,

“त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात् त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः ।

लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात्प्रायोऽम्बिकायान्निपुरेति नाम”
इति प्रपञ्चसारे श्रीभगवत्पादोक्तेः । शक्तिशब्दस्तु तत्त्वपर्यायः
‘स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः कैवल्यम्’ “चितिशक्तिप्रति
सङ्केतम्” इति योगनिवन्धेषु तथा दर्शनात् “शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नम्”
इत्यभिप्रायेण त्वनन्तेत्युक्तम्; यथा च शक्त्यन्तराणां विवर्तत्वेऽपि
“अनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी” इत्यनेन “एवं जगच्चिदात्मैकरूपं सत्य-
मुदीरितम्” इत्युक्तज्ञानखण्डवाक्यान्तरेण च न विरोधस्तथाऽनुपदं
वद्यामः । चितिरिति शक्तिरिति खालिङ्गशब्दप्रयोगस्तु भावना-
विशेषायतः; वस्तुतस्तु निर्विशेषतैव, लदुक्तं तत्रैव —

“न स्मी न पण्डो न पुमांन्निपुरा चिच्छरीरिणी ।

अवाङ्मनसगम्या सा चेत्यनिर्मुक्तचिन्मयी” ॥ इति

चेत्यनिर्मुक्तेत्यनेन चिद्रास्यस्य मिथ्यात्वं सूचितम् । अतएव
पदार्थानां त्वभावस्य दुविवेक्तवेन विचारासहत्वमालोच्य तत्र—

चितिशक्तिरिति । शक्तप्रतियोगिकत्वविवक्षया चिती शक्तिपद-

“अत एव हि भावानां विचारासहरूपता ।
 तथाहि सूर्योलोको हि वस्तुनामवभासकः ॥
 उलूकादिदिवान्धानां विपरीतोऽन्धकारवान् ।
 प्रकाशत्वान्धकारत्वे न विविक्तेऽनयोः स्फुटे ॥
 एवं विषं कस्यचित्स्यादविषं कस्यचिद्गवेत् ।
 मनुष्यादेः प्रतिघातकरी भित्तिहि लद्यते ॥
 योगिनां गुह्यकादीनामप्रतिघातलक्षणा ।
 कालो देशश्च दीर्घो यो मनुष्यादिप्रभावितः ॥
 स एव विपरीतो वै देवानां योगिनामपि ।
 दर्पणे भासमानस्य दूरादे दूरता यथा ॥
 तथैवास्य स्वभावोऽपि विचारे न स्थिरीभवेत् ।
 अत आश्रयरूपेण विना नास्ति हि किञ्चन ॥
 यदस्तीति भाति ततु चितिरेव महेश्वरी ।” इति
 संवेदनं सत्यमेकं संवेद्यं तत्र कल्पितम् ।
 आदर्शनगरप्रख्यं मृषैव प्रभावितम् । इति चोक्तम् ।

प्रयोग इत्यपि केचित् । विविक्तेऽनयोरिति । सन्धिराष्ट्रः । अनयोः =
 प्रकाशान्धकारयोः ।

लौकिकदिक्कालविलोपः ।

काल इत्यादि । प्रभावितः = विभावितः, प्रतीत इति यावत् ।
 ननु देवादीनामानन्दभिव्यक्तयाधिक्येनाधिकोऽपि कालोऽवपत्या
 प्रतीयते, वास्तवस्तु कालमानो मानवमतिमानित एव, अत एव मानवीय-
 पक्षमास्मदिसङ्कलनयैव शास्त्रेषु पितृदेवादीनां कालमानवर्णनमिति चेत्त,

दुःखाभिव्यक्तिप्रकर्षणालयीयानपि कालो दीर्घतया भाति मनुजानाम्, वास्तवस्तु देवादीनामेव कालप्रतिभास इति वैपरीत्यस्याप्युपन्यास-सम्भवात्, देवादिव्यप्युत्तोत्तरं कालसूक्ष्मताप्रकर्षदर्शनेनाभ्यतः परमात्मन्येव चैतन्यचन्द्रे निरतिशयानन्दनिधितया दुःखकणेनाप्यसंस्पष्टे सर्वथैव कालकलनाया विलोपस्य वक्तव्यत्वेनान्यत्र सर्वत्रैव कालप्रतिभासो वास्तव इत्येव च किञ्च स्यात् । इत्याने आनन्दाभिव्यक्त्यभाव-अगेष्वपि सिद्धसंकल्पेन परकीये कालप्रतिभासे वैचित्रयाधानसम्भवाच । प्राकृतमतौ तु सूर्यस्यादर्शनोत्तरदर्शनेन दर्शनोत्तरादर्शनेन च दिवसरात्रिविभागो इवहारसौकर्यार्थं च तत्रैव सुहूर्तप्रहरादिविभागो भातः, तादृशदिवसरात्रिसङ्कलनात्मकमत्या च मासादिकल्पनाऽपि परिपोषिता ।

परन्तु येनादित्यमण्डलं विलोक्यते सर्वदा, न तदहृष्टोकरीत्याविभागसम्भवः, जन्यज्ञ सावयवत्वाददो मण्डलमिति कालविशेषावच्छिन्नम्, तदर्शनेष्वपि च पूर्वापरकालावच्छिन्नता प्रतीयते एव, न च केनचिद-खण्डेन कालेन शक्यमेतत्त्रिवांहयितुमिति क्रियामाललम्बिते केवित ; परन्तवेवं कलसोऽस्मिन् समये इति प्रतीतिस्थाने कलसोऽस्यां क्रियायामित्यपि कदाचित्स्यात्प्रतीतिः, न चात्र कालिकसम्बन्धो न भासितुं क्षमत इति वाच्यम्, क्रियायां कालत्वसञ्चेऽपि तदनरूपसंवर्गस्य भानाभावे नियामकस्य दुर्भणत्वात्, न चास्मिन् समये इति प्रतीतौ क्रियावच्छिन्नमहाकालेऽधिकरणता भासते न त्वस्यां क्रियायामिति प्रतीताविति विशेष इति वाच्यम्, अस्मिन् समये इत्यत्र कालमात्रेऽधिकरणताभानेनाकालवटितकालेऽधिकरणताभानाभावात्, यथा च घटादिकं स्वस्थितये कालान्तरव्यावृत्तं कालमपेक्षते, एवं क्रियापीति तत्र व्यावर्त-

कान्तरोपन्यासेऽनवस्थापि, तेनपि व्यावर्तकविशेषस्यापेक्षणीयत्वात्, न च घटादिकं स्वस्त्रोपहिते महाकाले वर्तत इत्यस्तु, किं व्यावर्तकान्तरगवेषणयेति वाच्यम्, यतो घटादेरेवं कालविशेषणानियन्त्रिततया महाकालालिङ्गने नित्यता प्रसज्येत, न चैवं कालतत्त्वस्त्रीकृतौ किञ्चित्प्रयोगनमपि, इदानीं न तदानीमित्यादिप्रतीतेः सर्वथैवापातप्रवृत्तत्वपर्यवसानात्। घटादेः स्वयमेव नियन्त्रितत्वोपगमस्य च स्वभावेन भङ्गुरताया अभ्युपगमे पर्यवसन्नत्वेन क्षणभङ्गवादिविजयप्रसङ्गात्।

क्षणिकत्वव्यवहारर्थच न शब्दः केनाध्युपाधिनोपपादयितुम्, क्रियायाऽवहुक्षणस्थायित्वात्, स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नायाइच तस्या भनुगतक्षणव्यवहारानुपपादकत्वात्, स्वत्वस्य प्रतिब्यक्तिविश्रान्तत्वात्, विभागस्योत्पत्तौ सत्यां तत्प्रागभावस्याभावेन तदानीं क्षणव्यवहारार्थमुगाध्यन्तरस्यैव वाच्यत्वेनाप्यनुगमाच्च, क्याचित्क्याचित् क्रिया जननीयस्य विभागस्य प्रागभावः सर्वदैव वर्तत इत्येवं प्रत्यवस्थानेतु शूलकालेऽपि क्षणत्वव्यवहारप्रसङ्गात्। अथास्तु क्षणोऽतिरिक्तः पदार्थः कालोपाधिः क्षणिकः, प्रकृतेरेव वाऽस्तु कश्चित्परिणामः क्षणाख्यः, एकक्षणतया व्यवहृथमाणसमये प्रकृतेविभूत्वेन परिणामानन्तयेऽपि क्षणाख्यपरिणामस्यैक्यादिति चेत्त, स क्षणो यस्मिन् क्षणे वर्तमानतया क्षणिक इत्युच्यते तस्यान्यस्यैव क्षणिकस्य वाच्यत्वात्, स्वस्मिन् स्वस्य कथमप्यवृत्तेः, एवं चैकक्षणतया प्रसिद्धेऽपि कालेऽनन्तक्षणाभ्युपगमप्रसङ्गः, न च तावतापि निर्वाहिः, कस्य कः क्षणोऽधिकरणनित्यत्र विनिर्गमकाभावेन बालकेलिप्रसङ्गात्। तस्माद् यथा देशानां मूर्तानां परमाणौ विश्रान्तिरुक्तापि न सोद्भुवितेति विज्ञानवादे आवेदितम्, तथा

अत एवेति । चेत्यस्य व्यभिचारित्वेन चितेश्चानुस्यूत्वेनेत्यर्थः ।

प्रहरमुहूर्तादिकालानां विश्रान्तिरुक्तापि क्षणे न क्षन्तव्येत्युक्तमिदानीमिति लोकप्रसिद्धयो दिक्कालयो विलोपप्रियतैर्वोचिता ।

तस्माद् यत्र पदार्थानां परिच्छेदप्रतिभासप्रयोजकत्वरूपं कलयितृत्वं विश्राम्यति सा पारमेश्वरी कापि कलनाशक्तिः । सा च कालिकतया दैशिकतया च लोकाऽलोकितपरत्वापरत्वरूपक्रमस्य प्रतिभासे सौक्ष्यदैर्घ्यव्यत्यासे कामपि चातुरीमातन्वती तदूशक्रमस्य तदाक्रान्तपदार्थसार्थस्य च बाह्यपुर्गसेन प्रतिभासमात्रसतत्वतां समर्थयन्ती चिदद्वैतोपपादने भूवैहेव, स्वयं च सा कथाच्छिदभिन्नतया व्यवह्रियमाणापि वस्तुतस्तदभिज्ञैवेति चर्चनीयं परतः, एवं चासुध्याः स्वकीयपरमार्थवपुषो यतो निहक्तप्रयोजकत्वरूपकलनाख्यव्यापृतिविशेषस्य सर्वथैव व्यावृत्तिस्तदिकालातीतं चेत्यनिर्मुक्तचित्तत्वमुच्यते इत्यास्तां विस्तरः ।

चेत्यस्य व्यभिचारित्वेनेति । चेत्यानां परस्परतादात्म्येनैवभासमानत्वस्याभावेनेत्यर्थः । कदाचिद्भगवान्मादाय परस्परतादात्म्येन भानसभवेनैव कारार्थविवक्षा । अनुस्यूत्वेनेति । स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितविषयत्वाभावानाश्रयचेत्यकत्वेनेत्यर्थः । स्वं चितिः । उक्ताभावस्तस्यामेव प्रसिद्धः, अत्यन्ताभेदे तादाम्यानङ्गीकारात् । एवं च यद् यत्तादात्म्येनैव भासते तत् तत्र कल्पितमिति व्याप्तिः, जातिमात्रस्य सद्गृपत्वेन तत्तादात्म्येन भासमानानां व्यक्तीनां तु तत्र कल्पितत्वमित्येवाद्वैतिनः । अस्ति नीलं रूपमित्यादौ प्रत्यक्षानात्मके तु बोधे गुणादिकं न गुणादितादात्म्येनैव भासते, अतो न तत्र व्यभिचारः । न च दूष्टनष्टाया यादूशव्यक्ते अर्भममादाय ध्यक्त्यन्तरतादात्म्ये-

यदस्तीत्यादिनाऽधिष्ठानानुवेधोऽभिहितः । संवेद्यं तत्र कल्पित-
मित्यनेन प्रकाश्यत्वस्य मिथ्यात्वव्याप्यत्वं न तु सत्यत्वव्याप्यत्व-
मिति सूचितम् । एतच्च परत उपपादयिष्यते । अतएव रहस्यनाम-
सहस्रेऽपि 'मिथ्याजगदधिष्ठाना' इत्युक्तम्, तत्राधिष्ठानपदस्य कर्म-
व्युत्पत्त्या मत्वर्थायाच्चप्रत्ययेन वाऽध्यस्तार्थकतया बहुब्रोहिः,
आर्षो वा लिङ्गव्यत्ययः । अत्र भास्कररायस्यान्यथाव्याख्यानं
त्वविद्याविलसितमेवेति वक्ष्यते । परमानन्दतन्त्रेऽपि—

“यद्यत्रानेकरूपेण भाति तत्तत्र कल्पितम्,
अनेकेष्वेकरूपेण भाति यत्तदकल्पितम् ।
देहोऽनेकः कल्पितः स्याज्ञानं त्वेकमकल्पितम् ॥ इत्युक्तम् ।

एवच्च समानप्रक्रियाऽवलम्बितया शैवसयूध्यानामपि शाक्तानां
प्रपञ्चमिथ्यात्वे न विवादः । तथाच शक्त्यद्वैतशिवाद्वैतयोः
समीकरणायैव वेदान्तदर्शने ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगः ।
अतएव “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्च” इति सूत्रयन् पाणिनिः
सङ्घच्छते, खीत्वपुंस्त्वयोस्तदभावयो वा क्वीवे समीभावात् ।
एवच्च ब्रह्मशब्दः स्वरसतो निर्विशेषमेव तत्त्वं वेदयते इति तत्रै-
नैव भानं न तु कदाचिदन्यथा, तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, तादूशव्यक्तौ
मानाभावात्, तत्तादात्म्यविषयत्वानिरूपितविषयतायोग्यत्वाभावस्य
तदध्यस्तत्वव्याप्यताया विवक्षणसम्भवाच्च । चित्तादात्म्यविषयत्वानिरूपित-
विषयताविरहवतश्चिदध्यस्तत्वमिति विशिष्यैव वा वक्तव्यम्, अप्रे-
दर्पणप्रतिविन्वालोचनन्यानेनाप्रयोजकत्वस्याशङ्कनीयत्वात् । अधिष्ठानानु-
वेधः = सत्तादात्म्येन भानम् ।

बोत्तरमीमांसायारतात्पर्यमिति प्रसङ्गादवगन्तव्यम् । सति चैवं
श्रीमद्भगवत्पादैर्न परमुपनिषद् एव शब्दतोऽपि त्वर्थत आगमानां
सिद्धान्तांशा अप्युत्तरमीमांसायां परिमार्जिताः । शङ्करोपज्ञागम-
विरुद्धार्थवर्णनं च न शङ्करस्यैव युज्यते । शुभाशुभत्वेन कैश्चि-
त्परिभाषितागमेषु समयकौलाद्याचारभेदप्रतिपादनं त्वधिकारि-
भेदेन सर्वानुकम्पकस्य नाप्ततां व्याहन्तुमीष्टे । भेद-भेदाभेदयोः
प्राधान्येन केषुचिदागमेषु निरूपणं तु स्थूलारूपतीन्यायेनैव ।
“प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम्”

इति प्रपञ्चसारोक्तेस्तु न विरोधः, एकस्यैव परमार्थतत्त्वस्य पर-
प्रकृतित्वेन परपुरुषत्वेन परकालत्वेन च भेदविवक्षया तथाऽ
भिधानात्, उत्तरग्रन्थे प्रकृतेः “स्वसंवेद्यस्वरूपा सा” इति पूर्वोक्त-
चितिरूपतया तस्या एव च “साऽहम्” इत्यात्मरूपपरपुरुषरूपतया
“सा तु कालात्मना सम्यग्” इति प्रपञ्चकलनात्मकतया स्वयमेवो-
क्तत्वात् । अपरप्रकृत्यादेरपि चितिरूपत्वं वक्तव्यरीत्या सम्भव-
दुक्तिक्षेप । विद्धं प्रकृतिपुरुषकाला अकारोकारमकाराः, ते
नित्याः = नियमेन प्रयोज्याः, सन्ध्योपासनादिकं नित्यं कर्मेत्यादौ
तथादर्शनादित्यादिना प्रणवादिपरतयोक्तप्रघट्टकस्य पद्मपादाचार्यै-
व्याख्यातत्वान्न तद्विरोधशङ्काऽपीति दिक् ।

विवर्तवादस्वातन्त्र्यवादयोरेकीकरणप्रकारः ।

यदि तु—फुरणतत्त्वस्य प्रागुक्तरीत्या व्यापकत्वेन तद्वहि-
र्भूतस्तावन्न प्रपञ्चः, तदन्तरपि च न नारिकेलफले इव जलम्,

तच्छून्यदेशस्यैवाभावात्, तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वात्, अयं
घटः सन्नित्यादावपि स्वरूपतः स्फुरणभानाभ्युपगमात्, कालादि-
वदन्यत्रोपदर्शितदिशा नोरूपत्वेऽपि चाक्षुषपत्वादेरपि सम्भवाच,
सत्तास्फुरणयोरैक्याच, एतेन प्रपञ्चे स्फुरणमेदपक्षः परात्मः, भेद-
लक्षणप्रमाणानां खण्डने शारदायां निरासाच्च नाप्रयोजकता ।
नापि समुद्रे इव तरङ्गादिः, सविशेषतापत्त्याऽद्वैतवादानुपपत्तेः
यथा च विशिष्टाद्वैतवादोऽपि नात्र परिवृणिंतुं प्रभुस्तथोकं
स्वातन्त्र्यवादशेषे, वक्ष्यते च । परिणामवादस्तु बालानामेवालाप
इति किं तच्चर्चया । अपि तु दर्पणे प्रतिविम्ब इव, योगवासिष्ठे
आगमेषु च तथाभिधानस्य बहुलमुपलम्भात्, उक्तं च श्रीभगवत्पादे
रपि “विश्वं दर्पणादृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम्” इति ।

अथ किमेतत्प्रतिविम्बत्वम् ? न तावद्यद्भेदेन भासितुमशक्तम-
न्यव्यामिश्रत्वेनैव भाति तत्प्रतिविम्बमिति तन्त्रसारादावभिनवगुप्त-
पादोकं शुद्धम्, प्रसिद्धप्रतिविम्बस्य दर्पणातिरिक्ततया भासनस्यान-
पलपनीयत्वात् । ननु तद्विभागानर्हत्वे सति तत्पारतन्त्रं तस्मिन्
प्रतिविम्बत्वमिति वक्तव्यम्, तद्घटविभागानर्हत्वस्य तद्घटेऽपि
सत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । मैवम्, घटीयरूपादे-
र्घटादौ प्रतिविम्बत्वव्यवहारापत्तेः । तदन्तर्गतत्वं सत्यन्तार्थं इति

कालादिवदिति । कालस्य ज्ञानविषयस्वरूपसत्त्वायाः सत्त्वाजातेऽच
मतभेदेन सर्वेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वं स्वेक्षियते, सर्वेन्द्रियांगाद्येवेव
रूपाद्यपेक्षानियमादिति परिच्छक्षत्वहेतूपपत्तावद्वैतसिद्धितच्चनिद्रकयो-
दृष्टव्यम् ।

चेत्, तद्यदि तत्त्वादात्म्यम्, तदा साधनीयमेव, विशेष्यदलविरुद्धब्र, तत्त्वागे चोक्तो दोषः। यदि तु तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं वा तप्रतियोगिकभेदप्रतियोगितावच्छेदक्त्वं वा तदन्तर्गतत्वं तदा घटीयरूपादेर्घटादौ प्रतिविम्बत्वव्यवहारापत्तिस्तदवस्थैव, यदि तु तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वम्, तदा प्रतिविम्बादिशब्दाधीनप्रतीतेर्दर्पणाविषयिकाया अपि सम्भवेनासम्भवोऽव्याप्ति वर्ती, यदि तु तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वम्, तदापि चिदविषयकप्रतीतिमात्राप्रसिद्धिरेव, शरीरादावेवोत्पन्नविनष्टयूकादावतिप्रसङ्गश्रेत्यादिकमूहनीयम्। यदि तु रूपादिव्यावृत्तं प्रतीतिसाक्षिकमेवं किञ्चित्तदन्तर्गतत्वमुच्यते, तदापि घटाद्यन्तर्गतजलेऽतिव्याप्तिः, तस्य घटनिष्ठतया घटपरतन्त्रताया अपि सम्भवात्। नन्वेवमारोपितमेवान्तर्गतत्ववक्तव्यम्, उक्तजले तु न तत्त्वाद्यशम्, एवब्र घटोपहिताकाशोऽतिव्याप्तिवारणायौपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वं विशेष्यदलस्थानीयमस्तु, घटोपहिताकाशस्य घटसमानपरिमाणतया तथात्वाभावात्। मैवम्, रिक्तघटादौ जलवत्ताभ्रममादीयातिव्याप्तेः, नचौपाधिकपरिच्छेदोऽपि तत्रारोपितः, तत्सामान्याभावश्च विवक्षित इति वाच्यम्, प्रतिविम्बमात्रे औपाधिकपरिच्छेदारोपेणासम्भवप्रसङ्गात्। ननूपाधिसमानपरिमाणशून्यत्वविवक्षायां नैप दोषः,

तदवस्थैवेति । घटीयरूपादिमान्नेति घटप्रतियोगिकभेदग्रहणसम्भवादिति भावः ।

अप्रसिद्धिरेवेति । स्वीयप्रत्यक्षविषयिताव्यापकतद्विषयिताकत्वविवक्षायां त्वाह शरीरादावेति ।

प्रतिविम्बस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तथात्वात्, अतएव—स्फटिके लौहि-
त्यस्य धर्मस्यैव व्याप्यवृत्तिःप्रतिविम्बः, धर्मारोपस्य धर्म्यारोपव्या-
प्यत्वेऽपि धर्मप्रतिविम्बस्य धर्मिप्रतिविम्बव्याप्यत्वानङ्गीकारादिति
—भामतोऽनुमतमसङ्गतम्. मुखाद्यपेक्षयाऽल्पपरिमाणेऽपि दर्प-
णादौ मुखादेः प्रतिविम्बस्याव्याप्यवृत्तेरेव दर्शनेन स्फटिके
प्रतिविम्बेऽपि व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्र नियामकस्य दुभेणत्वात्। न च
धर्ममात्रविम्बकत्वमेव नियामकम्; धर्मिणं विहाय धर्म एव केवलः
प्रतिविम्बित इति कः श्रद्धीत, न चानुभववलादेवैवम्, अनुभव-
बलस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। न च स्फटिकस्य सर्वतः स्वच्छत्वमेव
नियामकम्, दर्पणादेस्तु पाश्चात्यभागो न स्वच्छ इति वाच्यम्,
स्वच्छेऽपि सर्वस्मिन्नंशे प्रतिविम्बानुदयादिति चेन्न, दर्पणाद्य-
पेक्षया विलक्षणस्वच्छताशालितया स्फटिके सर्वांशे एव प्रसर-
त्प्रतिविम्बस्य शक्यसमर्थनतयोपाधिसमानपरिमाणशून्यत्वाभावेन
तत्राव्याप्तेः, महति कलसे आरोपिते स्वल्पजले उपाधिसमानपरि-
माणशून्यतयाऽतिव्याप्तेश्च। तस्मात्प्रतिविम्बत्वमनुभवविशेष-
साक्षिकतयैव निरूप्यम्, अनुभवश्च सार्वजनीनो दर्पणादिस्थले
एवेति चित्प्रतिविम्बितं घटादौ कथं मुख्यम्, आगमादौ तथा-
भिधानस्याभिप्रायान्तरालम्भिताया वक्ष्यमाणरीत्या सम्भवात्।
प्रतिविम्बसमानसंथानकविम्बाभावाच्च। लोकसिद्धविम्बाभावेऽपि
प्रतिविम्बलक्षणयोगादेव जगतश्चिति प्रतिविम्बत्वम्, विम्बस्य
निमित्तविधयैवापेक्षणीयतया स्वातन्त्र्यशक्त्यैव निर्वाहादित्येव
ह्यभिनवगुप्तपादादिभिरुदितम्, न च प्रतिविम्बलक्षणासम्भवे तथा
वदितुं शक्यमिति चेत्,

सत्यमेतत्, तदविषयकप्रतीतिविषयत्वायोग्यत्वस्य तदभेदव्याप्यत्वे एव तात्पर्यात् । व्युत्पादितञ्चैतद्विज्ञानवादे । तथाच दर्पणप्रतिविम्बयोरैक्यमिव स्फुरणप्रपञ्चयोरप्यैक्यमिति स्थितौ भेदोऽस्तु मिथ्यैवेत्युच्यते ।

तदा प्रकाशविषयत्वं सत्यत्वव्याप्यमिति प्रस्थितमेवेति भेदिनामपि भिथ्यात्वं न्यायानीतम्, तथाहि—दर्पणे प्रतिविम्ब इव चितौ प्रतीयमानोऽयं प्रपञ्चो यथोक्तरीत्या न तदिभन्नः, तथा न तदभिन्नोऽपि, दर्पणस्य सर्वदा प्रतिविम्बवत्वस्येव चितेरपि सर्वदैकाकागप्रपञ्चवत्वस्यापत्तौ वस्तुनां निमेषोन्मेषयोरनुभूयमानयोरपलापापत्तेरित्यहो दुर्गतिरस्य प्रपञ्चस्य दीनस्य ।

यदि तु—एतद्वेषपरिजिहीर्षया दर्पणो न प्रतिविम्बात्मकोऽपि तु प्रतिविम्ब एव दर्पणात्मकः, ननु साङ्ख्येषु वेदान्तिषु च केषु चित्सत्सु कथमेतदपि, तैरुद्धयादौ चैतन्यस्यैव प्रतिविम्बाभ्युपगमात् । अथ कोऽत्रातिभारः, प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकत्वे

सत्यमेतत् तदविषयकप्रतीतीति । वेदान्तिमते ऽलीकविषयकप्रतीतिश्रिदविषयिका प्रसिद्धा, परमते तु साऽपि स्फुरणप्राणालीकविषयिकेत्यन्यत, उपहितचितां भेदेन च तत्त्विदविषयकप्रतीतिः प्रसिद्धा, अथवा स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वयोग्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावस्तदभेदव्याप्य इति वक्तव्यम्, चिदविषयकप्रतीत्यप्रसिद्धया चितः स्वपदेनोपादातुमशक्यतया तेन सम्बन्धेन चिदभावस्य केवलान्वयित्वात् ।

हि तस्य दर्पणस्थानीयबुद्धयाद्यात्मकत्वमसम्भवदुक्तिकं स्यात्, तस्य विम्बातिरिक्तत्वे तु बुद्धयाद्यनधिकसत्ताकत्वस्यैव सम्भवेन बुद्धयाद्यभिन्नत्वेऽपि कृत्यभावात्, एव च विम्बातिरिक्ततायाः प्रतिविम्बे समर्थनेनैव निर्वृतिरस्तु, किञ्च चैतन्ये बुद्धयाद्वेरेव प्रतिविम्ब इत्यस्तु, जीवेश्वरविषये प्रतिविम्बवादमनाहृत्यावच्छेदवादोपगमेऽपि कृत्यभावात्, प्रक्रियाप्रहिलता हि न तत्त्वविदामिति चेत्थापि प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकत्वे प्रतिविम्ब एव दर्पणात्मक इत्यशक्यवचनमेवेतिचेन्न, प्रतिविम्बत्वेन रूपेण प्रतिविम्बस्य विम्बात्मकतायाः केनापि वक्तुमशक्यत्वात्,

तथाहि “दर्पणाभिहता हृष्टिः परावृत्य स्वमाननम् । व्याप्नुवत्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखम्” इति नयेन दर्पणादौ न मुखःयक्त्यन्तरमरित तज्जनकशून्यत्वात्, शशशिरसि विषाणवत्, उपाध्यनवयव्यतिरेकयोरुपाधिसम्बन्धोत्पत्तिमात्रोपक्षीणत्वान्न प्रतिविम्बोत्पत्तिसाधकता, न च दर्पणेन प्रतिफलनस्य वृत्तत्वादिदानीं दर्पणं विनापि स्वमुखप्रहणं स्यादिति तन्नालोकटीकाकुदुकं युक्तम्, दर्पणसद्भावदशायामेव प्रतिफलनस्याभ्युपगमेन दर्पणनिवृत्तौ तस्यापि निवृत्तेः । न च “विपर्यस्तैस्तु तेजोभिर्ग्राहकत्वमागतैः । रूपं दृश्येत वदने निजे न मकुरान्तरे” इत्यभिनवगुप्तपादोक्तं साम्प्रतम्, स्वमुखे एव दर्पणस्थत्वादिप्रकारक्षमोदयात् । न च शिलादिसंयोगादपि नायनरश्मप्रतिघातसम्भवेन दर्पणोपयोगो न शक्यसमर्थन इति युक्तम्, स्वच्छस्यैव प्रतिविम्बप्रत्यक्षप्रयोजकताया भवतोऽप्यनुमत्वेन स्वच्छसंयोगत्वेनैव प्रतिघातं प्रति हेतुताया वदितुं शक्यत्वात् । न चालोकस्य स्वच्छत्वात्तस्मिन्

सति नभसि न कस्याप्यवकाशः स्यादिति वाच्यम्, नायनतेजसि
वदनसंयोगजनकप्रतिघातविशेषं प्रत्येव तथाहेतुत्वाभ्युपगमात् ।
एवं सत्यालोकेऽपि प्रतिबिम्बोऽवलोक्येतेति तु तत्र प्रतिबिम्बो-
त्पत्तिपर्यनुयोगेन समानसमाधनम्, रवच्छ्रत्वं तु प्रतिबिम्बप्रत्य-
क्षताप्रयोजको धर्मविशेष एव, एवं च प्रतिविम्बस्य बिम्बाभेदे
प्रमाणप्रश्ने यद्यपि प्रत्यभिज्ञासद्भावे विवाद एव, तत्सत्त्वेऽपि
तस्या अत्र प्रामाण्ये विप्रतिपत्तिरेव, यात्कञ्चित्साम्यविषयक-
तयैवोपपत्तेः, भिन्नदेशस्थत्वादिप्रतीतेर्जागरूकत्वात्, तथापि
प्रतिबिम्बो बिम्बाभिन्नो बिम्बाजनकाजन्यत्वादिति मानं नाव-
माननीयमिति बिम्बप्रतिबिम्बैक्यमतमाश्रित्य वक्तव्यम् ।

परन्त्वसारमेतत्, विम्बाभेदसिद्धिं विना बिम्बाजनकाजन्य-
त्वासिद्धेः, नच जनकान्तरानिरूपणेन तत्सिद्धिः, मुखसन्निहित-
र्दर्पणादेः कारणताया वक्तुं शक्यत्वात्, माया चेदानीं भवतां क
गता येन साऽपि प्रातिभासिकस्य तस्य प्रसवायोपाधिसान्निध्य-
रूपदोपान्तराविष्टा न कल्पेत, न चोपाधिसम्बन्धमात्रोत्पत्त्यै-
वान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, धर्मिणोऽपि प्रत्यङ्गमुखत्वादिति-
विशिष्टस्यान्यस्यैवोपलभात्, न च—प्रत्यङ्गमुखत्वादिकमौपाधि-
कम्, एवत्र स्वाभाविकविरुद्धधर्मानधिकरणत्वेन विम्बाभेदः
साधनीय इति—वाच्यम्, यतः प्रतिविम्बत्वविशिष्टस्य कश्चि-
त्स्वाभाविको धर्मोऽस्ति न वा, न चेत्, न परं विम्बेनैवापि तु
सर्वेणैव प्रतिविम्बस्यैक्यमेवेति दर्पणात्मकत्वोक्तौ कथं प्रद्वेषः,
आये तु कोऽसौ धर्मः ? विम्बगत इतिचेन्न, अभेदसिद्धिं विनाऽ
सिद्धेः, अन्यश्चेत्, विम्बधर्मविरुद्धो न वा, आये कथमभेदः,

द्वितीयस्तु बिम्बगत एव स्यादिति कथमभेदसिद्धिं विना निरधारि, एव अच प्रतिविम्बत्वं यदि स्वाभाविकं तर्हि बिम्बत्वविरुद्धमेवेति स्वरूपासिद्धिः, यदि त्वौपाधिकम्, तर्हि कस्यादः स्वाभाविकमिति वक्तव्यम्, कथ्यचित्स्वाभाविक एव हि धर्मोऽन्यस्यौपाधिको लोके व्यवह्रियते । सर्वथापि विम्बाभेदे विप्रतिपन्नः स्वाभाविकविरुद्ध-धर्मानधिकरणात् न मन्तुमर्हति । न च तद्गतासाधारणधर्मवत्त्वं तदभेदसाधकमत्र; देवदत्तीयचित्रादेरपि देवदत्तेन कुतो नैक्य-मित्यनेन समानयोगज्ञेमत्वात् । तस्मादर्पणस्थत्वस्य विम्बेऽली-कस्यासम्भवेन सम्बन्धं विना च विशिष्टवुद्धयसम्भवेन तस्या-सत्यत्वे सम्बन्धिनोऽपि तथात्वमावश्यकमनुभवाद्यनुरोधाच्च न विम्बात्मकत्वमित्येव युक्तम् । नायनतेजसि वदनसंयोगजनक-प्रतिघातं प्रति स्वच्छसंयोगत्वेन हेतुतेत्यपि नातीव मनोज्ञम्, अस्वच्छमूर्तसंयोगस्यापि तादृशप्रतिघातजनकताया औचित्या-वर्जितत्वात् ।

तस्मात्प्रतिविम्बप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वमपि स्वच्छेऽविम्बातिरिक्त-प्रतिविम्बाधिकरणतयैव शक्यमुपपादयितुमिति युक्तमेवैतद्-यदर्पणो न प्रतिविम्बात्मकोऽपि तु प्रतिविम्ब एव दर्पणात्मकः, उक्तयुक्तः, एवं स्फुरणं न प्रपञ्चात्मकम्, प्रपञ्च एव तु स्फुरणा-त्मकः, एवमेव च “सर्वं खलिवदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतीनां “चितिश्चे-त्यं चितिरहं चितिः सर्वं चराचरम्” इत्याद्यागमिकवचसावच-

प्रतिविम्ब एव दर्पणात्मकः, उक्तयुक्तेरिति । दर्पणे सर्वदा प्रतिविम्बवत्प्रत्ययं प्रसङ्गः प्रागुकः ।

सामञ्जस्यम् । अतएव “नहि शिवो घटादिरूपोऽपि तु घटादिः शिवरूपः” इति शिवहष्टिव्याख्यायामुत्पलदेवैरुक्तम् । ब्रह्मसिद्धधौ मण्डनमिश्रैश्च ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे सर्वस्योच्छेदासम्भवेन नित्यसंसारिताप्रसङ्गमाशङ्क्य सर्वं ब्रह्मैव, न तु ब्रह्म सर्वमेव, ब्रह्मैव च घटादीनां परमार्थं स्वरूपमित्युक्तम् । ईदशाभेदवादित्वादेव च तैस्तर्ककाण्डे “आहु विद्यात् प्रत्यक्षं न निषेदौ विपश्चितः” इत्यादिना भेदखण्डनायैव पराकान्तम्, तदनुसारिभिः वीचस्पतिमिश्रैरपि समन्वयसूत्रभामत्यां “अभेदोपादानैव भेदकल्पना” इत्यभेदस्य पारमार्थिकत्वं सङ्ग्रहमाणैस्तथैव सूचितम्, एवं खण्डनकारैरपि “पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽपि” इति भण्डिस्तदेवानुसृतम्, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाभावे सर्वाभेदस्यापि ब्रह्मात्मकत्वासम्भवेन तस्य पारमार्थिकतोक्ते निर्दलत्वापत्तेः । एतेनानन्तशक्त्यैक्यरूपिणीति प्रागुक्तं

त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्णवीशरूपिणी ।

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥”

इति चितौ ज्ञानशक्त्याद्यभेदात्मकताभिप्रायकं वामकेशवरतन्त्रोक्तव्यव्याख्यातम् । अतएवैतेषां मण्डनमिश्रादीनां त्रयाणामपि मते “नेह नानास्ति” इत्यादिश्रुते न प्रपञ्चमिथ्यात्वार्थकत्वम्, अपि तु सर्वं ब्रह्माभिन्नमित्यर्थकत्वमिति व्युत्पादितं प्रत्यक्षादिवाधोद्धारोपकमे शारदायाम्, बृहदारण्यके च “स यथा दुन्दुभेहन्यविधात् प्रत्यक्षमित्यादि । भावविषयकं प्रत्यक्षं न तु भेदविषयकमित्यर्थः । एतदुपरादनं तु ब्रह्मसिद्धधौ ।

मानस्य” इत्यत्र भाष्ये श्रीभगवत्पादैरपि “चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र
चित्तस्वरूपतैव, यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदा त्मत्वमेव
लोके दृष्टम्” इत्युक्तम्। एव अब ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्नत्वं न केवलं
योगाचाराणां शैवाणां शक्तानां वाऽपि तु वेदान्तिनामपि
सम्मतमेवेत्युक्त्यते,

तदा—ईदृशाभेदो विश्वस्य पारमार्थिकत्वमव्युदस्य न
शक्याभ्युपगम इति विवर्तवादमशरणीकृत्य न निस्तार इति
सिद्धमद्वैतसिद्धे द्वैतमिथात्वसिद्धिपूर्वकत्वम्।

तथाहि—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपं
मिथात्वमाचक्षते तद्विदः। तत्र प्रतीतिर्यद्यपि लक्षणे सामान्य-
रूपेण प्रविष्टा, अन्यथा दलान्तरासङ्गत्यापत्तेः, तथापि वस्तुगत्या
प्रपञ्चे प्रतोयमानत्वं वृत्तिविषयत्वं वा चिदविषयकप्रतीत्यवि-
षयत्वं वा, आध्यासिकसम्बन्धावच्छिन्ननप्रतियोगित्वसम्बन्धेन
चिद्विशिष्टत्वरूपं चिन्न्यूनसत्ताकत्वनियतं चिद्विवर्तत्वं वा, तत्र
अथमे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः, द्वितीयस्तु समान आवयोरित्यु-
पपादितम्, “सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन् ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते” इति चाहु-
र्वेदान्तिनः, अन्यथाऽधिष्ठानानुवेधस्यानुपपत्तेः। दृतीये तु विवादः,

चिद्विवर्तत्वं वेति। यद्यपि स्वविषयकाज्ञानप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन
चिद्विशिष्टत्वमपि सम्भवति लक्षणम्, तथापि स्वरूपगोपनकारिशक्ति-
रूपाज्ञानप्रयोज्यत्वस्थ जगति परेण सत्यतामुपेतवताऽपि स्वीकृतत्वेन
मिथात्वपक्षे एव तत्स्वीकारसम्भवस्याध्यासिकसम्बन्धसिद्धिसापेक्षतया
न पृथक् तादृशलक्षणमत्र वक्तुमपेक्षयत इति भावः।

परन्तु घटादौ चिदविषयकप्रतीत्यविषयत्वेऽपि चितो घटाद्यविषय-
कप्रतीतिविषयत्वदर्शनेन घटादेशिच्छदभिन्नत्वं चित्सत्ताऽतिरिक्त-
सत्ताशून्यत्वमेवायाति, एतच्चाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमेन,
अन्यथा तु सिद्धयसिद्धिव्याधातवारणाय भेदसम्बन्धावच्छन्न-
प्रतियोगिताकचिदभाववत्त्वमिति यथाश्रुतमेव, मिथ्याभेदस्योक्त-
रीत्या प्रसिद्धत्वात्, तत्राद्ये सम्प्रतिपत्तिरेव। द्वितीये तु यदि
भेदसम्बन्धेन घटादौ चिन्नास्ति, तर्हि केन सम्बन्धेनास्तीति
वक्तव्यम्, न तावन्न केनापि सम्बन्धेन; घटादेरलीकत्वप्रसङ्गात्,
नाथ्यभेदसम्बन्धेन, चिति घटाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावप्र-
सङ्गात्, नापि विषयतासम्बन्धेन, तस्य चतुर्थे शारदायां निरस्त-
त्वात्, न च चिदात्मको विषयतासम्बन्ध इति न निरासभाजनम्;
सम्बन्धस्य सम्बन्धात्मकताया अप्रामाणिकत्वात्। तस्मात्परिशे-
षादाध्यासिकसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगित्वसबन्धेनैव घटादौ चिद-
स्तीति वक्तव्यमिति विजयते विवर्तवादः। एवं च त्रैकालिकनि-
षेधप्रतियोगित्वमप्यागतमेव, तथाहि—चिद्ग्रन्थत्वेन नास्ति प्रपञ्च

अत्यन्ताभावविजयः ।

त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमप्यागतमेवेति। अत्रेदमपि बोध्यम्,
घटादेरुत्पत्तेः पूर्वं न प्रागभावः, तस्याप्रामाणिकतायाश्रुतुर्थे शारदायां
दर्शितत्वात्, नव्यतार्किंकैरपि च त्यक्त एवासौ, एवं च
समयविशेषावच्छन्नतयाऽत्यन्ताभाव एवोऽपत्तेः पूर्वम् ‘अत्रेदानीं
घटो नास्ती’ति प्रतीत्या विषयीकियते, न चात्यन्ताभावः शक्यो
निवर्त्यितुम्, अत्यन्ताभावत्वादेव, समयविशेषावच्छन्नस्य तस्य
निवृत्तिस्तु ‘विशिष्टे विभिन्निषेधौ विशेषणमुपसङ्कामतः’ इति नयेन

समयविशेषस्य निवृत्तावेव पर्यवस्थति, समयविशेषस्य सत्त्वे हि तदवच्छ-
ञ्चत्वमप्यत्यन्ताभावे स्यादेव । समग्रगतविशेषस्तु न प्रागभावाधिकरणत्वम्,
अपि तु प्रतियोगिनस्तुत्तरावस्थायाश्वानधिकरणत्वमित्यन्यत् । एवं
च प्रतियोग्यसहिष्णोरत्यन्ताभावस्य पूर्वमेव कपाले प्रसारितपादत्वे
कथं प्रतियोगी वराकस्तत्रावकाशलेशमपि शक्त्युल्लब्धुम् । तस्मात्स्य
स्वाप्निकपदार्थवत् प्रतिभासमात्रप्राणत्वमेव मध्ये इति सुविचायैवाचा-
यैरवाचि ‘आदावन्ते च यज्ञाऽस्ति वर्तमानेऽपि तत्था’इति । अत्यन्ता-
भावस्तु सर्वेषां पदार्थानां चिदात्मैव नित्य इति तथाभूतेऽपि तस्मिन्
प्रतिभासमात्रजीवातुपदार्थस्योल्लासः शक्तिविशेषमहिष्णा, यदाहुः—

‘न दृश्यते त्वत्प्रतिभासशक्तेः स्वप्नेऽर्थवैचित्र्यनिमित्तमन्यत् ।

तद्दृष्टसामर्थ्यतया सदैषा विश्वप्रपञ्चप्रथनैकहेतुः ॥’ इति

प्रतिभासशक्तिरित्यस्य चितेस्तत्तदाकारतया प्रथनानुकूला शक्तिरित्यर्थः ।
एवं च तत्तदाकाराणां चितिगर्भान्तर्भवे निर्वर्गितदर्पणप्रतिभिर्बन्धा-
यावतार इति । न च वाच्यम्—अत्यन्ताभावतत्प्रतियोगिनोर्द्धयोरेव
प्रतीतिपथगमित्वतौल्येऽपि किमित्यत्यन्ताभावे एव पक्षपात इति;
अत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकस्य पूर्वमेव प्रसारितपादत्वोक्त्यैव दत्तोत्तरत्वात् ।

अत्यन्ताभावविजये

(क) प्रसिद्धदृष्टिवादेऽनौचित्यम् ।

ननु प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावापेक्षया न्यूनसत्त्वाकं किञ्चिद्गूप्तं
बाह्यमस्ति न वा, नादः, यस्यात्यन्ताभावस्य बलेन सर्वजनानुभवमवधीर्य
प्रतियोगिनः प्रतिभासकालमात्रवृत्तित्वमुच्यते, तस्यैव बलेन प्रतिभास-

मात्ररूपत्वमेव तस्य किमिति नोच्यते । अथोक्तमेव मया विज्ञानवाद-
प्रकरणे द्वृष्टिसृष्टिपक्षे बाह्यभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनत्वमेवेतीति चेत्,
त्यज्यतां तर्हि तस्यैवात्यन्ताभावस्य बलेन प्रतिभासमात्ररूपत्वमपि,
एतेन द्वितीयः कल्पोऽपि निरसः; बाह्यरूपानभ्युपगमे प्रतिभासमात्र-
रूपताया एवाभ्युपेतत्यत्वात्, तस्याश्रात्यन्ताभावबलाननुरूपत्वात् ।
अथ सत्येवात्यन्ताभावे दोषवशाज्ञातस्य प्रतिभासस्य अमत्वमि-
त्येतावतैत्रात्यन्ताभावस्य बलमक्षुण्णमिति चेत्त, एवं हि मृदादे-
र्घटाद्युपादानत्वं न स्यात्, बुद्धिपूर्वकं हि यदुपादीयते तदेवोपादानम्,
अत एवोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिक्षीर्षाकृतिमत्वेनेइवरमनुभिते । न च
अमाधिष्ठानं बुद्धिपूर्वकमुपादीयमानम्, अतएव तत्र वेदान्तिनामुगादान-
शब्दप्रयोगोऽनुचित एव, अबुद्धिपूर्वकं प्राप्ते द्युषिष्ठाने दोषवशादुभ्रान्ति-
रुज्जूम्भते, मृदादिकं तु कुलालेन बुद्धिपूर्वकमुपादीयमानं पश्यामः ।
अथ कार्यमात्रस्यात्यन्ताभाव उक्तरीत्या प्राप्ते एवेति मृदादेः कुलालस्य
तत्कर्तृकोपादानक्रियायाश्राव्यत्यन्ताभावे सति नोक्तप्रत्यवस्थानं शोभते,
मृदाद्युपादानताप्रतिभासस्य स्वधनन्यायेन अमत्वस्यैव वाच्यत्वादिति
चेत्साधूकम्, कुलालस्य केनविददृश्यमानत्वे तद्विषयकः कस्य अम
इति तु वक्तव्यम्, न तावत्तस्यैव, आन्तस्य अमात्युर्व सद्ग्रावस्यापेक्षणीय-
त्वात्, कदाचिच्च स्वं सर्वथैव विस्मृत्यापि कार्यविशेषे व्यासकता
सम्भाव्यते, ईश्वरस्तु तं पश्यन्नपि न अन्तः । न च त्वमपि तादूरां
तं कथं वेत्सि, वेत्सि चेदुभ्रान्तं क्रिमित्यन्यं गवेषस इति वाच्यम्, मया
पश्चात्स्य ज्ञातत्वसम्भवात् । न च मध्ये विलोप एवासीत्स्य पश्चात्
तज्जातीयोऽन्यं एवोत्थितः संस्कारादिसामर्थ्यसमुत्थप्रतिभासात्मा
स्वधनवर्त, संस्कारणां तु स्वधनेऽव्यज्ञातसतामेव कार्यार्जकत्वदर्शनेन न

तेषु दृष्टिसृष्टत्वम्, एवं च दृष्टि विना तेषां कथं सदभाव इति मा
शक्तिपादा इति वाच्यम्, यतः स्वप्नमधिकृत्येहूशामिधानस्य श्रद्धेयत्वेऽपि
जागरां प्रकृत्य प्रवृत्तस्य तस्योन्मत्प्रलापायमानत्वेनोत्तरानहंत्वात् ।
अतएवानौचित्यतर्कं निरूपयन् खण्डनकारः ‘बत्र सहृदयानां मूर्कतैवो-
चिता’ इति धृष्टोक्तावनुमेने इति चेत्—

सत्यमेवैतत्, यत् केनचिदुक्तं सादूरश्यात्प्रत्यभिज्ञेति, तत्राहर्ति-
शमाहारादिनोपचयापचयप्राप्त्या शरीरादौ तावत्केन प्रत्यस्थोयेत,
सर्वथैव पूर्वापरकालीनशरीरभेदस्तु कुतः, परिमाणविशेषाकान्तद्रव्य-
समवायिषु न परिमाणान्तराकान्तद्रव्यसमवायित्वसम्भव इति
शारम्भवादभङ्गे सति न भणितुमर्हम् । विरुद्धपरिमाणान्तुमवश्यले
च घटादौ तु न भेदशङ्कैव । अथ स्वप्नादौ मिथ्याभूते दृष्टिसृष्टिनिर्णयेन
नेह नानास्तीत्यादिश्रुत्या मिथ्यात्वेन जाग्रत्कालीनेष्वपि दृष्टिसृष्टि-
रक्षिप्यत इति सिद्धे भेदे सादूरश्यात्प्रत्यभिज्ञेति चेत्, सादूरये दृष्टिसृष्टि-
रहित न वा, अथो न तेन प्रत्यभिज्ञोपपादनसम्भवः, उभयानुगतधर्मा-
भावात् । नास्ति चेत्, तस्य सत्यत्वप्रसङ्गः, दृष्टिसृष्टताया मिथ्यात्व-
व्यापकतोपगमात् । अथ स्वप्ने यथा सादूरश्यं विनैव तत्सदूरमिदं
तदेवेदमिति वा बोधः, तथा जागरायामपि विचित्रशक्तिकमायामहिम्ना
सादूरश्यं विनैव तथा बोध इति चेत्यथापि स्वप्ने यथा संस्कारधर्माधर्मै-
रक्षातैरेव तथा तथा प्रतिभासस्तया जागरायामपि तैरक्षातैरेवेति तेषां
मिथ्यात्वं न स्यात्, दृष्टिसृष्टभावात् । अथ तेष्वपि निर्विकलपार्विद्या-
वृत्तिः स्वीक्रियते तदुत्पत्तिसहभाविन्मति चेत्यथापि सुषुप्ती जीवेशविभा-
गादेरप्रतीतत्वेन मुक्त्यापत्या पुनर्नागरायां मुक्तस्यैव पुनरावृत्तिस्वीकार-
प्रसङ्ग इति तत्र दृष्टिसृष्टिमत्वाभावेन कथं मिथ्यात्वम् ।

अथ सुषुप्त्यन्यकाले एव प्रतीयमानतयेष्वरस्य जीविभागादेश्च
 दृष्टिसृष्टिरिष्टैव, सुषुप्तौ मुक्तिप्रसङ्गस्तु नास्ति, अविद्यायाः सूक्ष्मावस्थारूप-
 संस्कारादिविषयकतद्वृत्तेश्च सत्त्वादिति चेत्तथापि मिथ्यात्वमविद्याया-
 न स्यात्तत्र दृष्टिसृष्ट्यभावात् । अथ तद्विषयिण्यपि निर्विकल्पाऽविद्या-
 वृत्तिनिरन्तरमनुवर्तमानोपेयते, निर्विकल्पत्वादेव च सा विशिष्टव्यवहारं
 जनयन्ती नानुभूयते, दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनं ज्ञातैकसत्त्वमादाय हि दृष्टि-
 सृष्टिव्यवहारो न तु तत्र सूज्यमानत्वस्यापि प्रवेशो येनाविद्यायां न
 दृष्टिसृष्टिः सम्भाव्येत, अविद्यायां च स्वात्मकदोषप्रयुक्तमनुमन्यत
 एव, सुखादेः सत्यत्वादिनापि केनचित्तस्य ज्ञातैकसत्त्वस्वीकारेणार्था-
 न्तरवारणाय च निबन्धनान्तमिति चेदेवं तर्हि यथाऽविद्यायाः स्थायित्वेऽ-
 पि निर्विकल्पां तद्विषयिकां वृत्तिं स्वीकृत्य तस्या दृष्टिसृष्टी रक्षयते, एवं
 घटायनन्तप्रपञ्चविषयकनिर्विकल्पवृत्तिनिचयं स्वीकृत्य तस्यापि दृष्टि-
 सृष्टता रक्षयताम्, स्थायित्वत्यागस्तु कुरुः, एवं सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कार-
 धर्माधर्मजीवेशविभागादेवपि निर्विकल्पकाविद्यावृत्तिभिरेव दृष्टिसृष्टि-
 रसमास्वादयतः स्थायित्वाऽपि पुद्यत्विति सर्वत्र प्रतिबन्दिरेव ।
 अविद्याया अनादित्वे प्रमाणसङ्गावाच्छ्या तत्र कलिपत्तमिति चेद्वद्यादेवपि
 त्रिकालादाध्यत्वेऽनादित्वे वाऽप्राप्तप्रसरस्यापि प्रत्यक्षादेः कलिपयकाला-
 वस्थायित्वे प्रगल्भमानतैवेति तुल्यम् । स्वरूपभूतचैतन्यमादाय मायादे-
 ज्ञातैकसत्त्वसमर्थनं तु घटादावपि समानम्, सर्वस्यापि चिद्विषयत्वात्,
 परन्तु न तावता दृष्टिसृष्टिः क्वचित्प्रसङ्गयते, एवं हि प्रपञ्चस्य सदातनत्वं
 स्याद् । यदि तु कश्चिद्वृद्यादविद्याया अपि स्वरूपतो नानादित्वम्,
 किन्तु प्रवाहानादिसंस्काररूपत्वमेव, तदापि तेषां स्थायित्वमौचित्य-

प्राप्तमेव, कथञ्चिद्दैयात्यात्मेषां क्षणिकानामेव सन्तन्यमानतोपगमेऽपि तद्विषयकानन्तनिर्विकल्पकवृत्तिकल्पनया तेषु दृष्टिसृष्टिमादाय मिथ्यात्वं रक्ष्यताम्, अथवा दृष्टिसृष्टे मिथ्यात्वव्यापकतापक्षं परित्यज्य स्थायिष्वपि द्रश्यत्वादिना मिथ्यात्वमनुमन्यतामिति कृतधियो विदाङ्गकुर्वन्तु ।

वयन्तु प्रतीमः—कुशकाशावलम्बनमनुहरन्ती स्वपक्षशीथिल्य-
प्रतिविम्बस्य दर्पणायमाना ताहशकल्पना कुकल्पनैव, निर्विकल्पवृत्तीनामपि सहभावश्चेत्स्यात्तदा नित्यस्य साक्षिणस्तत्र मौनिता कुतः स्यात्, तादृशवृत्तीनामपि च स्मरणजनकत्वं सुषुप्तिसमाध्युत्थितस्य स्मरणोप-
पत्तयेऽनुमर्तम्, न च तादृशवृत्त्यधीना कदाचिदपि संस्कारराशिगोचरा स्मृतिरनुभूता फलविशेषानुमिताऽपि वा, संस्कारविषयकानुमितिशाब्दा-
न्यतराधीना तु भवन्ती तेषां स्मृति न सततमनुवर्तमानतया स्वीकृत-
निर्विकल्पवृत्तिपरम्परां पारयति समर्थयितुम्, तस्माद् दृष्टिसृष्टिपक्षेऽपि मिथ्याभूतेष्वपि संस्कारधर्माधर्मादिषु दृष्टिसृष्टिनैव स्वीकर्तुमुच्चेति व्यादौ मिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्या तस्याः समर्थनमन्यनीयमेवेति ।

‘यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वांगि भूतानि व्युच्चरन्ति’ इति सुसोत्थितजी-
वमधिकृत्य प्रवृत्ता श्रुतिस्तु यदा कदाचिदपि प्राणादयो जायन्ते तदैश्वरीं दशामश्नुवानाजीवादेव जायन्ते, आत्मनोऽद्वैतादित्येवम्परा । न तु चैत्रमैत्रादिजागराद्यक्षण एव जायन्ते इति तदर्थं इति अभित्यम् । एवं ‘ुरत्रये कीडति यस्तु जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम्,’ इत्यादिकमपि योजनीयम् । ‘असतोऽधि मनोऽसृजत मनः प्रजापतिम-
सृजत तच्चेदं मनस्येव प्रतिष्ठितम्’ इत्यादौ तु मनः पदं पारमेश्वरकलना-

शक्तिपरम्, अवस्थातद्रूपोरैक्यविवक्षणात्, प्रसिद्धमनसस्तादृशकलना-
क्तकरवस्थाविशेषत्वात्, तथाः सृष्टिस्तु प्रकाशान्तर्लोनतादशात्यागः,
कायोन्मुखतेति यावत् । सुषुप्तौ सकलकार्यप्रपञ्चलयप्रतिपादकत्वेनाभि-
मता 'नहि द्रष्टुदूर्घटे विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाज्ञतु तद्विद्वीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इतिश्रुतिस्तु यदि द्वितीयं पारमार्थिकं
स्यात्तदा॑ऽत्मवत्सुषुप्तावपि झुरेत, न तु स्फुरति तस्माज्ञ द्वितीयं
परमार्थतोऽस्ति, किन्तु सदा स्वतःस्फुरज्योतिरात्मैवेत्येव प्रतिपिपाद-
यिष्यति न तु प्रलयकाल इव चैत्रादिसुषुप्तिकाले लयम् । यदि चैवम्परेयं
नेष्यते तदा सुषुप्तौ तावद् यथा तथाऽस्तु जागरायामपि तु 'सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः' इति श्रुतिदर्शितमनन्तमस्ति द्वितीयं भवन्मते प्रातिभासिक-
मिति तत्सर्वं कुतो न पश्यति । एकशरीरावच्छेदेनापश्यज्ञपि शरीरा-
न्तरावच्छेदेन स एव पश्यति जीवैक्यादिति चेद्वन्तैव चैत्रादेवृष्ट्या
व्यावहारिकमपि शरीरविशेषावच्छेदेनापश्यज्ञपि शरीरान्तरावच्छेदेन
पश्यत्विति चैत्रमैत्रादिसुषुप्तौ द्वितीयलयः कथमुक्तश्रुत्या प्राप्येतेत्यलम् ।
'सुषुप्तिकाले सकले विलीने' इत्यत्रापि पूर्वानुभूतसकलविषयकपंस्काराणा-
मेव परिशेषो न त्वयं घटोऽयं पठ इत्यादिज्ञानानामिति दृश एव चैत्रादि-
सुषुप्तौ लयोऽवगन्तुमुचितः । पृतेन—'यदा: सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन
पश्यति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति' (कौ० ३।३) इत्यादि-
किमपि व्याख्यातम् ।

(ख) उचितदृष्टिसृष्टिवादस्य सृष्टिदृष्टिवादेन समुच्चयः ।

तस्माद्यथा यथा कलयति परमेश्वरो मायाविवत्, तथा तथा प्रतिभासो वस्तुतोऽसत्यपि प्रपञ्चे इत्येवैश्वरो दृष्टिसृष्टिवादः कलना-

शक्ति समाश्रितः । ईदूशदृष्टिसुष्ठिरेव मिथ्यात्वस्य समडयापिका, इयं
चास्ति चैत्रादेः स्वप्नादावागन्तुकदोषप्रयुक्तदृष्टिसुष्ठिस्थलेऽपि, चैत्रादिदृ-
ष्टिसुष्ठिस्तु मिथ्यात्वात्याप्यैव, तददृष्ट्याऽज्ञातसतामनपलपनीयत्वात् ।
एवं च व्यावहारिकतया प्रसिद्धे जगति चैत्रादिशब्देन विवक्षिततत्त्वमनो-
दृष्ट्या सुष्ठिदृष्टिरेव, ईश्वरस्य कतिपयसृष्ट्यनन्तरमेव तत्तदृष्टेनमेषा-
दिति समुच्चय एव दृष्टिभेदेन दृष्टिसुष्ठिसुष्ठिदृष्टयो न तु मतभेदेनो-
पन्न्यसनीयता, जीवत्वोपजीव्योपाधिमवधूय परं सर्वोऽयं प्रपञ्चो ममैव
स्फार इत्यैश्वरमावेशमाश्रयेत कश्चित्, अपरः पुनः ‘भजं सर्वमनुस्मृत्य जातं
नैव तु पश्यति’ इतिनयेन विलुप्तसकलकलते चिन्मात्रे निमग्नमनाः
स्यादिति त्वन्यत् । ईश्वरस्य चैकक्षणप्रसरेऽपि कलनाशक्तिमाहात्म्येन
चैत्रादेश्चिरस्थिरतानुरूपपूर्वापरताप्रतीत्युत्पत्त्या सत्यध्यत्यन्ताभावे
कलसादिकृते मृतस्नादौ समीहापुरस्मरमुपादीयमानतोपपद्यते पूर्व ।
एवं चेश्वरसुउत्तरान्तर्गतचैत्रादिमनसो आनन्दत्वसम्पादनेऽत्यन्ताभावः पाटवं
प्राप्नोत्येव, प्रतियोगिविरोधिस्वभावत्वाच्च सत्यतां प्रपञ्चस्य पिनष्ट्येव,
प्रपञ्चप्रतिभासाऽपासने तु नैव निपुणः, कलनाशक्तेरपर्यनुयोजयत्वात् ।
अत एवैतयैव स्वयमुपक्विताङ्कुशवशीकृतस्य सकलोऽप्ययं प्रपञ्चः
कल्पनयैव पालित इति निश्चिन्नतोऽपि चैत्रादेहृपदेष्टुत्वादिकम् । ईश्वरे
तु आनन्दत्वं न प्रसञ्जते इत्युक्तप्रायमेव, तदीयदृष्टिस्थे विचित्रशक्ति-
मरुपप्रयुक्तत्वादिति ।

(ग) मायातत्सम्बन्धादे मिथ्यात्वचिन्ता ।

नन्देत्रं जन्यानामत्यन्ताभावस्य प्रागेव प्रसक्तनया तेषां तदपेक्षया न्यून-
सत्ताकत्वस्यैव वाच्यत्वेन पर्यवस्थतु मिथ्यात्वम्, अनादिमायायास्त-

द्वयाप्यतत्सम्बन्धादेश्च त्वप्रसक्तात्यन्ताभावतया 'आदावन्ते च
यज्ञास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति नयेन न मिथ्यात्वसिद्धिः, जन्य-
भावानां च धर्मस्य सदूभावेऽपि 'अन्ते च यज्ञास्ति' इति स्वरूपोत्कीर्तनमात्रं
व्यर्थप्रायमेव, आदावसत्तामादायैव मिथ्यात्वस्य लड्बत्वात् । न च
मायादेव मिथ्यात्वलाभार्थं तत्, तस्यानादेवपि धर्मसाभ्युगमादिति वाच्यम्,
प्रागभावस्याप्रामाणिकत्वेनोत्पत्तेः पूर्वं घटाद्यभावप्रतीतेरत्यन्ताभावविषय-
कत्वमादाय वर्तमानेऽपि तत्तथेपि वक्तुं शक्यत्वेऽपि धर्मस्यातिरिक्तस्य
त्यक्तुमनौचित्येन मायादेरत्यन्ताभावस्याप्राप्तेरिति चेत्त, धर्मसकालेऽप्यत्य-
न्ताभावप्रतीतेः प्रामाणिकत्वात्, न च वाच्यम्—नव्यैस्तावत्पूर्वापररक्षि-
मध्यंसप्रागभाववतीदानीं श्यामे कलसे 'समवायेन रक्तं रूपं नास्ति'
इति प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधादेव धर्मसप्रागभावकालेऽपि स्वीकृतोऽन्त्यन्ता-
भावः, तथोः प्रतियोगितायाः सम्बन्धानवच्छिन्नतया समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावगाहितादृशप्रतीतिविषयत्वानुपत्तेः, माया-
यास्त्वभावो न सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽनुभूयते येन
तस्या धर्मसमयेऽपि स्यादत्यन्ताभाव इति; येन सम्बन्धेन प्रसक्ताऽस-
सीत्सा परमात्मनि, तेन सम्बन्धेन सा नास्तीत्यभावानुभवे बाधका-
भावात्, ब्रह्मावगमानन्तरम् 'अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति'
इति त्रैकालिकसंसर्गोऽभावापरपर्याप्त्यन्ताभावविषयकानुभवस्यैवैप-
निषदैरुपन्यस्तत्वाच्च । प्रतियोगिनः॥पूर्वमनन्तरं वा प्रमितस्यात्यन्ता-
भावस्यान्वर्थनामः स्वप्नमसत्त्वकप्रतियोगिनं स्वावच्छेदकदेशकालाव-
स्थेदेन सोङ्गमक्षमत्वादेव च तदीयमिथ्यात्वर्थवसायित्वस्य
दुर्वारत्वात् ।

(घ) मायातत्सम्बन्धादेर्नाशासम्भवः ।

वस्तुतस्तु नाशस्य निरन्वयत्वमप्रामाणिकमेव, तस्मोपलतलपतितो-
दविन्दोरप्यन्वयमभुदरूपेणानुमित्सन्त एव, स्वीकृतं चैतद्भाष्यादौ ।
(ब० सू० अ० २ पा० २ सू० २२) । एवं च विदेहकैवल्ये माया-
देरन्वयस्य सर्वधैवानभ्युपगमेन कथं नाशात्मकोऽभावः सम्भाष्येतापीत्य-
त्यन्ताभाव एव तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमनुभूतस्तस्येति सूपण्डं मिथ्यात्वम् ।

इदमपुनरिह वक्त्यम्—अत्यन्ताभावोऽयं स्वन्यूनसत्ताकस्यापि प्रतिड-
योगिनो व्यधिकरणो वा तत्समानाधिकरणो वा, आद्ये प्रपञ्चप्रतिभासो-
ऽनुभ्युमानो नोपपादयितुं पार्यते । द्वितीये तु विदेहकैवल्यस्य प्रतियोगि-
व्यधिकरणदूश्यसामान्याभावत्वोपलक्षिततया प्रसिद्धं स्वरूपं त्यक्त्य-
मेवापद्यत इति प्रपञ्चयिष्यामोऽन्ते ।

यदि च मायायाः सर्वकार्योपादानतोपगमेन न स्वोपादेयवृत्तिविशेष-
नाशयत्वसम्भावना भवेति सत्यम्, नाशकान्तरस्याशङ्कनीयतया तदा
सुवरां न नाशपक्षः सङ्क्रतः, नापि च नाशं विनैव प्रतियोगिव्यधिकरणा-
त्यन्ताभावपक्षः ।

ननु यद्यपि पटाग्निसंयोगस्य स्वोपादानपटनाशकत्वं दूष्टचरमेवेत्येवं
नात्र प्रत्यवस्थातुं शक्यते, गुणगुणिपरिभाषाया अयौकिकतया वेदान्तदर्शने
स्पष्टं बहिष्कृतत्वेन पटस्य संयोगं प्रत्यनुपादानत्वात्, संयुक्तग्नेरेव तत्रानु-
भवानुसारेण पटनाशकत्वात्, संयोगस्य धर्मिपारतन्येणैवावस्थितेरैचि-
त्यात् । अथ संयोगस्य पटनाशं प्रति कारणत्वाभावेऽपि प्रयोजकत्वं तत्स्तयेवेति
वृत्त्यारूढचितोऽनुनिवर्तकत्वे वृत्तेरज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकतोऽनुष्टान्तेन

सम्भाव्यतामिति चेद्द्रव्यस्य स्वोपादाननाशकतायास्तथाप्यदृष्टतया-
 ऽसम्भाव्यतात् । न च दध्यादेः स्वपरिणामिदुग्रादिनाशक्त्वं दृष्टम्;
 न हि दध्यादिकमुत्पद्य यश्चाद्दुग्रादिकं नाशयति । अथ स्वपरिणामि-
 दुग्रादिसजातीयं दुर्गं दधिसम्पर्केण नश्यतीत्यशयः, प्रकृतेऽपि च
 वृत्तिरूपेण परिणताज्ञानसजातीयमज्ञानमेव वृत्त्या नश्यति, वृत्तिरूपतां
 गतस्य तु कथञ्चित्स्वयमेव नाशोऽनुमन्यतामिति चेत्र, दधिसम्बन्धेन हि
 दुग्रादिस्य रूपान्तरप्राप्तिरूपो नाशो न तु सर्वथा, प्रकृते तु मायाया निरन्वय
 एव नाश इष्टः । अतेच गोमयोद्भूतवृश्चिकस्य गोमयामिभावकस्य
 प्रकृतोदाहरणतामादायात्र प्रत्यवस्थानमस्थाने, आरम्भवादानभ्युपगमेन
 गोमयावयवानामनुपादानत्वेन गोमयस्यैवोपादानजातीयस्य वृश्चिकेनाभि-
 भवमात्रदर्शनेऽपि निरन्वयनाशादर्शनात् । एवं कदल्या व्रीहादेश्च
 फलपाके सति प्रकृत्यैव जायमानो नाशोऽपि रूपान्तरप्राप्तिरूप एव ।
 अथ प्रमामात्रस्य स्वप्रागभावनिवर्तक्त्वं इष्टमेव, प्रमाप्रागभावत्वं च
 भावरूपाज्ञाने एव स्वीक्रियते, आत्मरूपाधिष्ठानप्रमाप्रागभावत्वतश्चा-
 ज्ञानस्य कार्यमात्रोपादानतयाऽहमप्रमां प्रत्यप्युपादानत्वमिति चेत्र,
 याद्वृश्चाज्ञानस्य प्रमानाश्यता लोकेऽनुभूयते तस्य प्रमां प्रत्युपादानताया
 अनिश्चयात्, यस्य चोपादानतानिश्चयस्तस्य केनचिद्रूपेणान्वयस्यापि
 परिशेषात् । प्रागभावत्वेन रूपेण निरन्वयनाश एवेति चेत्तर्हि तेन रूपेण
 नोपादानतापि, अतिरिक्तप्रागभावाभावेन पूर्वकालावच्छिन्नतात्यन्ताभाव-
 त्वं हि तत्, तद्वृपावच्छिन्नस्य नाशश्च पूर्वकालनाश एव पर्यवस्थति ।
 पूर्वकालइचोपाधिरूपो न लोके निरन्वयं विनश्येत् । तस्माज्ञात्रोदाहरणो-
 पन्यासः शक्यः ।—

इति भवद्विः स्वीकृतमेव, चिद्ग्रन्नस्वरूपत्वं च जडत्वम् दृश्यत्वं
मप्युक्तरीत्या तन्नियतमेव, तथाच जडत्वदृश्यत्वाद्यवच्छन्नप्र-
तियोगिताकाभावेनौपनिषदोक्तेन किमपराद्धम्, जडत्वादेश्च
घटत्वादिव्यापकत्वेन व्यापकधर्मात्मच्छन्नप्रतियोगिताकाभावे च
व्याप्यधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावस्यावश्यकत्वेन घटत्वति

तथापि पञ्चमप्रकारतयाऽलौकिकोऽयमविद्यानाशो न लौकिकोदाह-
रणमपेक्षत एव, अथवा न वृत्तिजन्योऽयम्, अपि तु वृत्तिरूप एव,
वृत्तिनाशस्तु ब्रह्मरूपोऽतिरिक्तो वा, 'भत्र कियन्ति वस्तुनि ?' इति
पृष्ठेऽभावेष्वनन्तेषु सत्स्वपि भावगणनैवोत्तरदर्शनेन श्रुत्याऽपि तानना-
दृत्यैवाद्वैतबोधनसम्भवेन भावाद्वैतपक्षाश्रयणात्। यद्वा, आनुमानिकेऽर्थे
व्यासिप्राहार्थमुदाहरणान्वेषणा, न तु श्रोते प्रत्यक्षसिद्धे वाऽज्ञानापगमे
इत्येवं नाशपक्षः सम्भाव्यताम्। यद्वा नाशो न स्वीकृत्यत एव, तस्य
जन्यतया ब्रह्मभिद्यस्य 'अतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतिमनुसृत्य नाशोपगमे-
ऽनवस्थानात्। किन्तु चरमतत्त्वज्ञाने दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियम
एवान्यत्रादृष्टं चरोऽपि 'विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुतिसमुत्थतयात्र-
स्वीकृतमुचितः। चरमतत्त्वज्ञानोत्तरं दृश्यसामान्याभावनियम इत्येवं
तु नोक्तम्, उत्तरत्वं हि नाशकालवृत्तित्वम्, न चासमन्मते परममुक्तो
नाशकालौ, तस्मादुक्तनियममहिम्नैव नाशं विनैव प्रतियोगिव्यधिकरणा-
त्यन्ताभावपक्षोऽपि शक्यः सम्भावयितुमिति चेत्त,

एतेषां सर्वेषामपि पक्षाणां सविस्तरं निरसिद्यमाणत्वात्। तस्मा-
न्मायायाश्चिद्वर्षणप्रतिविम्बतां प्राप्तै रूपैरैव दृश्यत्वादिबलान्मिथ्यात्वम्,
प्रतियोगिव्यधिकरणस्तु तदत्यन्ताभावो नैवास्तीति शिवम्।

घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि दुर्वार एव । न च विशेषस्य सद्गमावेऽपि सामान्यरूपेण विशेषाभावेन सिद्धसाधनम् तस्याप्रामाणिकत्वात्, द्रव्यत्वेन घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितायां घटत्वाद्यवच्छिन्नन्तवस्यापि भानेन घटवति तदसम्भवात्, आध्यासिकसम्बन्धसिद्धौ साक्षादपि हश्यत्वादिना विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितमिथ्यात्वसाधने उपद्रवाभावाच्चेति ।

एवं स्थिते प्रपञ्चं गर्भाकृत्य वर्तमानतया तत्र स्वनिष्ठधर्मविशेषसङ्कामकतया स्वच्छतया च चितेदर्दर्पणत्वं चिदन्तर्गततयाऽनिर्बाच्यतया सङ्कान्तचिद् गतधर्मविशेषतया च प्रपञ्चस्य प्रतिविम्बत्वमित्येवागमेषु दर्पणप्रतिविम्बन्यायतात्पर्यम् । यच्च प्रतिविम्बमधिकृत्योक्तमभिनवगुप्तपादैस्तन्त्रालोके—

“न देशो नो रूपं न च समययोगो न परिमा,
न चान्योन्यासङ्गो न च तदपहानि न घनता ।

प्रतिविम्बस्येव तत्स्थानीयप्रज्ञस्यापि देशादि दुर्निरूपमित्याह न देशइत्यादि । दर्पणाज्ञ पृथग्देशः । मूर्तत्वानिरूपणेन च न रूपसम्भवः । मूर्तत्वे हि प्रतिविम्बस्य मूर्तदर्पणप्रवेशानुपत्तेः, अत एवोक्तम्— न घनतेति । न मूर्ततेत्पर्यः । न च समययोग इति । दर्पणात्पृथक् किञ्चिद्वस्तुसिद्धौ हि तस्य कालसम्बन्धोऽपि स्यात् नत्वन्यथा, उपादानस्य मायादेदुर्निरूपतयोत्पत्तेदुर्निरूपत्वाचेतिभावः । न परिमेति । अलेऽपि दर्पणे पर्वतादिप्रतिविम्बोदयादितिभावः । प्रतिविम्बानां परस्परं दर्पणेन च साकं सम्बन्धोऽपि दुर्निरूप इत्याह न चान्योन्याऽसङ्ग इति । नापि च तादूषशसम्बन्धाभाव एव, तथासति विशिष्टसङ्गातप्रत्ययानुपपत्तेरित्याह न च तदपहानिरिति ।

न चावस्तुत्वं स्यान्नच किमपि सारं निजमिति,
ध्रवं मोहः शास्येदिति निरदिशद् पर्णविधिः”। इति ।
तदनिर्वाच्यतोदगांभूतमपि प्रकाशविषयत्वस्य सत्यताव्याप्यता-
उभिमानेन प्रतिविम्बस्य सत्यतोक्तिसहितमनुपादेयमेव, तादृशा-
भिमानस्य निराकृतत्वात् । प्रतिविम्बस्य विम्बरूपतावादिनापि
सूर्यकस्य सूर्यवद्दुर्दर्शत्वापत्तिवारणाय सूर्यसामुख्यमेव दुर्दर्श-
ताप्रयोजकमित्यभिदधता प्रतिविम्ब एव विम्बात्मको नतु विम्बोऽपि
प्रतिविम्बात्मक इत्यवश्यं स्वीकर्तव्यम्, अन्यथा सूर्यकसामुख्ये
सूर्यसामुख्यमप्यस्तीत्युक्तापत्तिस्तद्वस्थैरेति प्रतिविम्बस्य मिथ्यात्वं
तन्मतेऽप्यावश्यकमेवेति ।

पतेन—“अस्यां परिणतायां तु………” इतियोगिनीहृदय-
चतुशशत्युक्तया तान्त्रिकाणां शक्तिपरिणाम एव जगत्, ‘प्रकृतिश्च
प्रतिज्ञाहृष्टान्तानुपरोधात्’ ‘आत्मकृतेः परिणामात्,’ ‘तदनन्यत्व-
मारम्भणशब्दादिभ्यः’ इत्यादिवैयासिकसूत्राणां च परिणामवादे
एव स्वरसात् । शक्तिश्चौपनिषदसम्मतं चैतन्यमेव, सैवानन्तर-
पत्त्वान्मायेत्युच्यते, ‘पराऽस्य शक्तिविविधैव श्रूयते’ ‘माया
चाविद्या च स्वयमेव भवति’ इतिश्रुतेः, एकस्यैव तत्त्वस्य धर्मधर्मि-
त्वकल्पनया ‘अस्येति व्यपदेशः, वस्तुतस्तु शक्तिशक्तिमतो-
रैक्यमेव, एवब्लृच चित्परिणामत्वाच्चिच्छ्रूप एव प्रपञ्चः सत्यश्च,
मृदूघटयोरिव च ब्रह्मजगतोरपि वस्तुतोऽत्यन्ताभेद एवेति ‘सर्वं
खल्विदं ब्रह्म’ इति सामानाधिकरण्यं यथाश्रुतमेव नतु बाधायाम,
अद्वैतश्रुतिसामञ्जस्यमपि भेदमात्रस्य मिथ्यात्वोपगमात्, एवब्लृ-

सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वकल्पनं वेदान्तिनामनर्थकमेवेति शास्म-
वानन्दकल्पलतानुसारिणा श्रीभास्कररायेण सेतुबन्धादौ तत्र तत्रोक्तं
-परास्तम् ।

तथाहि—चितिजगतोः परिणामपरिणामिभावो मृदुघटादि-
साधारणो लौकिको वाऽलौकिको वा, आद्येऽप्येकदेशेन वा,
सर्वात्मना वा, आद्येऽनित्यत्वस्य द्वितीये च स्वरूपोपमर्दस्यापि
प्रसङ्गः, एकरसस्य ब्रह्मणो नानारसप्रपञ्चपरिणामित्वासम्भवश्च,
न च शक्तिवलात्स्यात्, तस्या ब्रह्मातिरिक्ताया भवद्विस्त्यागात् । सद-
सत्कार्यवादयोःकार्यकारणभावमात्रस्य च शारदायां निरस्तत्वाच्च ।
द्वितीये त्वलौकिकत्वं तनिन्यामकञ्च केनचिज्जन्मसहस्रैरपि न
निर्वक्तुं शक्यते । तस्मादन्यानपेक्षया तेन तेन रूपेण भासमानत्व-
रूपं स्वातन्त्र्यमेव सकलागमसिद्धं स्वीकर्तव्यम् । इदमेव चावि-
कृतपरिणामशब्देनाप्युच्यताम् ।

“स्वाभाविकी स्फुरत्ता विमर्शरूपाऽस्य विद्यते शक्तिः ।

सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेतदपि च संहरति ॥”

इति सौभाग्यसुधोदयोदितमपीममेवार्थमुपोद्वलयति । स्वा-
भाविकीति । अन्यानपेक्षेत्यर्थः । एतच्चालोचयिष्यते । जनयति =
उत्पन्नतया भासयति । संहरति = संहृततया भासयति । कामकला-
विलासटीका—योगिनीहृदयदीपिकाकृदादीनामपीहैव निर्भरः ।
“चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः” “स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्व-
मुन्मीलयति” इति शक्तिसूत्रयोरप्यत्रैव स्वरसः । नहत्र परिणाम-
वादगन्धोऽपि, परिणामीच्छया घटादिकमुत्पद्यत इति हि कोऽनु-

मनुते । अत “अस्यां परिणतायां तु.....” इति वाक्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमूहनीयम्, अन्यथा प्रागुपदशिंतागमयुक्तिनिकरविरोधात् । एवब्धं दर्पणप्रतिबिम्बन्याय एव. पर्यवसानम्, स च विवर्ततामनालिङ्गय न प्राणान् धारयितुं पारयतीत्युक्तमेव, तथा च भेदस्येव प्रपञ्चान्तरस्यापि मिथ्यात्वं दुर्बारम्, उक्तन्यायसाम्यात्, भेदस्य मिथ्यात्वे तत्संसृष्टस्य सत्यत्वोक्तेव्याहृतत्वाच्च । तस्मात्प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनासंसृष्टचिन्मात्रमेव सत्यं वक्तव्यमिति कृतं घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य सत्यताप्रतिज्ञानदुराग्रहेण । ब्रह्मण एवैकस्य सर्वधर्मधर्मित्वेऽपि घटत्वपटत्वादेः सत्यत्वे समावेशासम्भवेन तत्कलिपतत्वस्यावश्योपेयत्वेन कथं भेदस्यैव कल्पितत्वम् ।

व्याहृतत्वाच्चेति । न चापाततो वाच्यम्—उच्यतां भेदविशिष्टस्य मिथ्यात्वम्, तथापि तद्दुभेदस्यैव मिथ्यात्वे पर्यवसास्यति विशिष्टे विभिन्निषेधयो विशेषणसङ्क्रमनयेनेति; विशेष्यस्य सत्यतानिर्णये सति हि शक्येतैवं वक्तुम्, तस्यापि प्रतिबिम्बालोचनया विलूनतायां तु कथमेवमित्याशयात् ।

समावेशांसम्भवेनेति । एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सत्यघटत्वपटत्वाद्यपामे यत्र घट इति व्यवहारस्तत्र पठ इत्यपि व्यवहारः कुतो न स्यात्, तत्तदुपाधिनिष्ठतया व्यवह्रयमाणधर्माणामपि ब्रह्मगततया तत्तदुपाध्यवच्छिन्नब्रह्मणो भिज्ञतामादाय प्रत्यवस्थानानुपपत्तेरित्यपर्यनुयोजयमायोत्थकल्पनामूलकत्वमेव सर्वेषां धर्माणां वक्तुमुचितमिति भावः ।

विश्वसत्यत्वाभिनिविष्टचेतसस्तु झगित्येव विवर्तवादे प्रवेशो न सम्भवतीति तदनुप्रहाय परिणामवादो वैयासिकसूत्रेषु पूर्वभूमितयोपनिवद्ध इति व्यक्तं संक्षेपशारीरकादौ । अनया च रीत्यान्यत्रापि परिणामोक्तिः समन्वयमाना न विरोधमावहति ।

अत्र चायं निर्गलितोऽर्थः । विश्वं चिदभिन्नमित्येका दृष्टिः, चिन्नं विश्वाभिन्नेति द्वितीया, तत्राद्योन्मीलने जगति सत्यत्वबुद्धिः प्रोहति, द्वितीयोन्मीलने तु मिथ्यात्वमतिः, द्वयोरेवोन्मीलने तु चिदैवैका परामार्थसती तदन्यदसत्यमिति निर्मला मतिरिति । एवबन्ध स्वरूपेण मिथ्याभूतोऽपि प्रपञ्चशिचदात्मना सत्य एवेत्यपूर्वभूमितयेति । अतएव भगवता श्रीकृष्णद्वैषयनेन महाभारते—

‘स्वप्नलङ्घा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ।

एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे ॥’ (शा०भ०२६) इति वस्तुतोऽसत्त्वे एव भासमानत्वं वदता विवर्तवाद एव मान्यतां गमितः । अत्र च तदीया

‘आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः मंयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।

तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ (म०भा०शा०भ०१८७)

इत्युक्तिरथ्यनुकूला । भेदमात्रस्य मिथ्यात्वे हि प्राकृतगुणसम्बन्धस्यात्मनि प्रसक्तस्य सत्यताया वाच्यत्वेऽद्यत्वे परमात्मताया विजोप एवापद्येतेति सुसमर्थितोऽद्वैतवादः । उक्तसम्बन्धस्य मिथ्यात्वे तु सर्वदैव प्राकृतगुणविनिर्मुक्तता परमात्मनीत्यदोषः ।

निर्मला मतिरिति । प्रथमया द्रूष्ट्या स्वमूलस्य चिदनुगमस्य द्वितीयया च चेत्यव्यभिचारस्यार्पणीयत्वात्, रजौ भूच्छद्रधारादीनां व्यभिचारिणां

भिप्रायेण प्रामाणिकग्रन्थेषु कवचित् प्रपञ्चे सत्यत्वमप्युच्यमानं
न नः किञ्चिद्विरुणद्वि, एतेन—“एवं जगच्चिदात्मैकरूपं सत्यमु-
दीरितम्” इति प्रागुद्धृतं त्रिपुरारहस्यवाक्यं व्याख्यातम् । परन्तु
चिदात्मना सत्यत्वोक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन चित् एव सत्य-
त्वे पर्यवस्थतीति न विस्मर्तव्यम् ।

पूर्णाहन्तेत्यादिशब्दस्तु चैतन्यदीपनेन जडत्वरूपेदन्ताव्यावृ-
त्तिमात्रप्रदर्शनाय प्रयुज्यते; न तु तत्राहङ्क्रियापि विवक्षितेति
भ्रमितव्यम्, अन्यथाऽपरच्छन्नत्वार्थकपूर्णोपदैवयर्थ्यापत्तेः, तद्वि-
देहादिगताहन्ताव्यावर्तनाय । एवमकृत्रिमाहमितिचमत्कारसतत्वो
महेश्वर इत्याद्यपि द्रष्टुमुचितम् । अकृत्रिमत्वं चैतन्ये स्वाभावि-
कत्वम् । सततोदिताहमितिप्रत्ययविवक्षा त्वालयविज्ञानधारावद्व-
बुद्ध्वेरेव शोभते ।

यस्तु सर्वदैव चिदात्मनः सृष्ट्यादिपञ्चविधकृत्यकारित्वं
विश्वमयत्वव्याप्तिभिधाय ब्रह्मवादात्मवस्त्वं विशेषं व्युत्पादयति
स स्ववचनार्थमेव नावबुध्यते, तथाहि सर्वदैवेत्यस्य सर्वकालावच्छे-
देनेत्यर्थः, कालश्चात्र बाह्य एव, अन्यथाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावानु-
पत्तेः, तथा चाविद्यापदे एवेदमिति को विरोधः, चिन्मात्रे
मिथ्यात्वदर्शनात् । चितो विश्वभिज्ञत्वे आध्यामिकसम्बन्धेनैव तस्यां
विश्वस्य लग्नताया उक्त्वाच्चेति भावः । स्वातन्त्र्यवादिना ब्रह्मणि पूर्णाहन्ता
स्वीकृता न तु वेदान्तितेति वैषम्यमिति भ्रमं निराकर्तुमाह पूर्णाहन्तेत्या-
दीति । अविद्यापदे एवेदमिति । एतावता कालानवच्छन्नत्वरूपनित्य-
त्वरैश्वर्येऽसम्भवेऽपि कालत्वव्यापकत्वरूपं नित्यत्वमुररीकृतम् ।

त्वष्ट्रात्रिंशतत्त्वात्मना भवद्विरपि स्वीकृते 'सर्वदा' इत्यस्यैवाभावेन कथं ताहशाविघेयोदूदेश्यत्वम् । एव अन्त परमार्थतो विश्वोत्तीर्णत्वे उप्यविद्यातो विश्वमयत्वमित्यकामेनाप्यात्मभवनीयमिति ।

ननु मायायाः कालानवच्छिङ्गत्वेन तत्प्रयुक्तैश्वर्यस्यापि तथात्वं न्यायानीतम्, सूर्यसञ्चारादिरूपकालस्य मायाजन्यतया तद्वंसप्रयोजकत्वानुपत्तेः; मायाचित्सम्बन्धरूपस्य कालस्य मायारूपस्यापि वा मायावच्छेदकताऽसम्भाव्यैव, ब्रह्मणि तु कालत्वं कलयितृत्वात्मकं मायासम्बन्धं विना नैवास्तीति प्रकाशमात्रस्य तस्य न कस्यापि परिच्छेदकत्वसम्भव इति चेत्सत्यम्, तथापि यैरौपनिषदै ब्रह्मसाक्षात्काररूपकालेन कवलितत्वं मायायां स्वीकृतम्, तन्मतानुसारेणात्रैवमुक्तम् । प्रकरणान्ते तु ध्वंसाप्रतियोगित्वं मायायां तत्प्रयुक्तैश्वर्ये चोपपादितमेव । नन्वेव देशानवच्छिङ्गत्वमपि तत्र स्वीक्रियताम्, मायात्मकस्य तज्जन्यस्य च देशस्य मायासङ्कोचकत्वानुपत्तेः; ब्रह्मणि त्वसङ्गे तां विना नाधिकरणत्वविशेषरूपं देशत्वमिति चेत्, तुच्छमेतत्, स्वोपहितत्वैव देशतामापादिते ब्रह्मणि मायायाः सद्भावात्, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं च देशावच्छिङ्गत्वम्, तच्च ब्रह्मभिन्नत्वेन रूपेण कल्पिततया तस्यां दुर्वारमेव, ब्रह्माभिन्नत्वेन रूपेण तु तस्यां न तदपीत्यन्यत् । नच व्यापके ब्रह्मणि व्याप्यवृत्तितया व्युचिदेश पृव विद्यमानत्वं तु न मायायामिति वाद्यम्, तस्या व्यापकत्वेऽपि ब्रह्मातिरिक्तेऽवृत्तेः । विश्वोत्तीर्णत्वं इति । इदं दिक्कूकालानवच्छिङ्गनत्वे पर्यवस्थति । स्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगियद्यतदन्यत्वरूपे वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वे तु विश्वमयत्वमिति विवेकव्यम् ।

मूलशक्त्यालोचनम् ।

एवं सति केवलस्वव्यवहारे स्वात्मकविश्वात्मना व्यवहारे चेतरानपेक्षत्वरूपं स्वातन्त्र्यमपि न वैषम्यमातनोति, मिथ्याभूतस्यापि प्रपञ्चस्योक्तरीत्या चिदात्मकताया वक्तुं शक्यत्वात्, वस्तुत इतराभावेन चेतरानपेक्षताया अप्यनिवार्यत्वात् । परन्त्वेतदविद्यादशायामेवेति परमार्थतश्चैतन्यं वेदान्तिसम्मतमेवायाति, अन्यथा तु विमर्शेण वेदांशनिवेशे विमर्शस्यैव प्रकाशात्मकत्वं न तु प्रकाशस्य विमर्शात्मकत्वमित्युक्तरीत्यैव द्रष्टव्यम् । सति चैव वेदान्तिसम्मतमायायामेव पर्यवसानम्, सा हि यदि सत्या तर्हि चिदात्मनैव, यदि तु मिथ्या तर्हि स्वरूपेणैवेत्यत्र नेदानां भवद्भिर्विप्रतिपत्तव्यम्, उक्तञ्चेच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां चितिशक्तिविवर्तत्वमिति तास्वेव मायात्वम्, यदि तु तासां जन्यवृत्तिविशेषावच्छन्नचिद्रूपत्वं वा जन्यवृत्तिविशेषरूपत्वमेव वेत्याप्रहः, बाह्याभाससम्भन्नचिद्रूपतादेवप्यत्रैव पर्यवसानात्, मायायास्तु मूलकारणतयाऽनादित्वमेवोचितम्, ‘अजामेकाम्’ ‘स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया’ इत्यादिश्रुतिस्वारस्यात्, अतएव संस्काराणामेव मायात्वमित्यसङ्गतम्, जन्यस्यागन्तुक्त्वेनास्वाभाविकत्वात् । अनिर्बच्यत्वपोषकत्वसाम्येऽप्यनवस्थाद्यपेक्षयाऽऽत्माश्रये एव लाघवादित्यालोच्यते, तदा पट्टिंशत्त्वान्तर्गता प्रकृतिरेव स्वरूपावारक-

स्वरूपेणेति । मायात्वद्वृश्यत्वादिनेत्यर्थः । आत्माश्रय एव लाघवादिति । अनादिमूलकारणानभ्युपगमेऽनवस्था, तदभ्युपगमे तु यथाऽन्याध्यासे ब्रह्मण्यपेक्ष्या माया, तथा स्वाध्यासेऽपीति भवत्यात्माश्रय एव ।

मूलशक्त्यालोचने

(क) संस्काराणां मूलशक्तित्वाभावः ।

(ख) मूलशक्तरेनाद्यनन्तत्वम् ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—अधिष्ठानस्य ब्रह्मणः स्वरूपावरणं तावदावश्यकम्, अन्यथा परिच्छेदानुभवानुपपत्तेः, न च संस्काराणां विक्षेपमात्रपद्मनामावारक्तवं सम्भवति । स्वप्ने निद्रादोषेण जागरायामपि च दोषविशेषान्तरेण सहकृतानां संस्काराणां विक्षेपकत्वदर्शनेन दोषविधया द्वाक्षेप्या स्वरूपावारिका शक्तिः । 'अनादिमायया सुसोयदा जीवः प्रबुध्यते' (माण्ड० का०) इति वचसा चाचायैःसूचितमेतत् । एवं च ब्रह्मसमकक्षयतया चिह्नप्रतिबिम्बताकान्तरूपैरेवाविद्यमानत्वाभिप्रायेण 'सा च माया न विद्यते' (माण्ड० का०) इति तेषां 'मायेत्यविद्यमानस्याख्या' इति तत्र भाष्यकृताङ्गोकी प्रवृत्ताते । स्वरूपानावरणेऽपि विक्षेपाभ्युपगमे च कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासात्मकविक्षेपेऽपि परिपूर्णानन्दपरिस्फुरणापत्तेः । संस्कारेष्वेव स्वरूपावारकत्वस्यापि कल्पनं तु दुराप्रहं मन्यामहे । एवं संसारदशायां संस्काराणां स्वोपादानान्तःकरणवृत्तित्वेऽपि प्रलये स्वोपादानमन्तरेण कर्थं क्वचन सम्भवः, अतिरिक्तमायापक्षे तु संस्कारान्तःकरणस्य मायात्मतापत्तिरित्युपद्यते, न हि मायाविरहे चिन्मात्रात्मना संस्कारस्वं सम्भवति, विरोधात्, ब्रह्मण एवावशेषे च पुनः संसारानुपपत्तेः । न च माया यथा ब्रह्मणि केवले, तथा संस्कारराशिरपि कुतो न स्यादिति कृतं मायया; ब्रह्मस्वभावतया श्रुतौ व्यपदिष्टायास्तस्या आदिवज्ञितायाः केवलब्रह्मगतत्वोपगमेऽपि संस्कारशेन्न तथात्मोपगमसम्भवः ।

ननु ब्रह्मस्वभावपदभियक्तायास्तस्या नाशोऽपि नोपगन्तुसुचितः; यदाहुः—‘नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौपृथ्यवद्वे’रिति । न ह्येवम् ‘अतोऽन्यदार्तम्’ इति श्रुतिरपि पीड्यते, ब्रह्मस्वभावभूतशक्ते ब्रह्मान्यत्वव्यपदेशानहंत्वात्, अत एव ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इत्यपि ब्रह्मस्वभावान्यस्यैव निषेवं बोधयन्ती नेह वाधिका । ‘देवस्यैष स्वभावोऽयमात्मकामस्य का स्पृहा’ (माण्ड० का०) इत्यादौ च साम्रादायिकैरपि स्वभावपदेन मायोपात्तैव, ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्’ इति (१४ अ०) गीताश्लोकभाष्ये च श्रीमद्भगवत्पादैः ‘शक्तिब्रह्मैव, शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वाद्’ इति स्पष्टमवाचि, ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ (१३ अ०) इति श्लोकभाष्ये च तैरेवानादेरन्तवत्त्वमप्रामाणिकमुक्तम्, एवम् ‘अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति’ (माण्ड० का०) इत्यत्रापि । यद्यपि तत्सत्यत्ववादिनां निराकरणम्, तथापि ब्रह्मभिज्ञत्वेन रूपेण मिथ्याभूतस्याप्यर्थकियाक्षमस्यानादे भावस्य सान्तत्वं नास्मादूर्धां मानससिंहासनमध्यासितुमीष्टे इति चेदत्रोत्तरमेतत्प्रकरणान्ते द्रष्टव्यम् ।

चितावेत् तत्तद्विषयसम्बन्धानां संस्कारत्वमिति पूर्वप्रकरणोपदर्शितपक्षेऽपि चिन्मात्रेऽसङ्गे तादृशसम्बन्धाः, तदौपयिकप्रमाणप्रक्रियासम्पत्तिश्च कथमित्यत्रानुपपक्षार्थप्रदर्शकशक्तिप्रभावं विना चेतो न नस्तुव्यति । एवमनुग्राहकतयाऽपि शक्तिविशेषः श्वीकर्तुमुचित एव, यदाह ‘ईश्वरानुग्राहादेषा उंसामद्वैतवासना’इति । ‘तत्प्रसादात्परां शान्तिस्थानं प्राप्यस्यि शाश्वतम्’ इति । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्’ इति च । चिन्मात्रे संस्कारेषु चानुग्राहकत्वं श्वसम्भाव्यमेव, एवमेषु ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ इत्यादीच्छा तन्मूलक-

मायातिरेकिणी नोपगन्तव्या, क्रमविपर्यासः परमतिरिच्यताम् ।
उपगम्यतां वा सा, सत्त्वरजस्तमसामनपलपनीयत्वात्, तथापि

कृतिश्वापि नोपपद्येते, न च संस्कारमात्रविशिष्टे चिदेकरसेऽपि ते
सम्भाव्येते, एतदनुरूपतयैव चैत्रादिमनःस्थानीया तु कलिपता ब्रह्मणि
माया किन्नैते उपपादयेत् । बाह्याभाससम्भवज्ञानौपयिकतया
तु पृथक् शक्ति न निरूप्यते, ज्ञानस्य चिद्रूपत्वादेव, बाह्याभाससम्भेदौ-
पयिकतया च तरया उपगन्तव्यताया विषयसम्बन्धात्मकसंस्कारपक्षमा-
श्वित्योत्तत्वादेव । किञ्च दृष्टिसृष्टिवादस्तावदीश्वरदृष्टया, अस्मदादि-
दृष्टया तु सृष्टिदृष्टिवाद एवेत्युक्तमनुपदम्, एवं चास्मदादिसम्बन्धि-
संस्काराणामीश्वरत्वप्रयुक्तदृष्टिसृष्टौ सहकारितोपपत्तावपि ब्रह्मनिष्ठेश्वरत्व-
प्रयोजकत्वं तन्निष्ठशक्तिविशेषे एव वक्तुमुचितम्, ननु जीवत्वप्रयोजक-
संस्कारविशेषेषु, न चानीश्वरस्य दृष्टिसृष्टिरूपदृशोज्ञावचाचिन्त्यरचना-
चयात्मिका स्यादिति विशदधिषणीर्धर्षणीयः संस्काराणामेव मायात्ववादः ।

यत्तु मूलशक्त्यवच्छिन्ननं समष्टयमिमानि ब्रह्मैव मुख्यो जीवः, सच
सार्वज्ञादिगुणः, ‘तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्य परन्तप’ इत्यादिकश्च
तस्यैवानुभव इति तस्यैव दृष्टिसृष्टिः, अन्तःकरणावच्छिन्ननं तु ब्रह्म
जीवाभास इति; तत्र सार्वज्ञादिमत एवेश्वरपदार्थत्वाद्वाग्मिन विवादः
स्यात्, न चासावद्वैतवादे युज्यते । न च सर्वस्य दृश्यस्य बाधिततया तद-
विषयक्त्रयमादायैव सर्वज्ञत्वं तस्येति वाच्यम्; ‘वेदान्तकृद्वेदविदेव
चाहम्’ इत्यादिना तत्त्वज्ञताया अपि तस्मिन्नवगमात् । अधिकं चात्र
विषये वक्ष्याम इत्यत्तम् ।

क्रमविपर्यास इति । तत्त्वानां क्रमव्यत्यास इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यवादशेषे

प्रोक्तमायाया आवश्यकत्वमेव, भेदप्रथायां तु मायाशब्दप्रयोगो-
उविद्याकार्येऽप्यध्यासे “तमेतमध्यासं परिणता अविदेति मन्यन्ते”
इत्यादावविद्याशब्दप्रयोगवत् । एवच भायासमर्पकप्रागुदीरित-
श्रुत्यादीनामन्यथाकरणनिराकरणमकारि । निष्पत्तपाततया तु
व्यपदेशिवद्वावेन भावुकानां स्फुरत्तायामपि शक्तिव्यवहारं न वार-
यामः । प्रपञ्चस्य सोपादानत्वे तु नास्मांकमप्यग्रहः, परन्तु निरु
पादानत्वेऽपि नासाविति विशेषः, अनिर्बाच्यवादित्वात् । कस्यापि
पक्षस्योपपादनसम्भवेऽनिर्बाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् । योगिनिर्मितघटा-
देरिव मृदादिना कुलालादिनिर्मितघटादेरपि दर्शनेन सर्गाद्यकालि-
ककार्याणां सोपादानत्वानुपादानत्वसन्देहैनकशेषस्य कर्तुमशक्य-
त्वात् । न च परमागुवादस्य निरस्तत्वेन मायायाश्चैकजातीयायाः
स्थूलसूदमादिकार्योपादानत्वासम्भवेनानुपादानत्वनिश्चय इति
वाच्यम्; मायाया एकजातीयत्वस्यैव निर्णेतुमशक्यत्वात् । न च
नानाजातीयत्वे तस्या विरुद्धधर्माध्यासेन नानात्वप्रसङ्ग इति
वाच्यम्, तस्या नानाजातीयताया अप्यनुपगमात् । तर्हि कीदृशी
पद्मविशितत्वपक्षोऽप्युपक्षिप्त एवेति स्मर्तव्यम् । प्रागुदीरितेति ।
स्वातन्त्र्यवादे भावरूपाज्ञाने उपन्यस्तप्रमाणेषु केषाञ्चिदेव यथासंभवं
स्वरूपतिरोधायकक्षक्षिप्रता दर्शितैवाऽसीत्, तत्यास्त्वदानां केनचिद्गृहेण
मिथ्यात्वं वर्णितमिति विशेषः । स्वरूपतिरोधायकतामादाय तूक-
शक्तावज्ञानादिशब्दप्रयोगोऽपि सम्भवति, ज्ञाननाश्यतया तु तस्याः
स्वीकारोऽनुचित एवेति तत्रैवोक्तम्, वक्ष्यामश्च प्रकरणशेषे । नाना-
जातीयताया अप्यनुपगमादिति । नानाजातीयत्वे हि तत्त्वातीष-

सा ? कथं च जीवति ? किञ्च भुङ्क्ते ? स्वरूपतो दुर्निरूपाऽपि
चितिचरणार्चनरततया तयैवानुप्राणिता निराहारैव जीवतीति
जानीहि । एतेन ‘कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया । कार्यं
चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया’ इति न्यायानुकूल्यमाकलितम् ।

परमाणुपक्ष एव पर्यवसानेन तेषां च मूर्ततया सावयवत्वसकारणकर्त्तव्यो-
रावद्यकर्त्तवेन कारणान्वेषणे तदौभिक्ष्यमेव, पञ्चतन्मात्रादिद्वारा पुनः प्रकृतेरेव
शरणीकरणे च तस्या नानाजातीयत्वं विचार्यमाणमुकरीत्यैव विशीर्णते, एवं
मायाया ब्रह्मणि वृत्तौ न किञ्चिदवच्छेदकम्, ब्रह्मणो निरवयवत्वात् जन्यवर्गं-
स्य च मायायाः पश्चाद्भावित्वेन तदवृत्तावच्छेदकतानुपत्तेरिति ब्रह्मणि व्या-
व्यवृत्तितया व्यापकर्त्तवेन मायायाः पृथिव्यादिकं द्रव्यं प्रति परिणाम्युपादा-
नत्वमसम्भाव्यमेव, यदि च कथं चिददात्माश्रयभ्यं परित्यज्य माया स्वाव-
च्छेदनैव ब्रह्मणि वर्तत इत्यनुमत्य तस्या अव्यापकर्त्तवमादियते, तदा
मध्यमपरिणामत्वे तस्या जन्यत्वप्रसङ्गेन तदीयं कारणमुदीरणीयमा-
पद्यते, परमाणुपरिणामत्वेऽपि मूर्तस्य निरवयवताया अनुभूतियुक्तिनिर-
स्ततया जन्यत्वसकारणकर्त्तवे प्रसज्येते एवेति प्रपञ्चोपादानकारणदुर्नि-
रुपत्वमेवेति, तदाह—स्वरूपतो दुर्निरूपापीति । अर्बनं तु विषयोप-
र्दर्शनम्, एतदेव प्रयोजनम् । ‘कथं च जीवती’ति हि कालयापनप्रकार-
प्रश्नः प्रयोजनप्रश्ने पर्यवसङ्ग आसीत् । तयैवानुप्राणिता निराहारैवेति ।
एतावता चित्सम्बन्धातिरिक्तोपष्टम्भकानपेक्षत्वं दर्शितम्, इदमेव मायायाः
स्वातन्त्र्यम्, अदृष्टादेस्तत्कार्यान्तः पातितयाऽनन्यापेक्षोपष्टम्भकविधयाऽग-
णनीयत्वात् । एतेन ‘किञ्च भुङ्क्ते’ इत्युपष्टम्भकप्रश्नः स्वातन्त्र्यपरतन्त्र्य-
सादित्वानादित्वप्रश्नयोः पर्यवसङ्ग उत्तीर्णः ।

(ग) प्रपञ्चस्य निरुपादानत्वम् ।

एतावता चेदं व्यज्ञितम्—अन्ततोऽनिर्वाच्यत्वेऽपि सोपादानत्व-
पक्षापेक्षया निरुपादानत्वपक्षः भ्रेयानिति । मायाया अव्यापकत्वपक्षे
दोषाधिक्येन व्यापकताया एवानुमन्तुमौचित्येन लोकप्रसिद्धोपादन-
तानुपत्तेः । एवमुपादानोपादेयक्रमातिक्रान्तस्वातन्त्र्यापरपर्यायपरमैश्वर्य-
द्वृष्टिपुरस्कारे योगिसृष्टान्तर्श्वैव मनसि स्थित्या निरुपादानमेव परमेश्वरस्य
विश्वोल्लासकता पर्यवस्थिति । नहि योगिसृष्टावपि सङ्कल्पमात्रप्रसूतायां
न घनीभूतपृथिव्याद्यनुभवः । न च कदाचिद्द्वयोगिनापि स्वसङ्कल्पबलेनै-
वोपादानोपादेयक्रममाश्रित्यापि सृष्टिप्रदर्शनसम्भवेनेश्वरस्यापि स्वातन्त्र्य-
वशादेव शक्ताद्युपादानतां परिकल्प्य विश्वोल्लासकता कुतो न
स्यादिति वाच्यम्, उक्तरीत्या लोकप्रसिद्धोपादानताया असम्भाव्यत्वे
स्वातन्त्र्यमात्रे एव प्रपञ्चप्रथानिमित्ततापर्यवसानात् । अनुपादानेऽप्यु-
पादानतासम्पादनार्थं चान्तरः स्वातन्त्र्यस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । सां-
व्यवहारिकक्रमप्रतिभासो हि तत्त्वमनोवच्छेदेनेति प्रागुक्तम्, चितौ शरीर-
विशेषावच्छेदप्रतियागेनैश्वर्योन्मेषनिमित्तस्य कलनाशक्तेः शरीरविशेषा-
वच्छेदेन जीवत्वोपपादिका कापि दशैव च मनः, तथा चैतदुकं भवति—
व्यष्टिकार्यक्षेत्रे कलनाशक्तिः क्रमाश्रयत्येव, किन्तु प्रायेण, अन्यथा
योगिनिमित्ते व्यभिचारात्, समष्टिकार्यक्षेत्रे तु क्रममतिक्रामत्येव, पर-
न्त्वेतदपि प्रायेण, ‘भाकाशाहृ वायुः, वायोरविनः’ इत्यादिश्रुतिदर्शित-
क्रमस्यापि कस्याद्विचत्सृष्टावीप्सितत्वसम्भवात् । वस्तुतसूक्ष्मश्रुतिरपि
कामपि जीवद्वृष्टिमेव पुरस्कृत्य प्रवृत्ता स्यात्, इत्थमेव हि पूर्वं क्रमिक-
पद्मिनश्चत्त्वसमर्थनं कृतम् । सर्वधार्यपि लोकिक्युपादानता न कलनाशक्तौ ।

अन्यथा तस्या अभावे ब्रह्मण् एव स्वभावतो द्वैतस्पृष्टस्य पूतिकूष्मा-
एडायितत्वप्रसङ्गादिति स्वयं मलिनापि सा ब्रह्मणो नैर्मल्यसंविधा-
त्रीति सर्वमवदातम् ।

इयं चावितक्यर्थतया मायेतिव्यपदेश्या स्वस्वातन्त्र्योद्भासितानि समष्टि-
कार्यक्षेत्रीयकल्पनामात्रप्राणानि चिद्दिनत्वपराश्रितत्वशक्यप्रतियोगि-
कत्वान्युपादाय जडशक्तिरित्युच्यते, जडत्वस्य चिद्दिनत्वरूपतत्वात् ।
कलिपतत्वैव तान्यनादृत्य तु ब्रह्मस्वभावतयेयं व्येषदिश्यते । स्वभावत
इति । कलनाशक्त्यात्मकस्वभावविशेषमादाय द्वैतस्पृष्टताया पृष्ठव्यत्वे-
उपि न चिन्मात्रस्वभावेन परमार्थतस्तस्या इष्टतोचितेति भावः । शक्ति-
त्वेन चिद्रूपत्वेन च ब्रह्मणो भेदविवक्षामाश्रित्याह स्वयं मलिनेत्यादि ।

(घ) मूलशक्ते वृह्मस्वभावत्वम् ।

नन्देवं शक्तेः परिणाम्युपादानतापक्षं परित्यज्य स्वभावविशेषरूपता-
त्तश्रयणे चित्तेरेव तथा तथा भाने इतरानपेक्षत्वमित्येवाभिधाय किमिति
न सन्तुष्यते, तथापदार्थघटके प्रकृतिपरमाणवादिप्रपञ्चे मिथ्यात्वं परं
मूलोक्तरीत्यैव न त्यज्यताम्, तत्र वेद्यतासत्त्वादिति चेत्स्यादेवं यदि लोके
'इतरानपेक्षोऽसौ तस्मिन् कार्यं' इतिव्यवहारस्तस्मिन् कार्यं शक्तमेव
जनं नालम्बेत, एवमिहापि चित्तौ द्वैतात्मना प्रथनशक्तिं हठादापतन्तीं
कस्तिरस्कुर्यांत । यदि च चिन्मात्रेणैव द्वैतप्रथानिर्वाहः स्यात्तदा का नो
हानिः, तेन तज्जिर्वाहसम्भवमपश्यद्विरेव तु तादृशशक्त्यास्यस्वभाव-
विशेषस्यानिर्वाच्यकोटौ निक्षेप आश्रियते । यदि च स्फुरत्ताऽपरपर्याय-
चैतन्यमेव केवलचिद्रूपेण तत्तद्वैतरूपेण च भासनयोग्यत्वं ब्रह्मणि निः-

च्यते, तदा नामान्तरकरणमेव, परन्तु तादृशयोग्यतात्वेन रूपेण तादृश-
योग्यत्वस्य चिदात्मकत्वे तद्वदेव सर्वदा सर्वत्र रुपरणप्रसङ्गः, चिद्दिन्नत्वे
तु चिति तत्सम्बन्धस्य वाच्यतया सम्बन्धस्यासम्बद्धस्य सम्बन्धत्वाभावेन
सम्बन्धान्तरापेक्षयामनवस्था स्यात्, न चानन्तः: सम्बन्धाः कदाचित्केन-
चिदप्यनभूयन्ते, तेषां सदुभावसमर्थनमन्तरेण तान् परमेश्वर एव सर्वज्ञ-
तया पश्यतीत्यस्य ववतुमशक्वत्वात्, क्वचिद्गत्वा स्वरूपस्य सम्बन्धता तु
स्वं न स्वीयमित्यनुभववाधेन वक्तुमशक्येति शक्तौ चिदुभेदः कलिपत
एव पर्यवस्थति, भेदखण्डनशारदा चात्रानुसन्धेया, अभेदस्तु चितौ शक्तेः
पारमार्थिक एव, चिद्रूपत्वात्, अन्यथा तस्यापि चिद्दिन्नत्वे चित्स-
म्बन्धापेक्षायामुक्तयैव रीत्याऽनवस्थानात्, रीतिश्चैवा घटादेरपि चितौ
भेदाभेदसमालोचने योजनीया। एतेन वक्ष्यमाणरीत्या शक्तयाख्यस्वभा-
वविशेषस्य नित्यत्वेन ब्रह्मवदेव सत्यत्वप्रसङ्ग इति नाशङ्कनीयम्, ब्रह्मस्व-
तया सत्यताया इष्टत्वात्, ब्रह्मभिन्नत्वादिना रूपेण सत्यताऽपादनस्य
चापादकाभावेनानुपपत्तेरिति महाशून्ये चितिरेव स्वतन्त्रा विलसतीति
सिद्धान्तो विशुद्ध एव सिद्धयति, स्वातन्त्र्येण सकलवेद्यनिवहस्य
तदुत्थापकोक्तयोग्यताविशेषस्य च क्रोडीकारेऽपि चिद्दिन्नत्वादिना
कलिपत्वेनागणनीयत्वात्, अत एव ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादिका
श्रुतिरपि नानुपपत्ता ।

(३) जहोपधेर्मूलशक्तिवाभावेनैश्वर्यापयोजकत्वम् ।

इदम्पुनरिहावधेयम्—उक्तरीत्या शक्ते ब्रह्मस्वभावतापर्यवसाने
पैदवर्यस्य स्वाभाविकत्वमेव नत्वौपाधिकत्वमितीश्वरविषयेऽवच्छेद-
प्रतिविम्बाभासवादानामनवकाश एव, न खलु हुताशनादिशक्तिव्यवहार-

स्ततो व्यतिरिक्ते द्रव्ये स्वरससिद्धः क्वचित्, उपपाद्यश्च ‘पराऽस्य शक्ति-
विविधैव श्रूयते’ इत्यादिशक्तिाव्यवहारः क्वचिदिति जडोपाधिः कश्चि-
द्ब्रह्मणः मूलशक्तिरिति पक्षो न क्षोदक्षमः । यद्यपि स्वातन्त्र्येण द्रव्यस्थैव
प्रतिविम्बो रूपादेस्तु तत्पारतन्त्र्येणेति स्थित्या ब्रह्मणो न प्रतिविम्बो
नाप्याभासः, चिन्मात्रवपुषा रूपाद्यनाश्रयत्वात्, रूपाद्यनात्मकत्वाच्चेति
रीत्या प्रतिविम्बाभासपक्षयोः क्षयोऽप्तिप्रसिद्ध एव, तथापि शक्ते दर्पण-
वदुपाधिरूपद्रव्यत्वाभावेन तयोरपनयोऽत्रोच्यते, एवमवच्छेदोऽपि
घटेनाकाशस्येव न ब्रह्मणः शक्त्या, तत्स्वभावत्वात् । स्वभावस्थैव
शक्तिवेन रूपेण ब्रह्मार्थक्यविवक्षामाश्रित्य तु तद्रिशिष्टतयेश्वर-
ध्यवहारे नेश्वरत्वस्य स्वाभाविकत्वमपाकृतं स्यात् ।

यदि च जडोपाधिरपि ‘भनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी’ इति प्राग्विवेच्चितरीत्या
शक्तिाव्यवहारभाग् भवेत्, अनादित्वाच्च ‘स्वाभाविकी ज्ञानबलकिया’
इत्यादौ स्वाभाविकतयाऽपि व्यपदेशं प्राप्नुयात्, अनादेः सान्तताया
अप्रामाणिकत्वे तु तस्यानन्तस्याप्युपाधे ब्रह्मणि भेदस्य कलिततयैवाद्वैत-
रक्षापि कृतैव, एवं चैश्वर्यस्यौपाधिकत्वं स्वभावतस्तु निर्विशेषतेति
सुप्रतीता रीतिरपि न त्यक्ता स्यात्, सर्वादिगुणानिव्यक्तिवैचित्रशाच्च
चित्सम्पूर्कस्य जडोपाधेरिच्छादिशक्तिरूपतां प्राप्तवत् ऐश्वर्यप्रयोजकता
न नोपप्येत, यदाहुः सङ्क्षेपशारीरकाचार्याः—

‘चितिगतजडशक्तेराद्य इष्टो विवर्त—

श्रितिनिकटनिवासालजब्धदीसिर्जडोऽपि ।

श्रुतिशिरसि निषण्णरीक्षणं कथ्यते त-

ज तु परमपदस्यापीक्षणं उद्दिवृत्तिः ।’ इति

एतेन— विमर्शमधिकृत्याजडप्रमातृतासिद्धौ “एतेन शान्त-
ब्रह्मवादः कटाच्चितः” इति वदन्त उत्पलदेवाः, परात्रिंशिकायां
इत्युच्येत्, तदापि स्वभावतस्तस्येच्छादिकं सम्भवति न वा, आद्ये
ताकिंकादिसम्मतेश्वररथैव नामान्तरकरणम्, द्वितीये तिवच्छाद्ययोग्य-
स्वभावस्य चित्सम्बन्धादिच्छादिमत्तेति नारमाकं हृदयं स्पृशति, यदि
तु कस्यचित्स्पृशेत्, तदापि जडत्वस्य चिद्ग्रन्थत्वरूपतयोक्तरीत्या
कल्पनोपनीतताया भावश्यक्तवेनाभेदस्य च पारमार्थिकताया दर्शितत्वेन
चित्स्वभावतामास्वादयन्त्यां मायायामुपाधिताव्यवहारस्य न्यग्भूतत्वे
तत्प्रयुक्तैऽवर्ये औपाधिकत्वं द्वारापास्तं प्रसञ्ज्यते । एतावता चाद्यकल्पे
आपादितदूषणे इष्टापत्तिरस्यपाकृतैव ।

एवं जडोपाधे वैश्वरूप्याद्विश्वपरिणामिता कथञ्चित्सम्भाव्यतामि-
त्यपि निराकार्यम्, तथाहि— तस्य चिन्नियम्यत्वमस्ति न वा, द्वितीये
चेतनानधिष्ठितस्य जडस्य नेतृश्विश्वोल्लासनन्नेतुपपादनिरपेक्ष
प्रवार्थं इति ‘रचनानुपत्तेच्च नानुमानम्’ (ब०स० २-२-१) इति
सुत्रभास्यादौ प्रसिद्धमेव । आद्ये तु चतौ नियमनानुरूपयोग्यतां विना न
निश्चिरः, स्वयमयोग्यस्यापि जडविशेषणैवावच्छिन्नस्य सतस्तज्जियामकता-
या अग्रामाणिकत्वादिति तादृशयोग्यतोपगमस्यावश्यकत्वम्, न खलू-
पाधिरेव कस्यचिद् योग्यतारूपा जक्षिः, न वैवं तस्य स्वतन्त्रताया एव
पर्यवसानेन न द्वितीयवल्पोक्तदोषोऽपीति जडोपाधि निरुपादानं
मूलशक्तिसमुत्थैव स्यान्त तु स मूलशक्तिरेवेति । अन्यच्च किञ्चिदैश्वर्यं
चिन्तयन्तोऽनुपदमुदीरयिष्यामः ।

विमर्श = पूर्णाहन्ताम् । एतेनेति । प्रकाशस्य तादृशविमर्शात्मकता-

“अन्तर्गतविश्ववीर्यसमुच्छलत्तात्मकविसर्गविश्लेषानन्दशक्त्यैक्य-
घनं ब्रह्म न तु वेदान्तपाठकाङ्गीकृतकेवलशून्यवादाविदूरवित्तब्रह्म-
दर्शने इवे” ति भणन्तोऽभिनवगुपताः, प्रत्यभिज्ञाहृदय-स्पन्दनि-
र्णय-४ पन्दसंदोहेषु “ईश्वराद्वयदर्शनस्य ब्रह्मवादिभ्योऽयमेव विशेषों
यत् सदा सृष्ट्यादिपठचविधकृत्यकारित्वं चिदात्मनो भगवतः”
“विश्वोत्तीर्णे विश्वमयश्च स्वस्वभाव एव शङ्करो न तु वेदान्तवा-
दिवत् विश्वं यन्न तदेव ब्रह्मेत्येवम्प्रायः” “न च भासमानोऽसावसत्यः,
ब्रह्मतत्त्वरयापि तथात्वापत्तेऽरित्यसत्यविभक्तान्यरूपोपमाहिता विवर्त-

स्वीकारेणेत्यर्थः । अत्राधिकं स्वातन्त्र्यवादोदितं स्मर्तव्यम् । अन्तर्गत-
विश्वेत्यादि । अन्तर्गतं विश्वं यत्र, एवम्भूतं यद्वीर्यं तत्समुच्छलत्ता-
त्मको विसर्गविश्लेषो यत्रेति समाप्तः । समुच्छलत्ता = बहिरुखता ।
क्रोडीकृताशेषविश्वो द्वान्तस्तावच्छिवात्मना बहिस्तु विश्वात्मना
विश्रान्तिप्रदर्शनपरतया विन्दुद्वयात्मा भवन् विसर्ग एव नरशक्ति-
शिवात्मकसकलतत्त्वात्मना परिस्फुरति ।

विश्वं यन्न तदेवेति । पुवेन विश्वमयत्वं व्यावर्तयति, परिशिष्टेन
तु विश्वोत्तीर्णत्वमाह । असत्यविभक्तेत्यादि । अत्र विभक्तान्यशब्दयोः
पौनश्वत्यपरिहाराय विभक्तत्वमसत्यरूपाणां पारस्परिकं द्रष्टव्यम्
अन्यत्वं त्वयिष्ठानात् । व्यभिचारित्वापरपर्यायविभक्तत्वोक्त्या चातुर्गते-
उधिष्ठाने तेषां कल्पितत्वमुपोद्बव्यते । तदतादात्मयेन भानयोग्यत्वा-
भाववतस्तत्र कल्पितत्वनियमो हि पूर्वमुपवर्णितः । असत्याविभक्ते-
त्यपि पठन्ति, तत्राविभक्तत्वमधिष्ठानात्पृथक् प्रतीत्ययोग्यत्वम् । रूपोप-

इत्यपि न सङ्गतम्” “मूढभाव ऐश्वर्यात्मकविमर्शशून्यप्रकाशमात्र-
तत्त्वो ब्रह्मरूपोऽपि यत्र नास्ति यच्छृत्यन्तविदः प्रतिपन्ना विज्ञानं
ब्रह्मेति, तस्यापि स्वातन्त्र्यात्मकस्पन्दशक्तिं विना जडत्वात्”
“श्रुत्यन्तविदक्षणादमाध्यमिकादयः क्षोभप्रलये विश्वोच्छेदरूप-
मभावात्मकमेव तत्त्वमुपादिक्षन्” इति वदन्तः क्षेमराजाश्च-परा-

प्राहिता = रूपसम्बन्धितया प्रतीतिविषयता । विवर्तस्य निष्कृष्टं लक्षणं
तु प्रागुदीरितम् । क्षोभप्रलये = प्रपञ्चप्रथाप्रलये, निर्वाणे इति यावत् ।
विश्वोच्छेदरूपमभावात्मकमेवेति । विश्वोच्छेदरूपाभावमादाया-
सत्कल्पमिति श्रुत्यन्तविदक्षणादपक्षयोरर्थः । विश्वोच्छेदोपलक्षितचिद्रू-
पमध्येश्वर्यशून्यतयाऽसत्कल्पं तत्त्वं वेदान्तिनामित्यभिप्रायः । एवं मोक्षे
तार्किकाणामध्यशेषविशेषगुणोच्छेदवानात्मना सञ्ज्ञ्यसत्सम एव, चिद्रू-
पतैश्वर्यद्वयेनापि शून्यत्वात् । एवं माध्यमिकादीत्यादिपदग्राह्यदर्शना-
न्तरेष्वपि यथासम्भवं योजनीयम् । माध्यमिकानां तु निर्वाणदशाया-
सुकद्वयेनेव स्वरूपसत्त्यापि शून्यत्वाद्विश्वोच्छेदरूपमभावात्मकमेवेति
यथाश्रुतमेव साधु । तत्त्वमित्यस्य तु मोक्षमार्गपृष्ठत्युद्देश्यतयोगादेय-
मित्यर्थः । तेन शून्यवादे ‘निर्वाणमध्यायुष्मन् सुभूते ! मायोपमं
स्वन्नोपमम्’ इत्यादिप्रागुपदशिंतवचोनिचयानुसारेणासांवृत्त्वरूपतात्त्व-
कल्पस्य क्वचित्तन्मतेऽनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । अतद्वयावृत्तिरूपापोह-
स्यासत्यताया धर्मकीर्तिप्रणीतप्रमाणवार्तिकटीकादाद्युक्ततयाऽभावमात्रस्य
तात्त्विकतायास्तैरननुमोदनीयत्वाच्च, अलीकतापर्यन्तं चाभावस्य
बौद्धानामभ्युपगमः क्व न प्रतीतः । एवं चालीकेऽभावे उपादेयत्वमनलीक-
सांवृत्तपदार्थानुपादाने परं पर्यवस्थेदित्यन्यत् ।

एतावता च—‘इमामेव पद्मिकाश्रित्याभावस्य तात्त्वकत्वं
माध्यमिकमते व्युत्पाद्यताम्, बौद्धान्तराणामेव च मतेऽभावस्याली-
कताऽऽस्ता’मिति शङ्का—निरवसरैव सम्पद्यते, निर्वाणस्य मायि-
कत्वप्रतिपादकबौद्धवचोविरुद्धत्वाद्, श्रुत्यन्तविदादिमतिरुण्णा-
यामपि कथञ्चिदेव सङ्गमिताया अस्या अविश्वासपात्रतामिव
प्राप्तायाः स्वसिद्धान्तोत्कर्षं प्रदर्शनमात्रप्रवृत्तायाः परसिद्धान्तनिष्क-
र्षनिरूपणे भृशमसमर्थत्वाच् । अभावपदस्य अविद्यमाना भावाः
सांवृतपदार्थां यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तात्त्विकाधिकरणविशेषपरत्वसम्भवे-
ऽपि विश्वोच्छेदरूपमिति समभिव्याहारादत्र तदृप्रहणासम्भवात् ।
न च विश्वस्योच्छेदो यत्र तत्स्वरूपमित्यर्थोऽस्तिवति वाच्यम्, एवं
सत्यभावपदस्योक्तार्थकत्वं न स्यात्, अन्यथा पौनशक्त्यप्रसङ्गात् । तस्य
यथा अनुतार्थकत्वेऽपि विश्वोच्छेदरूपमित्यस्य नोक्तार्थकत्वम्, अभावस्य
विश्वोच्छेदानधिकरणत्वात् । अथ विश्वस्योच्छेदो यत्र, तादृशभावरूपा-
धिकरणस्वरूपमित्यर्थोऽस्तु, अभावेऽधिकरणात्मकतया तात्त्विकताया
अपि सुवचत्वादिति चेत्, एवं हि विश्वोच्छेदाधिकरणमेव तत्प्रमित्यस्यैव
वक्तुमुचितत्वेन परापेक्षतात्त्विकताक्षस्याभावस्य प्राधान्येनोपन्याससङ्गतेः ।
अथाऽभावात्मकमित्यस्यासत्कल्पमित्येत्परत्वमनुमन्यताम्, विश्वोच्छेद-
तात्त्विकाधिकरणस्यापि चिद्रूपतैश्वर्याभ्यां शून्यत्वादिति चेत्, तात्त्विका-
धिकरणविशेषस्य स्वीकाराहृत्वेऽपि तन्मते तस्य स्वीकारोऽस्त्वेवेत्यत्र
प्रमाणाभावात्, ‘अशून्यं शून्यमित्युक्तम्’ इति प्रागुद्घृष्टस्वच्छन्दतन्त्र-
वच्चसो निष्प्रपञ्चचिदानन्दरूपशिवात्मकस्वाभिमतसिद्धान्तवर्णनपरत्वात् ।
बौद्धानामेव परस्परविरुद्धवचनान्युपादाय तु विचारितं पुरा शून्यवादे,

कृताः । एतेषां धीधनानामपीदशमभिधानं न केवलं वेदान्तादिदर्शनामननमूलकम्, अपि तु स्वसिद्धान्तस्याप्यनिष्ठीडनमूलकम्, तन्निष्ठीडने ह्युक्तरीत्या विवर्तवादे पर्यवसानस्य गीर्वाणगुरुणांपि दुर्वारत्वादिति कृतं परदोषाविष्करणेन ।

शब्दब्रह्मवादनिष्ठीडनम् ।

यत्तु—

“वाचकेन विमर्शेन विना किं वा प्रकाश्यते ।

वाच्येनापि प्रकाशेन विना किं वा विमृश्यते ॥

तस्माद्विमर्शो विस्फूर्तौ प्रकाशं समपेक्षते ।

प्रकाशश्चात्मनो ज्ञाने विमर्शं समपेक्षते ॥” इति वदन्ति,

तदपि निष्ठीड्यमानमुक्तार्थं नात्मिकामति, तथाहि--परस्परसि-

द्वयधीनसिद्धिक्तव्यं तावन्न प्रकाशविमर्शयोर्वक्तुं शक्यम्, अन्योन्या-

श्रयेणोभयोरेवासिद्धिप्रसङ्गात् । यदि तु विषयितासम्बन्धेन विष-

यतासम्बन्धेन वा परस्परमविनाभावस्तयोः, तथा च द्वयोराव-

प्रस्थानवाहुल्येन कस्यचिद्दूबौद्धस्य तात्त्विकाधिकरणविशेषाभ्युपगमः

सम्भवज्ञपि वैकदेशिन एवासौ व्यवस्थापयितुमुचितः, मुख्यसिद्धान्तत्वे हि

तस्याऽस्तिकनास्तिकदर्शनेषु भूतिप्रसिद्धिः स्यादिति दर्शितमनिवार्य-

त्वनिरुक्तिशारदायां शून्यवादराजहंसे चेत्यलं विस्तरेण ।

कृतं परदोषाविष्करणेनेति । अद्यत्वे प्रवृद्धविचारधारासहृष्टस्य

तदानीमभावेनैव तेषां तादृशाभिधानसम्भवेन परोपकृतिकृतिषु शिव-

शक्तिपातपावित्रित्वेषु तेषु दोषदृष्टिं न मनाग्ध्युन्मीलनीया, मा भूत

सा क्रचित्क्लेशलेशस्थापि सवित्रीत्याशयः ।

श्यकत्वे तात्पर्यम्, उक्तव्यं ज्ञानमात्रस्य स्वरूपतो वा स्फुरणत्वादिना वा स्फुरणविषयकत्वम्, निर्विकल्पकानुपगमेन वा तदुपर्गमेऽपि तस्यापि सूक्ष्मवाग् विषयकत्वोपगमेन वा ज्ञानमात्रस्य शब्दविषयकत्वमपि निर्बाधम्, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' इत्यभियुक्तोक्ते:, एवं विषयतासम्बन्धावच्छन्नव्याप्त्यापि तयोः परस्परनिरूपिता स्थिरैवेत्युच्यते, तदापि विमर्शशब्देन घटादिशब्दो वा शब्दसामान्यं वा विवक्षितम्, शब्दसामान्यमपि प्रकाशभिन्नं वा, तदभिन्नं वा, तद्विन्नाभिन्नं वा, प्रकाशशब्देनापि घटादिप्रकाशो वा प्रकाशसामान्यं वा, प्रकाशसामान्यमपि विमर्शभिन्नं वा तदभिन्नं वा तद्विन्नाभिन्नं वेति । तत्र घटादिशब्दस्य घटादिप्रकाशस्य च साधनाय कः प्रयत्नः । चालनीन्यायेन व्याप्तौ व्यभिचारैश्च । विमर्शसामान्यप्रकाशसामान्ये तु के इति विवेचनीयम्, न तावच्छब्दत्वज्ञानत्वरूपे तदवच्छन्ने वा, ताभ्यां रूपाभ्यां ज्ञानमात्रे शब्दप्रकाशयोर्भानस्याप्रामाणिकत्वात् । अथ प्रकाशसामान्यं चिदित्येव विवक्षितम्, सा च ज्ञानमात्रगोचरः, तदीया स्फुरत्ता च शब्दसामान्यम्, इयमेव वाग्रूपतापदोदितापि, तस्याश्च स्वरूपतोऽपि भानाभ्युपगम इत्युच्यते, तदा न तावद्भेदपक्षः, एकस्यैव तत्त्वस्य पारमार्थिकतासम्भवस्य भणितत्वेनापरस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, नाष्यभेदपक्षः, एकस्मिन् ग्राह्यप्राहकभावस्यैवायौक्तिकत्वेन ग्राह्यप्राहकनिषेधमुखेन स्पन्दपरएकस्यैव तत्त्वस्य पारमार्थिकतेति । धर्मसंसृष्टस्य मिथ्यात्वाज्ञिर्धर्मकस्य च भेदकशून्यतया सर्वैँकीभूतत्वादितिभावः ।

मानन्दतन्त्रादौ निषिद्धतया च वाच्यवाचकभावस्य दूरोत्सारितत्वात् । नापि भेदाभेदपक्षो विरोधात्, रूपभेदोपगमेऽनवस्थानात्, रूपयोरपि स्वस्वाश्रयेण भेदाभेदस्य रूपभेदेनैव वाच्यत्वात्, भेदस्य मिथ्याभूतस्योपगमेनापि चैकत्र वाच्यवाचकभावसमर्थनेऽनुरागः किञ्चिमित्तः । यदि चोक्तरीत्या घटादेरपि प्रकाशात्मकत्वेन तेषु च वाच्यताया आनुभविकत्वेन तदभिप्रायेण प्रकाशो वाच्यत्वाभिधानम्, तदा विरोधमवधूय को न पाणिबन्धं विद्ध्यात्, परन्तु तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वघौव्येण विमर्शस्यापि घटाद्यभेदे प्रकाशमपास्य विमर्शे एव वाचकताया अनुप्रहः कथमनुग्रहीतव्यः ।

यदि तु—प्रकाशस्तावत्कल्प एवेति तत्रैव वाग्रूपता कल्पनीया, अन्यथाऽतिरिक्तधर्मिणोऽपि कल्पनप्रसङ्गेन गौरवात्, एव च वाग्रूपत्वेनैव वाचकतामनुसन्धाय विमर्शो वाचक इत्युच्यते, तेन च घटादिशब्देनैव घटादिव्यक्तिश्चिच्चमत्कृता स्यात्, नो चेज्जडप्रायतामेवालम्बेत । अतएव—

“वाग्रूपता चेदुत्कामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमशिनी ॥”

इति भण्डर्त्तर्हरिपादानुसारिमण्डनमित्रै ब्रह्मसिद्धौ “शब्दसंस्पर्शेऽर्थे बोधोत्कर्षदर्शनात्तप्रतिसंहारे च सञ्चेतितानामप्यसञ्चेतितकल्पत्वात्पथि गच्छतस्तुणादीनां बोधापकर्षाद्वाग्रूपाधोनमेव चित्तश्रितित्वम्, वाक्शक्तिरेव वा चिति”रित्युक्तम् । अत्र च प्रथमकल्पे स्वभावतश्चित्तेर्जडत्वप्रसङ्गो द्वैतप्रसङ्गश्चेत्यादिकमरुचिवीजमूहनोयमित्युच्यते ।

तदापि त्रणादौ शब्दसंस्पर्शविरहदशायां वृत्तिविशेषरूपित-
चित्सम्पर्कः सम्भवति न वेति वक्तव्यम्, द्वितीये 'तत्प्रतिसंहारे
चे'त्यादिना व्यतिरेकनिरूपणासङ्गतिः स्यात्। आद्ये तु शब्दसं-
स्पर्शविरहोऽवान्तरशब्दसंस्पर्शविरहो वा शब्दसामान्यसंस्पर्शवि-
रहो वा; द्वितीये भवन्मते तस्य ज्ञायमाने त्रणादावप्रसिद्धिः;
प्रसिद्धौ वा स्फुरत्तात्मकशब्दसामान्यस्यापि कादाचित्कत्वेनानिष्ट-
प्रसङ्गः। आद्योत्यवान्तरशब्दस्य कादाचित्कत्वेन चितौ तद्रूपता न
तात्त्विकी स्यात्, चैतन्यमागन्तुकं स्यादिति यावत्, तथाच
भक्तिरूपे लशुने न शान्तो व्याधिः। तस्माच्चित्सम्पर्कं एव
वाक्सम्पर्कं इति वक्तव्यम्, तथाच वाग्रूपत्वमेव चितिलं चिति-
त्वमेव च वाग्रूपत्वमिति नामान्तरकरणमेव, अन्यथा घटादेर्व-
द्वारूपत्वेऽपि ब्रह्मणो घटादित्वाभावेन यथा घटादेर्विश्यात्वमुक्तम्,
तथा चितेर्वाग्रूपत्वेऽपि वाग्रूपस्य चितिरूपत्वाभावे चितेर्विश्यात्वं
स्यात्। तदाह वाग्रूपताचिद्रूपतयोरैक्याभिप्रायेण शारदातिलककृत्
“चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मति”रिति। अतएव च
भावनोपनिषद्भाष्ये “गुरुराद्या भवेच्छक्तिः ‘सा’ विमर्शमयी
मते”ति तन्त्रराजवाक्यमुद्घृत्य “ईश्वरानुग्रहवशेन जायमानो
विवेक एव सर्वसंशयभेदनेन मन्त्रवीर्यप्रकाशनेन तात्त्विक-
पदार्थानामवकाशप्रदानाद्विमर्शपदाभिधेयो गुरु”रिति श्री-
भास्कररायैरुदीरितम्, अत्र विवेकाख्यवृत्त्यवच्छन्नचैतन्यस्य

विमर्शतायां तात्पर्यम्, ताहशचैतन्योपाधित्वात् तत्र सुमुख्नाख्य-
नाङ्गां विमर्शमयीत्वोक्तिः ।

नन्वेवं शब्दब्रह्मवादस्य दर्शनान्तरत्वप्रसिद्धिर्निर्मूला स्यादिति
चेन्न, आपातत एकस्मिन्नेव चैतन्ये धर्मधर्मभावविकल्पनामा-
द्यत्य शब्दब्रह्मवादो विमर्शवादो वा, ताहशकल्पनामपास्य त्वैप-
निषद्ब्रह्मवादः । अथवा उत्कटत्वस्य विशिष्टस्फुरणस्य वा प्रत्य-
चमर्शसतरङ्गत्वाद्यपरपर्यायस्य चित्तत्वे प्रतिपिपादयिषया वाक्-
शक्तिरिति शब्दब्रह्मेति चाभिधाय शाब्दिकास्तुष्यन्ति । स्वभावतो
निस्तरङ्गमेव चित्तत्वम्, उपाधिविशेषरूपणवशात् सतरङ्गमिति
मन्यमाना औपनिषदाः पुनस्तथाभिधानं नातीवाद्रियन्ते, प्रत्युत
तथाभिधानस्य वाच्यवाच्कभावकल्पनातीतत्वाभावभ्रमजनक-
त्वम् । दर्शिता चाधस्तानिस्तरङ्गावस्थाऽभ्युपगतप्रायाऽभ्युपगमाहा-

विमर्शाख्यस्य चिदविधितरङ्गस्यैव मुख्यवेदत्वम् ।

प्रत्यवमर्शेति । अथमेव मुख्यो वेदपदार्थः, स च चिदविधेरानन्त्या-
दनन्त एव, अतएवैश्वरवोधस्य निरवशेषप्रकल्पिष्यक्त्वमाहुः,
अतएव च 'अनन्ता वै वेदाः' इतिैत्तिरीयश्रुतिरप्युपपद्यते, अंशांशिक्या
तु रादूशवेदस्य समये समये तत्तच्छरीरावच्छेदेन मध्यमावैखर्यात्मनाऽभि-
व्यक्तिः, कल्पादौ महात्मप्रतिभासु तपोविशेषेणाभिव्यक्ततया तु तदं-
शात्मकशब्दसन्दर्भविशेषे एव वेदशब्दस्य नियन्त्रणा, आदरातिशयात्,
वैघतदध्ययनाध्यापनविधाऽवधीरणेन तु कुणितवीर्यतां प्रापितोऽसावैदं-
युगीनैरनादृत एवेति । निस्तरङ्गावस्थेति । व्यवहारपदे चितः सतरङ्ग-

वाऽष्ट्रात्रिंशतत्त्वस्वीक्रियया विमर्शवादिनामपि, कादाचित्कावस्थाया अप्यावश्यकत्वेन तु विमर्शं विना न संविदित्यप्यभिघीयमानं न नो दुनोति । अत एव वाक्यपदीयोक्तमनादिनिधनत्वं

त्वेऽपि तरङ्गस्य चिद्गित्तत्वादिनांकविपतत्वमुपाश्रित्य निस्तरङ्गावस्थाया यथा पारमार्थिकता शक्तते वदितुम्, तथा चित्तस्वभावभूतशक्तेवर्हिः-प्रसरौन्मुख्यस्यागमापायितया तस्याभावदशां शक्तेः चिद्रूपशिवात्मकतदशापर्यवसायिनीमाश्रित्यापि, दर्शितं चैतत्पूर्वं मातृकार्यसंक्षेपे विसर्गस्वरूपोपन्यासे । समष्टिप्रतिभासक्षेत्रे हि प्रपञ्चानामुदयः स्यादेकस्मिन् क्षणे निगीर्णागणेनीययुगचतुष्कसाहस्रे, द्वितीयस्मिस्तु प्रविलयएव तेषामित्यनवरतमेव प्रवृत्तिर्वहिरुल्लासान्तर्विलययोरिति न दूरगा निस्तरङ्गावस्था । व्यष्टिप्रतिभासक्षेत्रे तु तयोः क्षणिकप्रतिभासानामेवाविमर्शितरोभावाभ्यामनुभूतिरवधानधनस्येति न तत्रापि दुर्लभा साऽवस्था, तथा चाहुः—

‘अथांदार्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः ।

निरस्तमनना सेयं स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥’ इति (योगवासिं०)

‘ग्राहग्राहकसम्बन्धे सामान्ये सर्वदेहिनाम् ।

योगिनः सांवधानत्वं यत्तदर्चनमात्मनः ॥’ इत्यपि योगवासिष्ठे

स्पन्दे च किञ्चित्पाठमेदेन ।

न नो दुनोतीति । विमर्शत्वप्रकाशत्वयेदेहिकव्यासिरिव कालिकव्यासिरपि ‘सर्वदा पञ्चकृत्यकारिता’ विवेचनन्यायेन पूर्वमुदितेन सम्भवति ।

१—निगीर्णानि अगणनीयानि कृतादियुगचतुष्काणां सहस्राणि येन, ताट्यश्च इत्यर्थः ।

शब्दे शब्दब्रह्मणि यथा श्रुतमसङ्गतमसहमाना नव्याः शाब्दिका
यावत्सृष्टिकालावस्थित्यभिप्रायेण तद्वयाचक्षते । विशेष्यचैतन्य-
मात्राभिप्रायेण तु यथा श्रुतमेवानादिनिधनत्वं सम्यक्, अतएव
श्रीमद्भगवतपादैरपि “मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमा-
त्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्राः, एव च
नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम्, ‘सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन
आत्मे’ति श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं ब्रुवत्यृगादीनां नित्यत्वे सम्बन्धसा
स्या” इति तैत्तिरीयभाष्ये भाषितम् । “वागेव विश्वा भुवनानि
जज्ञे वागेवेदं बुभुजे” इत्यादिश्रुतिरपीत्यमेव योजनीया । मध्य-

शब्दब्रह्मणीति । अत्राहुः— प्रलीनसकलकार्यमायालिङ्गितं
ब्रह्म घनीभूतशब्दोदितं कालक्रमेण विचिकीर्णवस्थामासाद्य जगद्भुक्-
कन्दरूपामधिदैवतमव्यक्तपदवाच्यामध्यात्मं च परापदव्यपदेश्यां दशां
दर्शयत्परतो वर्णितपश्यन्तीमध्यमावैखर्यपरपर्यायां क्रमेण कार्यविन्दु-नाद-
बीजमयीमनुभवति दशाम् । अत्राव्यक्तदशैव कारणविन्दुशब्देनोच्यते,
सूक्ष्माधारे किञ्चिदिवाभिव्यज्यमाना च सा शब्दब्रह्मेति गीयते, यदाहुः—

‘बिन्दोस्तस्माद्विद्यमानादव्यक्तात्मा रत्नोऽभवत् ।

स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥’ इति ।

विन्दोरिति । कारणविन्दोरित्यर्थः । भुवनानि जज्ञे = भुवना-
द्यात्मना जाता । अन्तर्भावितपर्यायतायां तु भुवनानि जनितवतीत्यर्थः ।
यदा कदाचिज्जनयतीत्येव वा । बुभुजे = कालस्याविवक्षितत्वात् पालयति
संहरति च, भुज पालनाभ्यवहारयोरिति स्मरणात् । उपांशुजप्यमन्त्रसंग्र-

मावस्थतत्त्वाकारा मनोवृत्तिरत्र विवक्षितोपाधिः । समष्टौ तु
तादृशी मायावृत्तिर्वक्तुं शक्या । मानसीनः = मनोवृत्त्यवच्छन्नः ।
एव अच मन्त्रात्मकचैतन्येन बोध्यमपि चैतन्यमित्युपाधिमात्रभेदे
सति वाच्यवाचकसामान्ययोरैक्यमुक्तप्रायमेव । वाच्यवाचक-
विशेषावपि त्वीरितरीत्या परा चितिशक्तिर्वर्गितमायामहि-
म्ना विश्वमयीभविष्यणुतया स्वात्मसाकुर्वती तयोर्भेदाविकल्पत-
द्विकल्पात्मकपश्यन्तीमध्यमादशामधिशश्य वैखरीभूमौ भेदं स्फु-
टतरं भासयन्ती तत्तद्वयवहारं निर्वाहयति । एव अच “अक्षरम-
म्बरान्तघृते” रित्यधिकरणे प्रणवस्य तत्प्रतिपाद्यव्रह्मणश्च भेद-
व्युत्पादनं भाष्यकृतां प्रणवपदेनोपाधिमात्रविवक्षयेति न
विरोधः । बृहदारण्यकद्वितीयाध्यायभाष्ये “अनेके हि विलक्षणा-
श्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः, तेषां पारम्पर्यगत्या यथैक-
स्मिन् महासामान्येऽन्तर्भावः प्रज्ञानघने” इतिग्रन्थेन वाच्यवाचका-
त्मकसकलप्रबन्धस्य ब्रह्मरूपताभिधानं त्वधस्ताद्विवेचितरीतिं
मनसि निधायैव । एव अच वाक्शक्तिरेव चितिरित्यनुकृत्वा
चितिरेव वाक्शक्तिरिति मण्डनमिश्रैरुच्यमानं समझसं स्यात् ।
अनुस्यूतस्याकलिपतत्वं व्यभिचारिणश्च कलिपतत्वमित्यत्रागमा
अपि भजन्ते ऽनुकूलतामित्याकलनीयं किल कौलैरपीति प्रोक्तं पुरा ।

इदन्तत्ववधेयम् – तत्तदर्थविषयकासत्त्वापादकाङ्गानविरोधिचि-

हाय मध्यमावस्थेति । उपाधिमात्रेति । स्थूलसूक्ष्मनादेत्यर्थः ।
कौलैरिति । कुलं परसंवित्तत्वं षट् विंशत्तत्वसमुदायश्च, तदुपगन्तृभिः, पर-
संवित्तत्वप्राप्युपायेष्वागमदर्शितोपासनाऽऽचारात्मकेषु निरतैरिति चार्थः ।

निष्ठतया तत्तदर्थविषयकेच्छाजनकतावच्छेदकज्ञानत्वस्य, वृत्तिविशेषावच्छन्नचिन्निष्ठतया चान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वयोग्यत्वरूपसुखत्वस्यापि कादाचित्कृत्वेऽपि तदुपलक्षितव्यकेरिव तत्तद्रवसम्प्रक्तचिन्निष्ठतया वाग्रपत्वस्य कादाचित्कृत्वेऽपि तदुपलक्षितव्यक्तेर्ब्रह्मस्वरूपलक्षणत्वाभ्युपगमे ज्ञानानन्दरूपैव चितिरितिवत् वाक्शक्तिरेव चितिरित्यप्युक्ति न दुष्यतीत्येषा दिक् ।

द्वैतप्रथाप्रयोजनचिन्ता ।

किंच विवर्तवादानभ्युपगमे सृष्ट्यादिकमपि नोपपद्यते तथाहि—परमेश्वरोऽनास्तकामो वाऽस्तकामो वा, आद्ये तस्य संसारित्वप्रसङ्गः, द्वितीये तु कथं प्रपञ्चोल्लासनप्रवृत्तिः, न च हसितादिसाम्यम्; तत्रापि स्वानन्दप्रकटनादेः प्रयोजनस्योत्प्रेक्षणसम्भवात्, आनन्दोच्छलत्तादिरूपाणां तेषां बहिर्मुखताविशेषरूपतयेह बहिर्मुखतायां वीजस्य वक्तव्यत्वाच्च, तस्या स्वाभाविकत्वेऽनिर्मात्रप्रसङ्गात्, अतएव—अत्र निमेषादिसाम्यम्, देवस्यैष स्वभावोऽयमित्युक्तेरिति-न वाच्यम्, स्वाभाविकत्वेऽपि मिथ्यात्वेऽभीष्मिद्विरितिमायावादे एवेदं समञ्जसम् । यत्तु—कृतार्थानासास्तकामानामेव क्रीडादिप्रवृत्तिरूल्लासात्, प्रार्थनापरिक्लितश्चेत्सां तु रतिविरहिणामनभिमतैव क्रीडा भवति, न च वैषम्यवैर्यं ख्यादोपः, न हि

एषा दिगिति । विमर्शरूपाया वा चितौ विमर्शतोपनायिकाया वा स्वभावभूतशक्तेः स्वरूपालोचनं किञ्चित्कृतं किञ्चिच्च करिष्यमाणं दिग्यर्थो ज्ञातव्य इत्यनया रीत्या विमर्शात्मकप्रकाशतापक्षोऽपि शक्यत एव व्यवहर्तुम् । विमर्शस्थानतर्लीनतावहिरौन्मुख्ये चानुपदं चिन्तते एव ।

मायाकारस्य विविधं प्रपञ्चं दर्शयतोऽङ्गसाकल्यवैकल्यविभागेन
रागद्वेषविभाग इति; तदपि प्रपञ्चमिथ्यात्ववाद् एव शोभते, न वा
तत्रापि, वैषम्यनैर्वृण्यपरिहारेऽप्याप्नकामत्वस्यासम्भवात्—
तद्विकामसामान्यशून्यत्वं वा प्राप्नसर्वकाम्यक्त्वं वा, उभयथापि
प्रवृत्तेरिच्छाव्याप्त्यत्वेन तदभावेऽसम्भवात्। द्वितीयस्य निर्विशे-
षतत्त्वे प्रसक्तेरेवाभावाच्च। मायानिवन्धतत्प्रसक्तौ च विषयला-
भेनैव रतेरसम्भवात्, रतिसद्वावे चानवाप्नकामतायां आवश्य-
कत्वादिति। ननु किमुक्तविकल्पद्वयेन, यतः स्वयमेव स्वेच्छापूर-
णक्षमः परमेश्वर इत्युक्तौ संसारित्वादिप्रसङ्गाभावादितिचेन्न,
द्वैतमनुद्वास्य बोद्धास्य वा स्वेच्छापूरणक्षम इति विकल्पसम्भवात्,
आद्ये द्वैतप्रतीतेरपलापापत्तेः, द्वितीये तु द्वैतस्य मृषात्मताया उक्त-
त्वेन विवर्तवादः समापतित एव, नहि तत्र तादृशविकल्पसम्भवः,
आप्नकामत्वेऽपि भ्रान्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वात्। तदिदमाहुर्मण्डन-
मिश्रादयः—“नहि गन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना-
भवन्ती” ति। एवत्त्वं “क्रीडां करोति सृष्ट्यादिक्रमेण सर्वसा-
क्षिणी” त्यादिनिष्प्रयोजनत्वनिरायासत्वाभिप्रायणैवावगन्तुमुचि-
तम्। भ्रमश्च भ्रमाहितसंस्कारमूलोऽपि, कस्यचिद्वचसा रज्जवा-
दावेव सर्पत्वप्रत्ययवतो बालस्य तत्सद्वशे पुनः सर्पत्वप्रत्ययोद्भव-
दर्शनात्, प्रमात्वस्याप्रयोजकत्वाच्चेति न सत्यप्रपञ्चान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः। वस्तुतःस्तु भ्रमाहितसंस्कारमूल एव, हट्टस्थरजतशुक्तिरज-

ऐश्वर्यस्य तदुत्थद्वैतप्रथायाश्च स्वाभाविकत्वम्।

भ्रान्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वादिति। भत्र स्वहृदयमेतत्प्रकरणान्ते

वक्ष्यति, तेन—यस्य अमो मुख्यजीवस्य वा जीवाभासस्य वा तस्यापि अमविषयान्तर्गततयाऽन्यनिष्ठभ्रमविषयत्वेन कल्पितत्वसमर्थनेऽनवस्था, ईश्वरस्तु नास्ति मुख्यजीवतिरिक्तः, सन् वा सर्वज्ञोऽसौ न अमभाजनमिति—शङ्का न प्रसञ्जते । यदि च मुख्यजीवोऽनादिरेव व्यावहारिकः, तदापि ‘यः सर्वज्ञः सर्वविदि’त्यादिश्रुत्यादिविषयोऽसावेव चेत आन्तोऽसौ स्थात, यदि चान्योऽपि स्थात, तदापि सर्वज्ञस्य तस्य सर्वशक्तिमत्ताया अप्यावश्यकत्वेन शक्तेश्च कुर्वद्ग्रूपतायाः स्वाभाविकतयाऽत्यार्थत्वेन निरङ्गुक्षैश्वर्यशीलस्य विलासः किलायं द्वैतअमस्फारः स्यादितिवक्ष्य-माणार्थे पर्यवसानम् । नच मुख्यजीवेन कल्पितः सर्वज्ञः प्रातिभासिक एव; यतो जीवो व्यावहारिक ईश्वरस्तु प्रातिभासिक इति साच्चिकचेतसा न भवानपि मन्येत । न चासर्वज्ञः स सर्वज्ञं कल्पयितुमपि शक्नोति; न चास्मदादिवच्छक्त्वान्यात, शास्त्रादिमूला ह्यस्माकं कल्पना, न च तस्यापि स्यादेवम्, शास्त्रनिर्माणमूलभूतकल्पनाया अप्यन्वेषणीयत्वात् । न चास्माकं स्वप्ने यथा भगवत्कदग्ना तथा तस्यापि स्थात; स्वाप्न-कल्पनाया जाग्रत्कल्पनामूलकसंस्कारोत्थत्वात् । अथ पूर्वपूर्वकल्पोपलब्ध-कल्पनामूलकसंस्कारनिचयस्तस्यापि नाल्प इति चेत, किमेतावता? इदम्, यत्परमेश्वरो नाहित कश्चिद्यावहारिकः किन्तु प्रातिभासिककल्प-नामात्रजीवातुरेवेति चेदेवं तहिं जीवस्यापि व्यावहारिकित्वं त्याज्यमिति तस्यापि किञ्चिष्ठकल्पनाप्रयुक्तत्वमिति दुरुत्तरमापद्यते । मुख्यजीवो व्यावहारिकः, परमेश्वरस्तु प्रातिभासिक इत्येवमभ्युपजिगमिषुस्तु कस्य गुरोः कृपापात्रमिति चिरं चिन्तयन्तोऽपि न विद्मः ।

शुक्तिरजतादिवदीश्वरस्य कल्पितत्वं हि न विशेष्यांशमादाय स्थात,

तस्य नित्यविद्युपत्तात् , किन्तु विशेषणांशं मायात्मकमादाय , तस्य च यदि
शुक्तिरजतादिवत्वातिभासिकत्वं तदा कोऽन्योऽस्ति जीवत्वप्रयोजक
उपाधिव्यावहारिक इति वक्तव्यम् , मनः प्रभृतेरपि मायासमुत्थिततयाऽ-
भ्युपगतत्वेनेदानीं व्यावहारिकताया वक्तुमशक्यत्वात् । अथ जीवोऽप्यन्य-
निष्ठकल्पनाप्रयुक्ततया प्रातिभासिक एव , अनवस्थितान्धपरम्पराऽभ्युप-
गमे तु लज्जा त्वाज्यैश्वामाभिरिति चेत् , संस्काराणां स्थायिताया
भौचित्यानीतत्वेन प्रातिभासिककल्पनानधीनतायाः प्रागुपवर्णितत्वात् ।
अथैवमस्तु संस्कारराश्यवच्छिन्नचेतन एव जीवो व्यावहारिकः , ईश्वर-
रस्तु गतो दृष्टिसृष्टिर्भेदं एवेति चेचेतने संस्कारसङ्घावप्रयोजकतया
मूलशक्तेरावश्यकताया उक्तत्वात् । चेतनस्य स्वयमेव पूर्वपूर्वसंस्कार-
द्वारोत्तरोत्तरकल्पनाजालैरभिनवसंस्कारोपार्जनमनुमन्यताम् , प्रपञ्च-
प्रवाहानादितायाः केनापि त्यक्तुमशक्यत्वादिति चेचितेरेव सति कौटस्थ्य-
प्रद्यवप्रसङ्गात् । अनुभवसिद्धेस्तैस्तै रूपैः सा केवलं भात्येवेत्येव
चक्षतव्यम् , गत्यन्तराणां निरस्तत्वात् , नहि दिक्कालतदवच्छिन्नानां
बाह्यानां निरासे दिक्कालातीतानायेयातिशयचितेरेव परिशेषे च काचिदन्या
गतिः स्वादिति चेदनागन्तुकचितेरागन्तुकभानात्मकतानुपत्तेः ।
ननु स्वस्वनिरूपकसंवलितानां विषयितानां तावन्मिथ्यात्ममेव
प्रागुपवर्णितप्रकारैः , एवं च तासां यातायातैः परमार्थचितेः कौटस्थ्यव्युति-
प्रसक्तेदेशयितुमशक्यतया स्वभाव एव तस्यास्तथाविभः कोऽपि येनासा-
वागन्तुकतया शून्याऽपि तद्वती प्रतीयते परमिति स्वीकिप्रतामिति
चेत्तादृशस्वभावस्यैव सर्वपर्यनुयोगायोग्यस्य स्वातन्त्र्यापरपर्यायैश्वर्यर्थव-
सांयिनः शक्तिशब्देनोदितत्वात् । ईदृशस्वभाववादाभिप्रायेगैव

‘सति दीप् इवालोकः सत्यर्क् इव वासरः ।

सति पुण्य इवामोदश्चिति सत्यां जगत्तथा ॥’

इति महोपनिषदि निविष्टः श्लोको विलोक्यः । न च वाच्यम्—ऐश्वर्यस्य
तत्समुत्थजगतश्च चित्स्वभावत्वे सत्यत्वं प्रसज्यत इति; चिद्विज्ञत्वादि-
नैव मिथ्यात्वं न तु चिद्रूपेणापि क्वचिदित्यस्योपपादितत्वात् । न च
निर्विणितत्वात्मावोऽसम्भावनीय इति भणनीयम्, यतस्त-
दन्वस्य विलोपे तस्या एवासौ सम्भावनीय इति ब्रूमः ।

अथैव सुच्येत्, किमीदूशस्वभाववादाश्रयणेन, निर्विशेषतत्त्वाव-
गतिर्यदि सम्पन्नां, तदा तद्रूपे दृष्ट्वा कदाचिदपि द्वैतप्रतिभासस्या-
भावेनैव तत्र कल्पकस्य तत्सहकारिविशेषस्य वा जिज्ञासाऽनुपपज्ञा, यदि
तु तादूशावगतिशून्यो जनः, तदा निर्विशेषेऽपि वस्तुतत्त्वे को वा द्वैत-
कल्पनाया उल्लासक इति कथं शङ्खाप्युदीयात्, आपाततो यदि निर्विशेष-
चिन्मात्रमवगत्य शङ्केत्, तदापि विचारधाराधौतस्वान्तताराहित्येन
किञ्चिद्विचारितरमणीयं कारणं परिकल्प्य तु येदसौ, न तु तावता
वस्तुगतिरसौ स्यादिति निर्कारणक एव द्वैतप्रतिभास इति युक्तम्,
अभ्रान्तेन निर्विशेषचिन्मात्रविदुपा कारणस्यानिर्णीतत्वादिति; तदेतत्त्वच्छ-
तरम्, निर्विशेषचिन्मात्रे कथं द्वैतप्रतिभास इति संशयस्यानिवारणे
निर्विशेषसत्त्वस्यैवानिर्णीतताप्राप्तेः, एवं च यद्यस्ति सद्योमोक्षपक्षः, तदा
शास्त्रप्रणेतृबद्धजनजनितनिर्णयस्याविश्वसनीयतया गता दयनीयतां मोक्ष-
कथा निरालम्बा, प्रसक्तं च तदाश्रयाणां शास्त्राणामनपवदनीयमप्रामाण्यम्।
यदि तु नास्ति तादूशपक्षः, तदा जीवन्मुक्तेनैव प्रसक्तद्वैतप्रतिभासेन
दूरीकरणीयोऽसौ संशयः, यदाह—‘उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्व-

दर्शनः' इति । न च वाच्यम्—जीवानां ज्ञानेन सद्योमोक्षेऽपीश्वर-
प्रणोत्शास्त्रादेव तत्त्वनिर्णयोऽन्येषां स्यादिति ; द्वैतप्रतिभासोत्थापकनिर्णये
निर्विशेषतत्त्वे ईश्वरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति ।

यदि तु किञ्चिद्द्रव्यात्—भवतु मायाशक्त्यवच्छिद्धं ब्रह्मैवेश्वरः,
तस्य प्रातिभासिकत्वं तु प्रतिभाससमन्वयतया शुक्तिरजतादिवद-
स्त्वेवेति; तत्रेत्यं प्रतिवक्तव्यम्, यदि किञ्चिद्द्रव्यावहारिकं वस्तु स्वीकृत्य
तत्र प्रातिभासिकलक्षणसमन्वयमात्रकृते सततमनवर्तमानः प्रतिभासः
स्वीक्रियेत तद्विषयकः; तदा को विवादः, कादाचित्कप्रतिभाससम-
नियतरजतादिविलक्षणतायास्तस्मिन् वस्तुन्यागतत्वादेव । प्रतिभासोऽपि
चासौ यदाकदाचिद्यांतिकञ्चित्तरीरावच्छेदेन सविकलपको निर्विकल्पको
वा वर्तत एवेत्येवं सततमनुवर्तमानतया प्रतिवादिनं प्रति नोपपादयितु-
मुचितः, सांशयिकत्वात् । अचिन्त्यशक्तिमन्त्वेन रूपेण चितो निर्विकल्पका-
गोचरत्वाच, अहमर्थादिविषयकप्रतिभासानां च तादूशचिद्विषयक-
त्वात् । शरीरविशेषानवच्छेदैनैव तादूशप्रतिभासोपपादनं त्वीश्वरस्य
सर्वज्ञतया स्वविषयकप्रतिभासस्यापि तस्मिन् सन्त्वेनादरणीयमेव, किन्तु
नैतावता न तस्य व्यावहारिकत्वमिति ।

तस्माक्षिरूपितं स्वभावविशेषात्मकमैश्वर्यमेव 'नहि स्वभावो भावानां
द्यावतेंतैष्यवद्वेः' इति न्यायेनानाद्यनन्तमादाय चितेर्जगत्कल्पकृत्व-
मिति तादूश्या एव तस्या दृष्टिसृष्टिः शरीरविशेषानवच्छेदेन,
तदवच्छेदेन तु सृष्टिदृष्टिरेवेत्येव युक्तमुत्पश्यामः । भावना तु विजाती-
यशान्तरसलिप्सुना सर्वथैव द्वैतनास्तिताया अलीकतापर्यन्तधाविन्या
अपि कार्या केन निराक्रियेतेति ।

तयोराविद्यकत्वाविशेषात्, स्वप्नजागरयोरविशेषमधिकृत्य चोक्तम् । किंचन नानिर्वाच्यवादिना भ्रमत्वं व्यवस्थापनीयम्, अपि तु प्रमात्वं खण्डनीयम्, तत्खण्डनं च शारदायां द्रष्टव्यम् । न च मयापि प्रमात्वं न व्यवस्थापनीयम्, अपि तु भ्रमत्वं खण्डनीयम्; प्रमात्वखण्डने सति विषयसत्यताया असिद्धेष्व भ्रमत्वखण्डनस्येष्टत्वात् ।

ननु भवत्वेव तथापि भ्रान्तिः कस्य ? वस्तुतोऽङ्ग ! न कस्यापि, यथाव्यवहारं तु भवादशामस्मादशाङ्गच । तेऽपि के इति चेत् । वस्तुतो न केऽपि, यथाव्यवहारं तु यथानुभूयन्ते तथैव । तत्किं वस्तुतः शून्यतैव ? न वस्तुतः सापि । वस्तुतस्तु यया प्रागुक्तनयेन त्रणिकतां दुःखरूपताङ्गच स्पष्टुमध्यपारयन्त्या कालकल-नातिपात्यानन्दरूपया चित्या भास्यते सा, सैव । तत्किं भ्रान्तिनिर्मूलैव ? वस्तुत एवमेतत्, तथाऽप्यनाद्यविद्यामूला सेति प्रक्रियालम्बिभिरालोक्यते । सा चोक्तरीत्यैवावतरीतुं मानपथं कथमपि

अधिकृत्य चोक्तमिति । ‘आशामोदक तृप्ता ये’ इतिइलोकशार-दायाम् । कथञ्चित्स्वप्नजागरयोर्विशेषान्तरसम्भवेऽप्याविद्यकत्वं समानमेव, अविद्या हि ब्रह्मस्वरूपतिरोधायिका शक्तिः, एवं च रज्जुसर्पादेरिवाधिष्ठानस्वरूपतिरोधानप्रयुक्ततया प्रपञ्चस्य विवर्तत्वं मिथ्यात्वाविनाभूतं भगितभङ्गेति जागरावगमानां भ्रमत्वं शुद्धवद्वातिरिक्तगोचराणां निर्वाचमिति अमाहितसंस्कारमूलं एव भ्रम इति पक्षो निष्पञ्जवः । एवं चेश्वरद्रूप्या दृष्टिस्थिरस्मदाच्यपेक्षया तु सृष्टिदृष्टिरितिनिष्कृष्टकल्पेऽपि नासङ्गतिः, ईश्वरस्य जीवन्मुक्तस्य च बाधकालीनद्वैतज्ञानवन्वेऽप्यस्मदादर्भमाश्रयताया एव वाच्यत्वात् ।

क्षमत एव । वयं तु शुद्धानिर्वच्यवादिनोऽविद्यामपास्यैव वर्तमाना
लक्षणप्रमाणलोकेऽवलोकितदोषजाला न लेशतोऽपि दोषाविना-
भूतप्रक्रियासमर्थनमर्थयामहे । ऊचिरे च श्रीसुरेश्वराचार्याः—

“सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारञ्च तमो यद्विवाकरम् ॥

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम् ।

यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्” ॥ इति ।

अनीहंशविचारधाराधिरूढमतिस्तु देवताप्रसादमनासाद्य नाहै-
ततत्त्वं प्रतिपत्तं प्रभवतीति तन्मतिमलक्षालनाय नेह यत्नः ।
येन केनापि यस्त्विक्षित्वगण्डयते तत्सर्वं सविशेषतया मुख्यवेदा-
न्तसिद्धान्तवहिर्भूतमेव, प्रपञ्चमिथ्यात्वादिलक्षणादेरपि निरासस्य
शारदायां यथायथं दर्शितत्वात् । यत्तु सुरशुरुणापि न शक्यं
खण्डयितुम्, तदेव मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः । तच्च वाङ्मनसा-
गम्यमप्यापातत आकाङ्क्षापनुत्तये एव निर्विशेषं ब्रह्मेत्युच्यते ।
निर्विशेषे न प्रमाणसम्भव इत्याक्षिपंस्तु ‘भवदीयवाक्ये निर्विशे-
षपदं निर्विशेषं बोधयति सविशेषं वा, आद्ये स्थानान्तरस्थेन तेन
निर्विशेषबोधनं कुतो न स्यात्, तात्पर्याधीना वृत्तिरितिनीते र्भव-

स्थानान्तरस्थेनेति । एतेनालीके न प्रमाणसम्भव इत्याक्षेपेणा-
लीकसिद्धिप्रत्याशा प्रत्यादिष्टा, तावताऽऽक्षेप्तुरलीकबोधाभ्युपगम-
स्यौचित्यप्राप्त्वेऽपि तद्वबोधे प्रमात्वाप्रसक्तेः, नहि श्रुत्यादिकं तत्र
प्रमाणम्, भवद्विविशिष्टतयोद्यमानमेव च वस्तु विशेषणमपास्य
वेदान्तिनोच्यते इति कथमलीकत्वशङ्कापीति भावः ।

ताप्यनुमन्तव्यत्वात् । द्वितीये तु सविशेषे न प्रमाणसम्भव इत्य-
र्थपर्यवसाने स्वसिद्धान्त एव भवताऽक्षिप्तः स्यादित्येवं प्रतिबो-
धनीयः । प्रामाणिकत्वव्यापकं सविशेषत्वमितिवदतापि सविशेष-
त्वाभाववति प्रामाणिकत्वाभावबोधोऽनुमन्तव्य इति तादृशबोधा-
त्मकप्रमाविषयत्वं निर्विशेषे निर्वाधम्, अन्यथोक्तदोषात् । एव-
मुक्तव्यापकताज्ञानेन निर्विशेषे प्रामाणिकत्वप्रहप्रतिबन्ध इत्या-
द्यभिधानेऽपि द्रष्टव्यम् । अधिकन्तूक्तं शारदायाम् ।

वस्तुतस्तु निर्विशेषे तादृशशब्दप्रयोगोऽपि तस्य मानहानिमा-
नयति । न च वीतरागाणामीदृशो व्यापार इति शान्त्यपाराकूपारा ।
महानुभावा मौनेन तदुपदिशन्ति । तद्बोचन्—

चित्रं वटतरो मूले शिष्या वृद्धा गुरुर्युवा ।

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु च्छन्नसंशयाः ॥इति ।
नचेद्वावस्थास्थिति देवतानुकम्पां विना, नचासौ तदुपासनां
विना, न चैषा गुरोः काहण्यं विना, न च यस्य न देशयति देशना
दिशं दिशमस्पृशन्त्या अपि दृशतस्य गुरुताऽपि, न च यस्य
नापारपुण्यपरम्परापरिपाकस्तस्य तादृशगुरोरासत्तिरपीति स्वस्वा-
धिकारानुरूप्येण काचिदाचर्या चर्येति कृतमनुप्रसक्तेन ।

सर्वज्ञानयाथार्थ्यभङ्गः ।

ननु यथार्थं सर्वं ज्ञानमिति कथं भ्रान्तिः ? न च धर्म्यशे ज्ञान-
मात्रस्य याथार्थ्यं सर्वसम्प्रतिपन्नमेवेति सिद्धसाधनम्; तज्ज्ञानीय-
विशेष्यताश्रयावृत्तिर्धर्मस्तज्ज्ञानीयप्रकारत्वाभाववानिति तात्पर्यात्,
न च तथापि रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानप्रकारयो रजतत्व-

रङ्गत्वयोस्तज्ज्ञानीयविशेष्यावृत्तित्वाभावेन तादृशज्ञानस्य भ्रमत्वा-
व्यावृत्तिः, तदवृत्तिधर्मस्तन्निष्टविषयतावच्छेदकत्वाभाववाच्-
तदवृत्तित्वादिति विवक्षितत्वात् । न च रजतत्वेनेद जानामीत्यनु-
भवेन रजतत्वावच्छिन्नशुक्तिनिष्ठविशेष्यताकज्ञानसिद्ध्या वाधः,
एवं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रवृत्तिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानस्य
हेतुतयापि तादृशज्ञानसिद्धौ वाध इति वाच्यम्, भवन्मतेऽपि
रजतत्वप्रकारकनिर्णयधर्मितावच्छेदकेदन्त्वप्रकारकनिर्णययोःप्रवृत्तेः
पूर्वमावश्यकत्वेन ताभ्यामेव तादृशानुभवप्रवृत्त्योरुपपाद्यत्वात् ।
तत्किं गौरवमेवैतदन्यथाख्यातेस्तानवमातनोति ? नैतत् ; अन्यदपि
तद्वाधकमस्त्येव, सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभं पश्यामीत्यनुभवा-
भावेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः
सौरभादौ मानाभावेन लौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषाद्युत्प-
त्तये ज्ञानलक्षणादेः सन्निकर्षतायां मानाभावात् । ननु सत्यमेतन्न
ज्ञानलक्षणया निर्वाह इति, तथापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन
प्रत्यक्षं प्रति दोषस्यापि हेतुत्वमुपेत्यान्यथाख्यातिरक्षाविधानं कुतो
न स्यात्, यदाह खण्डनकारः—“प्रत्यभिज्ञायां तदर्थं इन्द्रियेणा-
सन्निकृष्ट एवोल्लख्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टप्राहिता चेन्द्रियस्य
सन्निकर्षसहकार्यवश्यमभावमात्रम्, तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्,
न तु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारिते” ति, नव्यतार्किकैरपि चाय-
मेव पक्षः कक्षीकृत इति चेन्न, संयोगदोषयोरुभयोर्हेतुत्वे व्यभि-

सन्निकर्षतायां मानाभावादिति । पक्षते हि लौकिकविषयतयैव
चाक्षुषम्, रजतं पश्यामीत्यनुभवात् ।

चारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वेन
दोषस्य रजतभ्रमं प्रति हेतुतायाः कल्पनीयत्वेन च गौरवात् ।

ननु शुक्तित्वप्रकारकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वं दोषस्य भवतापि
वाच्यम्, सत्यम्, भवतोऽपि त्वेतत्तुल्यम्, यथा च सन्मात्रविषय-
कत्वासत्संसर्गविषयकत्वाद्यनुपपत्त्यापि नान्यथाख्यातिसम्भव-
स्तथा लक्षणप्रयोजनखण्डने हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपशेषादौ
च शारदायामेवानुसन्धेयम् । न च तथापि प्रवृत्तिसामान्यं प्रति
संवादिप्रवृत्तिं प्रति विसंवादिप्रवृत्तिभ्वच प्रति क्रमेण स्वतन्त्रोप-
स्थितेष्टतावच्छेदक—धर्म्यसंसर्गाप्रहस्य विशिष्टज्ञानस्य दोषाधीन-
ज्ञानस्य च कारणतायाः कल्पनीयतया गौरवम्; सर्वत्रैव स्वाश्रय-
समवेत्तत्वस्वसमानकालिकत्वाभ्यां रजतत्वप्रकारताशालिज्ञानवि-
शिष्टेदन्त्वप्रकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठनिरवच्छन्नविशेष्यताशालि-
ज्ञानत्वेन हेतुतायाः शक्यवचनत्वात् । न चैव नेदं रजतमिति
ज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः; रजतभेदरजतत्वात्यन्ताभावतद्वयाप्या-
वगाहिज्ञानानि इदन्त्वावच्छन्नविशेष्यकरजतत्वप्रकारकबुद्धि-
प्रतिबन्धकत्वेनानुगमय्य तादृशानुगतरूपावच्छन्नाभाववैशिष्ट्य-
स्यापि प्रोक्तसम्बन्धाभ्यां प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकोटौ निवेशा-
दिति चेन्न,

स्वतन्त्रोपस्थितेति । रजते नेदं रजतमितिववहारस्थले प्रवृत्तिवारणा-
याभावप्रतियोगित्वरूपं स्त्रात्मन्यं विवक्षितम्, तत्र भेदाग्रादस्त्रस्त्वेव, रजते
रजतभेदग्रहोपगमेऽन्ययाख्यातिप्रसङ्गात् । निवेशादिति । स्वविषया-
गृहीतासंसर्गकविषयकत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं तु न निवेशितम्, असंसर्गा-

इदं रजतमितिज्ञानद्वयस्य नेदं रजतमितिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरजतत्वप्रकारताक्वद्वित्वानाक्रान्तत्वेन तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकतानापत्तेः। रजतं साक्षात्करोमीतिप्रतीतिसाक्षिकविषयतायाः स्मृतावसम्भवेन त्रिवृत्करणप्रतिनिधिन्यायाभ्यां शुक्त्यादौ रजतादिसङ्घावस्य भवद्विरभ्युपगतत्वेन सुरासद्वशवस्तुनि सुरात्वप्रकारकप्रतीतेप्युक्तरीत्या प्रमात्वेन तत्पानेन सुरां न विवेदिति निषेधशास्त्रोल्लङ्घनेन प्रत्यवायापत्तेश्च। न च — विसंवादिप्रवृत्तिजनक्ज्ञानद्वयीयविशेष्यताप्रकारतयो निरूप्यनिरूपकभावाङ्गीकारेण विशिष्टज्ञानवज्ञानद्वयस्यापि रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वम्, एव च नोक्तप्रतिबन्धकतानुपपत्तिर्वोक्तरीत्या प्रत्यवायापत्तिः, स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वाभ्यां प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालिज्ञानद्वित्वस्य भ्रमपदशक्यतावच्छेदकतोपगमेन तदनाक्रान्तसुरात्वप्रकारकप्रमाविशेष्यपानस्यैव प्रत्यवायप्रयोजकत्वात्, अन्यथास्यातित्वं तु स्वाश्रयाभाववनिष्ठत्वस्वनिरूपितत्वस्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वैः प्रकारताविशिष्टविशेष्यताकत्वरूपमेव मया नाङ्गीक्रियते इति—वाच्यम्, ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावात्, न च सर्वज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिरेव मानम्, उक्तनिरूप्यनिरूपकभावसिद्धिविना तदसिद्धेरन्योन्याश्रयात्। न च रजतत्वं स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वस्वनिरूपहस्य भेदाद्यग्रहरूपस्याननुगतत्वात्। प्रतिनिधिन्यायेति। सोमाद्यलाभेतत्सदृशपूर्तीकादिग्रहणबोधकशास्त्रेण सदृशयोः परस्परावयवानुप्रवेशोऽनुमन्यत इति भावः। तदसिद्धेरन्योन्याश्रयादिति। एवं च भ्रमपदशक्य-

---

प्रहस्य भेदाद्यग्रहरूपस्याननुगतत्वात्। प्रतिनिधिन्यायेति। सोमाद्यलाभेतत्सदृशपूर्तीकादिग्रहणबोधकशास्त्रेण सदृशयोः परस्परावयवानुप्रवेशोऽनुमन्यत इति भावः। तदसिद्धेरन्योन्याश्रयादिति। एवं च भ्रमपदशक्य-

पितत्वाभ्यां शुक्किनिष्ठविषयताविशिष्टाया अवच्छेदकताया अभाववत्, शुक्त्यवृत्तित्वादित्यनुमानेन फलतो ज्ञानयाथार्थ्यं प्रसाध्य भवदुक्तबाधकविधूननायोक्तविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः स्वीकार्यः; उक्तबाधकनिरासं विना तादृशानुमितेरूपादयितुमशक्यत्वात्, अप्रयोजकत्वाच्च, यथाहि पटावृत्तित्वेऽपि घटत्वस्य पटनिष्ठप्रतियोगितारूपधर्मावच्छेदकत्वदर्शनेन यो यदवृत्तिः स तन्निष्ठधर्मनिरूपितावच्छेदकत्वाभाववानितिव्याप्तिरप्रामाणिका, तथोक्तानुमानीयापि । यद्यपि व्यधिकरणधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकाभावः सांशयिक एवेत्युपपादितमनुमानखण्डनशारदायाम्, तथापि तस्य सांशयिकत्वेऽपि व्यभिचारसंशयस्य दुर्बारत्वात् । खण्डनविधाता त्वत्र “कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छन्ना विशिष्टविज्ञानसङ्कथा, सञ्चातश्च गौरश्वः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार” इति चतुर्थे परिच्छेदेऽप्यधात् ।

किञ्च सर्वज्ञानयाथार्थ्यसाधनं विदधतो भवतोऽन्यत्रोदीर्तस्य प्रमात्वादिखण्डनस्यावतारे कःप्रतिकारः? भ्रमेऽपि तादृशरीत्या दूषणोद्वावनसम्भव इति प्रतिवन्दिरेवेतिचेन्न, ज्ञानस्य तावद्विषय एव सर्वस्वम्, स एव तु तत्र तत्रोक्तरीत्योत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वाभ्यामपि दुर्निरूपतया यस्यालवधसन्ताक इवाविद्यक इति मन्महे,

तावच्छेदके द्वितीयसम्बन्धासङ्गत्योक्तप्रत्यवायापत्तिरपि तदवस्थैवेतिभावः । उत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वाभ्यामपि दुर्निरूपतयेति । अत्रैव विज्ञानवादोपक्रमे शारदायां च प्रथमप्रकरणे ‘महमरीचिकादावपी’ति पठक्तिव्य-

तस्य निर्धनस्य किमपहृत्य चेतः सन्तोषयिष्यसि । प्रमायास्तु
खण्डनेन सविशेषविषयापहारे निर्धना सती सा भवतः किं प्रसा-
धयिष्यति । तस्मात्यक्तसर्वस्या प्रमाकुलस्यापि सर्वस्वमाच्छ्रद्धावि-
द्योदरे नित्तिपन्ती भ्रान्तिरेव विजृम्भते न तु प्रमितिरिति दिक् ।

शरीरशरीरभावभङ्गः ।

ये तु चिदचिदुभयविशिष्टाद्वैतोपपादनाय “यस्य पृथिवी शरीर”
मित्यादियथाश्रुतश्रुत्यर्थाभिमानेन वैशिष्ट्यप्रयोजकं शरीरशरीर-
भावमिच्छन्ति, तैरसौ निर्वक्तव्यः । तथाहि न तावत् ‘न तु दृष्टान्त-
स्थानावसरे तद्वाजहंसे चोकानां विषयाणां योजनया तादृशादुर्मिलूपता
प्रत्येतव्या । किञ्च प्रातिभासिकस्य यदि काचिज्जननी स्यात्, तद्हि
साऽविद्यैति तस्या एव सदसत्त्वादिना धर्मान्तरैऽच दुर्वचत्वे तज्जन्यस्य
सुतरां तथात्वमितिभावः । निविशेषस्य ब्रह्मणो निरासानुपपत्तिमभि-
प्रेत्याह सविशेषविषयापहार इति ।

उक्तानुमानीयान्वयव्याप्तौ घटत्वादे दृष्टान्ततया शुक्तिसदृशावृत्तित्वसु-
पाधिः, व्यतिरेकव्याप्ताव्यनुकूलतर्कशून्यत्वम् । अमपदशक्यतावच्छेदक-
निरूपणं च सर्वथैवासङ्गतिमालिङ्गति, प्रकारतानिरूपकज्ञानानिरूपितापि
विशेष्यता प्रकारतया निरूपितेति कः श्रह्वीत, नहि ज्ञानविशेषमप्युपूर्वा
विशेष्यता तत्संरप्तपकारतां स्प्रष्टुमीषे । एवं चेत्थं दृढीकृतप्रत्यवायापत्ति-
परिहाराय शुक्त्यादौ रजतादिसदूभावाभ्युपगमत्यागे रजतं साक्षात्करो-
मीतिप्रत्ययानुपत्तिः, रजते साक्षात्कारविषयत्वासंसर्गाग्रहणं तु न
तदुपपादनसम्भवः, उक्तानुव्यवसायस्य विशिष्टैकज्ञानताया अपलापस्या-
प्रामाणिकत्वादित्याशयेनाह इति दिगिति ।

भावा'दिति सूत्रस्थश्रीभाष्यानुसारेण यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वा-
त्मना स्वार्थे नियन्तुं शक्यं तत्स्य शरीरमिति युक्तम्, जडे
नियामकत्वाप्रसक्तेश्चेतनपदस्याव्यावर्तकत्वात्, चिदचिदुभयस्य
द्रव्यत्वे द्रव्यपदस्याप्यव्यावर्तकत्वात्, गुणादैर्द्रव्यातिरेके तु तेषां
भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेः, सर्वपदस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वो-
पलक्षितधर्मावच्छन्ने शक्तया द्वित्रादिधर्मानादाय पश्वादौ
देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारप्रसक्तेश्च। उत्पत्तेरपि सर्वपदार्था-
न्तर्भावे तु नित्यानां भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेश्च। चित्तवाचित्तवा-
न्यतरस्य प्रत्येकमन्यतरत्वेन वा तदुभयस्य वा नियम्यतावच्छेद
कत्वेऽव्याप्तेर्ब्रह्मण्यतिव्याप्तेरसम्भवस्य वा प्रसक्तेश्च।

एतेन-तदीयकृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वरूपं तनिय-
म्यत्वमेव तच्छरीरत्वम्, तदीयत्वस्य समभिव्याहारलभ्यत्वेन तु
परिशिष्टमेव शरीरपदप्रवृत्तिनिभित्तमिति परास्तम्, ईदृशनियम्य-
तावच्छेदकस्यापि निरूप्यत्वेनोक्तदोषात्। अन्यथा कं धर्मं धर्मि-
तावच्छेदकीकृत्य तादृशसामान्यकत्वं ज्ञेयमित्यज्ञानात्। हस्तादौ
देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारापत्तेश्च, पर्वतादौ चेष्टायां मानाभावेन
तेषां भगवच्छरीरत्वानापत्तेश्च। चेष्टापदेन स्पन्दमात्रविवक्षाया-
मपि गुणादैर्भगवच्छरीरत्वानापत्तेश्च, देवदत्तीयमृतशरीरस्पन्द-
स्य यज्ञदत्तादिकृतिप्रयुक्तताया अपि सम्भवेन प्रसिद्धशरीरेऽसम्भ-
वाच्च, जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमन्त्वादित्यादौ जीवत्प-
दोपादानेन लौकिकानामिव वैनयिकानामपि मृते शरीरत्वस्येष-

नियम्यतावच्छेदकत्वे इति । पृथिवीत्वादिना रूपेण नियम्य-

त्वात् । एतेन पूर्वं शरीरतया स्थितस्य द्रव्यस्य चेतनवियोगानन्त-
रक्षणं एव नाशाभ्युपगम इति नाभ्युपगन्तव्यम्, अत्यल्पवचेदमु-
क्तम्, परिणामभेदेन द्रव्यभेदस्यावश्यकत्वेन जीवदशायामप्युप-
चयापचयदर्शनेन शरीरनाशस्यावश्यकत्वात्, परन्तु शरीरत्वव्य-
वहारः सर्वत्र समान एवाग्राहितः । न च मृतं शरीरमन्यदीयं
जायत इति वक्तुं शक्यम् । पूर्वशरीरतया परिक्लमसंघातैकदेश-
त्वेन मृते शरीरत्वव्यवहार इति तु ब्रुवाणे जीवदशायामुपचया-
वस्थशरीरैकदेशत्वेनापचयावस्थेऽपि शरीरत्वव्यवहारो न तु वस्तु-
तस्तस्य शरीरत्वमित्यपि कुतो न ब्रूयात् । विभूनां निस्पन्दितयाऽव्या-
प्तेश्च । नित्यानां कालादीनां सत्ताया अपि कृतिप्रयुक्तत्वाभावेन
धात्वर्थमात्रस्य चेष्टापदेन विवक्षायामप्यनिस्ताराच्च । धातुवाच्य-
तयोपर्शनीयक्रियावाचकत्वेन धातुत्वस्य निवेशेऽन्योन्याश्रयेणा-
खण्डोपाधिताया अपि प्रतीतिनिरूप्यतयाऽन्योन्याश्रयपराहतत-
याऽशक्यवचनत्वेन भवाद्यन्यतमत्वेन निवेशे व्यक्त्यानन्त्येनानु-
योगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चप्रवेशेन दुर्ग्रहत्वप्रसङ्गाच्च ।
स्वत्वघटितत्वेनापि शक्यतावच्छेदकानुगमासम्भवाच्च ।

एतेन यस्य चेतनस्य यद्दृव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यं
तत्तस्य शरीरमित्यस्य प्रागुक्तदोषकलुपितस्य व्याख्यानभूतं तदीय-
कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यकत्वं तच्छ-
त्वानुपपत्तिस्तु सर्वपक्षसाधारणो दोषः स्पष्ट एव । इति वक्तुं शक्य-
मिति । मृतशरीरस्यान्यदीयत्वे पूर्वतनस्वामिनोऽन्त्येष्व्यादिजन्यफल-
भागितानापत्तेरितिभावः ।

रीरत्वमित्यपि निरस्तम्, अवच्छेदकस्य दुर्निरूपत्वात्, हस्तादा-
वतिप्रसङ्गात्, उक्तरीत्या मृतशरीरमादाय प्रसिद्धशरीरेऽसम्भ-
वात्, अननुगमात्, पतनप्रतिबन्धकपदवैयर्थ्यात्, अगुरुप्रतियोगि-
कसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वासम्भवेनाव्याप्तेश्च । न च जगदा-
धारत्वबोधकश्रविलादेवागुरोरपि ताहशसंयोगाभ्युपामः; अगु-
रोस्तादृशसंयोगादर्शनेन जगदाधारत्वमेवान्यादृशमित्यस्यापि सुव-
चत्वात्, उपपादितो हि दर्पणप्रतिविम्बन्यायः । विभूनामज-
संयोगस्वीकारेण तस्य कृतिप्रयुक्तत्वाभावेनाव्याप्तेश्च । संयोगे
जन्यत्वोपादाने तु जन्यत्वत्य प्रागभावप्रतियोगित्वोत्पत्तिमत्त्वा-
द्यनेकविधत्वेनोत्पत्तिप्रागभावत्वयोरपि तथात्वस्य चतुर्थे शारदायां
दर्शितत्वेन च कस्या विधाया इहोपादानमित्यत्र विनिगमकाभावेन
शरीरपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गाच्च । तत्रैव सर्वासां विधानां
प्रतिविधानाच्च ।

एवं यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना शेषतैकस्वरूपं तत्स्य
शरीरमित्यप्युक्तरीत्या निराकार्यम्, शेषत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च ।
यन्तु—प्रकृते कार्यत्वकारणत्वान्यतररूपशेषत्वाभिप्रायेण ज्ञानव-
च्छब्दानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छब्दकार्यत्वकारणत्वान्य-
तरावच्छेदकत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, सूक्ष्मचिद्चिद्विशिष्टस्य
ब्रह्मणः कारणत्वात् स्थूलचिद्चिद्विशिष्टस्य च तस्य कार्यत्वात्

यन्तु प्रकृते इति । द्वितीयावच्छब्दान्तमवच्छेदकताविशेषणम् ।
ज्ञानवतः कार्यत्वे कारणत्वे च तयोरवच्छेदकता ज्ञानगता सम्भाव्यतेऽ-
पृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छब्दाः, परन्तु ज्ञानस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धो न

ब्रह्मनिष्ठकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वस्य प्रपञ्चसामान्ये
सत्त्वात् । अत्र ज्ञानं देवदत्तस्य शरीरमितिव्यवहारवारणाय
ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वमपृथक्सिद्धिसम्बन्धे निवेशितम्,
ज्ञानप्रतियोगिकसम्बन्धस्य ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वाभावात् ।
न च शरीरविशिष्टत्वेन जीवस्य सुखादिकारणतायामेव शरीरस्या-
वच्छेदकत्वं सम्भवति, नत्वेवम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगम-
नाविरहेण जीवविशिष्टशरीरत्वेनापि कारणतायां कार्यकारण-
भावद्वयप्रसङ्गात्, अपि तु स्वातन्त्र्येणैव कारणता जीवस्येति
कथमवच्छेदकत्वं प्रसिद्धशरीरे इति वाच्यम्, कारणत्वस्य प्रयोज-
कतासाधारणस्य विवक्षितत्वात्, एकविशिष्टापरत्वरूपसामग्रीत्वेन
च कार्येत्पत्तिप्रयोजकतोपगमेन जीवनिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकतामा-
दाय प्रसिद्धशरीरे समन्वयात् । उक्तावच्छेदकतायामपृथक्सिद्धि-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च भृत्यविशिष्टराजादेः कार्यकारित्वेऽपि
न भृत्यो राजशरीरमिति व्यवहारापत्तिरिति । तदसद्, तुल्य-
युक्त्या ज्ञाने भगवच्छरीरत्वस्याप्यनापत्तेः । तत्कार्येत्पत्तिप्रयो-
जकताया एकत्वे सामग्र्यां शरीरस्यापि प्रवेशावश्यम्भावेन जीव-
निष्ठायामिव स्वनिष्ठायामपि प्रयोजकतायां शरीरस्यावच्छेदकताया

ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताक इत्याह ज्ञानप्रतियोगिकेति । प्रसिद्धशरीरे
समन्वयादिति । सामग्र्या एकविशिष्टापररूपत्वे जीवस्य विशेष्यत्वे
तज्जिष्ठप्रयोजकतायामवच्छेदकता यथा शरीरे, तथा शरीरस्य विशेष्यत्वे
तज्जिष्ठप्रयोजकतायामवच्छेदकता जीवेऽपीत्येवं तत्रातिथ्यासिस्तु न
शङ्खनीया, शरीरस्य ज्ञानशून्यतया तदनुयोगिकसम्बन्धस्य ज्ञानावच्छ-

अनुपपत्राया एवापत्तेश्च, तादृशप्रयोजकताया नानात्वे तु किन्नियाम-
कम्, तत्कार्यस्यैकत्वात्। प्रयोजकतावच्छेदकस्य नानात्वमेव निया-
मकम्, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावे नैकविशिष्टापरत्वरूप-
सामग्रीत्वस्यैकत्वासम्भवादिति चेदेवं तर्हेकविशिष्टापरात्मिका-
यास्तत्कार्यसामग्र्या अपि नानात्वमिति तत्कार्यं नानासामग्रीक-
मिति सर्वजनानुभवापास्तव्यवहृतेरापत्तिः। किञ्च स्थूलचिद्चिद्वि-
शिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यत्वं किं विशेषणकार्यत्वप्रयुक्तं वा विशेष्यकार्य-
त्वप्रयुक्तं वोभयकार्यत्वप्रयुक्तं वा विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्षं एव वा,
नान्त्यः, विशेषणविशेष्ययोरकार्यत्वे तस्य कार्यताया वस्तुमशक्य-
त्वात्, न तृतीयो नापि द्वितीयः, ब्रह्मणः कार्यत्वस्याप्रामाणिकत्वात्,
नाद्यः, वैशिष्ठ्यनिरूपणं विज्ञा विशेषणस्य कार्यतया विशिष्टे
कार्यताव्यवहारस्याशक्यसमर्थनत्वात्, न च शरीरशरीरभाव-
सम्बन्धं एव वैशिष्ठ्यम्; तस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। न चापृथक्-
सिद्धिसम्बन्धेन वैशिष्ठ्यम्, अतएव कार्यतावच्छेदकतावच्छेद-

ज्ञानुयोगिताकत्वाभावादिति भावः। व्यवहृतेरापत्तिरिति। नाना-
पदेनाभेदविस्त्रदभेदप्रयुक्तो व्यवहारः, प्रकृते तु सामग्रीत्वानां भेदप्रयुक्तः
सामग्रीगतो भेदाभेद एवेति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तदाव्याह किञ्च स्थूलेति।
वस्तुतस्तु विज्ञानवादोक्तानुभविकरीत्या तत्र बुद्धावेव कश्चिद्विशेषो न तु
विषये, तावन्तस्त एव च पदार्थः स्वतन्त्रप्रतिपत्तृसमर्पितेन वैज्ञानिकेन =
विलक्षणविज्ञानमात्रप्रागेन विशेषणविशेष्यभावेन भूषिताः, तथा च
सामग्रीत्वानां बुद्धिविशेषात्मकतया नानात्वे सामग्र्या अप्येकत्वमशक्यं
वक्तुम्, बहवो हि पदार्थः कथमेकतां प्राप्नुयुरिति सामप्रयपि विलक्षण-

कतया स एव प्रागुक्त इति वाच्यम्, तस्यातितुच्छ्रुत्वात्, तद्वि यावत्सत्त्वमसम्बन्धानर्हत्वमिति भवद्विर्निरुच्यते, तत्त्वसत्त्वाव्यापकसम्बन्धयोग्यताकत्वं वा स्वसत्त्वाव्यापकोऽसम्बन्धयोग्यत्वस्याभावो यस्य तत्त्वं वा, उभयत्रापि पूर्वोक्तरीत्या मृतेऽपि शरीरत्वव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेनाव्यासिः। आद्ये च योग्यतावच्छेदकत्वं न शरीरशरीरभावस्यैव, अन्योन्याश्रयात्, न चान्यदपि सम्भवतीत्युक्तम्, सम्बन्धपदेन कालिकादिकमादाय हिमवद्विन्ध्यादेरप्यपृथक् सिद्धत्वव्यवहारापाताच्च, विशिष्यैव संयोगादेनिवेशेऽपि देवदत्तादिशरीरे एवोत्पन्नविनष्टयुक्तादेरपि देवदत्तादिशरीरापृथक् सिद्धत्वव्यवहारापाताच्च। चिद्वर्गस्य घटादेश्च भगवति समवायाभावाच्च। एवं द्वितीयोऽपि परासनीयः। अपृथक् सिद्धेः प्रतीतिविशेषसाक्षिकसम्बन्धत्वे तु प्रतीतिविषयविशेषयोः परस्परायत्तसिद्धिकतया परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति।

एवं यथासम्भवमुदीरितदोषैरेव न्यायसिद्धांश्चनोक्तं ‘यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक् सिद्धं विशेषणं द्रव्यं तत्स्य शरीरमिति, ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक् सिद्धत्वसम्बन्धनिरुपितं द्रव्य-

---

धीरेवेति द्रूढ एवोक्तव्यवहृत्यापत्तिदोषः। प्रामाणिकत्वेनाव्यासिरिति। ननु मृतेऽपि शरीरे शरीरसम्बन्धाभावेऽपि तथोग्यत्वमस्ति, तथाच प्रथमे नाव्यासिः, द्वितीये परमस्तु, असम्बन्धसत्त्वे तथोग्यताया अवश्यम्भावेन तस्या अभावासम्भवादित्यत आह आद्ये च योग्यतेति। द्वितीयोऽपि परासनीय इति। असम्बन्धयोग्यत्वाभावे कौतस्त्याकाङ्क्षानिवारकत्वं सम्बन्धयोग्यत्वं एवेतिप्रागुक्तदोषः, असम्बन्धयोग्यत्वस्यापि

त्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति । च
पूर्वोक्तलक्षणत्रयफलीभूतं निरस्तम् ।

यत्तु अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टावन्त्वम्, अन्त्यावयवित्वे सति भोगावच्छेदकल्पं वा
सतीन्द्रियाश्रयत्वम्, अन्त्यावयवित्वे सति भोगावच्छेदकल्पं वा
शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति ताकिर्कमतम् । तत्र, चेष्टाया उपलक्षणत्वे
उपलक्ष्यतावच्छेदकस्य मृतशरीरसाधारणस्य निर्वक्तव्यत्वात्,
विशेषणत्वे तु मृतशरीरे एवाव्याप्तेः, एवं द्वितीयतृतीययोरपि
द्रष्टव्यम्, अवयवित्वञ्च विज्ञानवादे निरस्तम् । अतएव अन्त्या-
वयविमात्रवृत्तिचेष्टावद् वृत्तिजातिमन्त्वम्, जातिश्च तादृशी मानुष-
त्वचैत्रत्वादिरित्यपि-न युक्तम्, अधस्तात् देशकालानुगमस्य संसृष्ट-
वस्तुमात्रे निरासेन जातिमात्रस्य निरस्तत्वाच्च । शारदायां पर्याप्तेनि-
रस्तत्वेनान्त्यावयविभिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावमुभयाभावादिसा-
धारणं द्रव्यत्वादावादायातिव्याप्तेश्च । तत्त्वपदार्थत्वेन लक्ष्यताया-
अपि तत्र निरस्तत्वेन तादृशजातिमन्त्वस्यैव लक्ष्यताच्छेदकतायां
विरोधाच्च । जातित्वस्याखण्डोपाधित्वेऽन्योन्याश्रयेण सखण्डत्वे
चाननुगततयानुगमकत्वासम्भवेनानन्तानां तादृशजातीनां प्रत्येक-
मिलितविकल्पानुपपत्तेश्चेत्यादिकमूहनीयम् । अन्येतु-आद्ये देवदत्त

च निरूपणीयं प्रसङ्गतेऽवच्छेदकमिति भावः । अन्योन्याश्रयेणेति ।
अखण्डोपाधेः प्रतीतिविशेषसाक्षिकतयैव निरूपणीयतया प्रतीतिविषययो-
विशेषपद्यस्य परस्परायत्तसिद्धिकत्वमिति भावः । सखण्डत्वे इति ।
नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वरूपत्वे इत्यर्थः । समवायसम्बन्धावच्छिन्न-
वृत्तिता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषो नानैव । अत्राधिकं चतुर्थपरिच्छेदे

ईश्वरस्य शरीरमितिव्यवहारस्य तार्किकानभिमतस्य प्रसङ्गः, ईश्वर-
कृतिप्रयुक्तचेष्टावत्त्वस्य देवदत्ते सत्त्वात्, चेष्टाया कृतिप्रयुक्तत्व-
मादायैव देवदत्तस्य शरीरमिदमिति व्यवहारात्, कृत्यसाधारण-
कारणकत्वस्य षष्ठ्यर्थतास्वीकारेणातिप्रसङ्गवारणेऽप्यहल्यादि-
शरीरभूतशिलादावुक्तलक्षणाब्यासिर्दुर्वरैव । द्वितीये इन्द्रियवत्त्वं
समवायेनासम्भवापादकम्, संयोगेन तु घटादावतिप्रसक्तम्,
स्वजन्यज्ञानावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तु रामादिशरीरेऽप्यव्याप्तम्,
ईश्वरज्ञानस्य भवतां नित्यत्वात्, व्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकनिरपेक्ष-
त्वाच्चशिलादिरूपाहल्यादिशरीरेऽप्यासिश्च । तृतीये वेशमादावति-
व्याप्तिः, नच स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छब्दत्वस्य भोगनिहृषिताव-
च्छेदकतायां निवेशान्न दोषः, वेशमनः स्वावयवातिरिक्तदेहरूपदे-
शावच्छब्दस्यैवावच्छेदकत्वादिति युक्तम्; परकायस्य प्रविष्टं प्रति
शरीरत्वापत्तेः, ईश्वरभोगस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकप्रसिद्धया
रामादिशरीरेऽप्यासेश्च, अतएव—‘अपीतौ तद्वदि’ति सूत्रे श्रीभाष्ये
ईश्वरानन्दे व्याप्यवृत्तित्वरूपं निरतिशयत्वमुक्तमिति वदन्ति ।

शरीरत्वस्य जातित्वं तु पृथिवीत्वादिना साङ्कर्येण तार्किकैरपि
नानुमन्यते, निरस्तत्त्वं जातिमात्रं प्राक् शारदायां च । अतएव
तत्तद्गोव्यक्तिभेदकूटवदवृत्तिविषयतासम्बन्धेन यावद्गोव्यक्तिपु
सम्बद्धं तावद्विषयकज्ञानमेव ‘इयं गौ’रित्यादौ स्वरूपतः प्रकारतया
सामान्यखण्डनशारदायामनुसन्धेयम् । रामादिशरीरेऽप्यव्याप्तमिति ।
यदि तु तेष्वनित्यज्ञानस्यापि स्वीकारो न तिरस्कियते, अन्यथेन्द्रियाणां
तेषु व्यर्थप्रायत्वात्, तदाप्याह शिलादिरूपेति ।

भासमानं गोत्वमितिरीत्या शरीरत्वनिरुक्तिर्न सङ्गता, किञ्च
भेदकूटस्यासर्वज्ञापरिच्छेद्यत्वेन विशिष्य च सर्वासां गोव्यक्तीनां
शब्देनापि प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदो निवेशनीयः, तत्र च 'इयं गौ'रित्यत्र स्वरूपत एव ज्ञानभानो-
पगमेन विषयतानवस्थानस्याभावेऽपि लक्षणज्ञाने तस्यावश्यकत्व-
मेव, नहि 'इयं गौ'रित्यत्र यज्ञानं स्वरूपतो भासते तदेव गोत्व-
मित्यभिधानमात्रेण परः प्रतिपादयितुं शक्यते, व्यक्तिविशेषे एव
तस्य सम्बन्धित्वशङ्काऽनिवारणादित्यवधेयम् । जातिप्रवृत्तिनिमित्त-
कत्वे गवादिशब्दवच्छ्रीरशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वानुपपत्तिरित्यपि
केचित् ।

लक्षणखण्डनप्रयोजनम् ।

ननु लक्षणखण्डनेनैतेन किं कृतं स्यात् ? एवं तर्हि तन्निरूपणे-
नापि न किञ्चित् स्यात्, तेन यदि वस्तुसाधनं तर्हेतेन तद्वाधन-
मपि स्यात् । ननु परिच्छेत्तुमनर्हायाः परमेश्वरविभूतेरस्य प्रपञ्च-
स्यालौकिकत्वेनाध्यनिर्वचनं सम्भावयते, मिथ्यात्वं तु कुतः ? अवि-
भूतिश्चासौ परमात्मा कथमिवोपास्यः स्यादिति चेच्छद्वालुतया
भगवत्कृपाभाजनेनापि भवता 'अल्पस्य हेतोर्बहु वातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वं'मिति न्यायविषयता नातिक्रम्यते,

तद्वाधनमपि स्यादिति । आपातरमणीयाभ्यां लक्षणप्रमाणाभ्यां
व्यावृद्धिरक्तविद्धि प्रति न वयं विरोद्धारः, ताभ्यां पारमार्थिकत्व-

संसृष्टवस्तुमात्रस्य खण्डनावतारपात्रतया विभूतिसंसृष्टःपरमात्मापि
तथा मा भूदित्यसंसृष्टयैव तस्योपगन्तव्यत्वे स्वतःसिद्धत्वरूपं
स्वातन्त्र्यमेव तस्य स्वात्मकं पारमार्थिकी विभूतिः, अन्या तु तदा-
त्मकताहृष्ट्या पारमार्थिकत्वेन पूर्वोक्तरीत्योच्यमानापि तदन्यत्वेन
बाधिततयाऽद्भुताऽपि भिथ्याभूतैव नत्वलीकेति न दोषः।
अलौकिकत्वं हि मायामहिम्नैवेति मायिकत्वमेवोपोद्बलयति।
अन्यथा तु लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरितिमर्यादातिक्रमे यत्कि-
ञ्चिद्रूयत्र कचिदेव स्वीकार्यं किमिति न स्यात्, तस्माद्विचारस्य
तादृशमर्यादामादृत्यैव प्रवर्तनीयत्वे लक्षणप्रमाणयोः केनापि निरू-
पणासम्भवेन द्वैते वस्तुत्वबाधनध्रौद्यमेव, अधिकं तूकं शून्यवादे।
यद्यपि तादृशमर्यादा ब्रह्मणि त्यक्ता, तथापि स्वतः सिद्धे एवासाध-
नीये तस्मिन्, न तु परतः सिद्धेऽपि, नहि लक्षणं विना प्रमाण-
मात्रेणैव वस्तुसिद्धिरस्तु, अनुभूयते हि प्रपञ्च इति शक्यं वक्तुम्,
इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति विभागस्यापि लक्षणिरूपणं विना-
इसम्भवदुक्तिकत्वात्, तस्माद्द्वैतसत्यत्वेऽभिनिविष्टस्य निरूपणा-
समर्थस्यालौकिकत्वोक्तिमात्रेण न निस्तारः, यथा च विशिष्टाद्वैतं
द्वैतस्यैव नामान्तरकरणं तथोक्तं स्वातन्त्र्यवादशेष इति कृतमति-
मसृणमतिना साकं वाग्विलासेनेति।

सिद्धयुपगमे तु तयोः खण्डनमवतार्यत इति भावः। खण्डनावतारपात्र-
तयेति। कस्यचिद्द्वि कचित्साधनमिति संसृष्टवस्तुमात्रसिद्धेः संसर्ग-
सिद्धघधीनत्वमितिसंसर्गसिद्धेरपि तथात्वेनात्माश्रयादिकमिति संसर्ग-
तीतमेव परमार्थतत्त्वमिति भावः।

एवच्छ सम्बन्धान्तरस्यासम्भवदुक्तिकर्त्वे आध्यासिक एवा-
वशिष्यते सम्बन्ध इति “यस्य पृथिवी शरीर” मिथ्यादिश्रुतिरप्या-
ध्यासिकनियम्यत्वेनैवोपपाद्येति सिद्धमचितश्चिदध्यस्तत्वमिति ।

शक्तेः सत्यत्वासत्यत्वयो निंवृत्त्यनिवृत्त्योश्च चिन्ता ।

अयम्पुनरेतत्प्रकरणार्थं निष्कर्षः—ब्रह्मैव पारमार्थिकं तत्त्वम्, तस्यास्त्येका मायास्या शक्तिः, सा च वस्तुतस्ततोऽभिन्नापि कल्पित-
तद्भेदवती, ब्रह्मणः सत्यत्वेन तु तद्रूपेण सा सत्येत्युच्यते,
ब्रह्मातिरिक्तत्वस्य मिथ्यात्वेन तु तेन रूपेण सा मिथ्येति कथ्यते ।
स्वरूपतः सा सत्या वा मिथ्या वेति प्रश्ने तु स्वरूपं यदि ब्रह्म-
रूपत्वं वा ब्रह्मभिन्नत्वं वा विवक्षितं तदोक्तमेवोत्तरम्, यदि तु
मायात्वशक्तित्वहरयत्वादिकं, तदा धर्ममात्रस्य मिथ्यात्वेन तत्त-
द्ध्रूमेण रूपेण सा मिथ्यैव । एवं सति तत्तद्धर्मोपलक्षितं स्वरूपं
सत्यं स्यादितिपर्यनुयोगे त्विष्टापत्तिरेव, ब्रह्मण एव सर्वधर्मोप-
लक्षितत्वात् । घटत्वादिनापि तस्यैव व्यवहारात् । सा च शक्ति-

अथ बाह्यभाससम्भज्ज्ञानेच्छाक्रियादशोन्मीलकं शक्त्याख्यं
ब्रह्मस्वभावविशेषं पूर्वं निर्विंशतमध्युपसंहारव्याजेन विशदयितुमाह
अयम्पुनरित्यादीति । कल्पिततद्भेदवतीति । ईदृशभेदसज्जावेऽपि
'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मान्यत्वेन शक्ते न प्रहणसम्भवः ।
गुणगुण्यादौ भेदाभेदस्थले नीलो न घट इत्यादिव्यवहारादर्शनेनाभेदा-
सहिष्णोरेव भेदस्य नवादिपदबोध्यत्वोपगमात् ।

१६४

दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे राजहंसयुते

रनुपपन्नार्थप्रदर्शकत्वरूपस्वातन्त्र्यशालितयाऽपर्यनुयोज्या सत्यत्वे
मिथ्यात्वे वोक्तरीत्या स्वानुरूपान् भ्रान्तान् भ्रमविषयान् भ्रमांश्च
नैकविधान् स्फारयति, स्वयमेवोद्घासितेन चोपायकलापेन कांश्चि-
न्मुक्ततया भासयति, बस्तुतस्तु न बन्धो न वा मोक्षः । नन्वेवं
भ्रमनिवृत्तिरेव मायाया निवृत्तिं न तु स्वरूपतोऽपि तस्या निवृत्ति-
रिति स्यादित्याक्षेपे तु पूर्वोदीरितरीत्यैवोक्तरम्, यथा मिथ्या तथा
निवृत्ता, यथा तु सत्या तथाऽवशिष्टेति चिदतिरिक्तं नावशिष्टम् ।

अनादिरपि सर्गप्रलयप्रवाहः सान्त इति केषाञ्चि-
द्व्रह्णवादिनां मतस्य निराकृतिः ।

नावशिष्टमिति शब्देन बोध्यमाननियेवस्य गतिं तु खण्डन-
चरमपद्यशारदायामवोचाम । यदि तु तत्रैवोक्तरीत्या न भावाद्वैते—

अनुपपन्नार्थप्रदर्शकत्वेति । द्वैतप्रतिभासनयोग्यत्वेत्यर्थः, द्वैत-
स्यैव परस्मिन् ब्रह्मण्यनुपज्ञत्वात् । यद्यपि तादृशस्वातन्त्र्यमेव शक्तिः,
सा च चित्तेरेव, तथापि विवक्षावैचिद्येष्योपचारमाश्रित्य शक्तौ तादृश-
स्वातन्त्र्यमुक्तम्, तस्याश्रिदभिज्ञताया उक्तत्वात् ।

भावाद्वैतखण्डनम् ।

न भावाद्वैते इति । दृश्यध्वंसस्य जन्यतया ब्रह्मानात्मकस्य
सत्यत्वं वा मिथ्यात्वं वा, आद्येऽद्वैतश्रुतियुक्तिस्वातन्त्र्यभङ्गः,
जन्यस्यापि तस्य सत्यत्वे दृश्यमात्रस्यापि सत्यतया किमपरादम्, तत्र
दृश्यत्वादेव्यभिज्ञारित्वात्, ध्वंसभिज्ञत्वे सति दृश्यत्वादे मिथ्यात्व-

न वा स्वस्वेतरसर्वदृश्यनाशस्य वृत्त्यात्मकचरमन्तरणात्मत्वे—

च्याप्यत्वं त्वप्रयोजकतापराकृतम् । द्वितीये त्वविद्यां विना कथं मोक्षे
तस्य सद्भाव इति मिथ्याभूतेन तेन साऽप्याक्षेसव्यैवेति विशीर्णा मोक्ष-
कथा तपस्त्वनीत्याशयः ।

श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिनां मतस्य निरासः ।

स्वस्वेतरेरेति । स्वं वृत्तिः । वृत्तिनाशोऽपि वृत्त्यात्मक इति
तावत्पूर्वपक्षतयोपक्षिप्यमाणमपि मनो रङ्गानिमानयति, किञ्चुनः सिद्धान्त-
विधयाऽभिधीयमानमित्याश्र्यपदमेतत् । न च वृत्तेः सकलदृश्यत्वेन
नाशं प्रति प्रतियोगित्वम्, तत्क्षणव्यक्तित्वेन तु नाशत्वाश्रयत्वमिति
वाच्यम्, सर्वधैरानुभवासंस्पर्शितया ‘नहि दण्डपि देवदत्तः कुण्डलिनं
स्वमारोहती’ तिन्यायेन रूपभेदेनेदृशसमाधानानां बहिर्कार्यत्वाव ।
अत एव—घटाभावे न घटोऽननुभवात्, नापि घटाभावः, भावमाश्रय-
प्रसङ्गादिति घटाभावाश्रयको घटाभावप्रतियोगिकइचात्यन्ताभावो यथा
स्वीक्रियते, तथा ज्ञानात्सर्वं दृश्यं नष्टमिति प्रत्ययबलादनुयोगिता-
विशेषरूपध्वंसत्वं वृत्तिविटितसर्वदृश्यप्रतियोगिताकं वृत्तिरूपचरमक्षणाश्रयकं
स्वीक्रियतामिति—निरस्तम् । किञ्च—घटाभावाभावस्य घटस्थानीयस्य
स्वप्रतियोगिस्वरूपघटाभावात्मकताया उपरमे घटवत्येव घटाभावः प्रमीयेत
न त्वन्यत्र, अनुपगमे त्वभावस्य स्वप्रतियोगिरूपतायां नेदमुदाहरणम्,
ज्ञानात्सर्वं दृश्यं नष्टमिति प्रत्यये तु न किञ्चिद्वलम्, तदीयप्रमात्व-
स्यनिर्णीतत्वात्, प्रस्तुतया रीत्या तद्विषयस्य नाशस्य दुर्निरूपताया-
एव प्रदर्शयमानत्वात्, तस्य सत्यत्वमिथ्याऽविकल्पकलाकृतलना श्यानुपदमा-

कलितैव । तद्भीरुतयैव च नाशस्यात्युपहसनीयाऽपि प्रतियोगिरूपता भवन्निः स्वीकृता, चरमक्षणस्यान्यस्य तदाऽङ्गभेन वृत्त्यात्मकत्वमेवेति कृत्वा । स्वरसतश्च न तादूशप्रत्ययस्य नाशे प्रतियोगिरूपतासमर्पक्त्वम् वीति त्यागमेव सर्वदृश्यनाशपक्षस्यानुमोदनीयं मन्यामहे ।

अद्वैतसिद्धिकारपर्यन्तानां केपाञ्चन्मतस्य निरासः ।

ननु जन्यस्यापि दृश्यनाशस्य ब्रह्मरूपतायां हानिः का ? ननु जन्यत्वानुपपत्तिरेव । इदानीमपि तद्वयवहारस्य प्रामाणिकत्वापत्तिश्च, ब्रह्मणः सद्गावात् । न च चरमवृत्त्युपलक्षितब्रह्मरूपतायां नायं दोषः, गृहस्थः सदूर्णीं भार्यांमुपेयादित्यादौ भाविगार्हस्थादेरप्युपलक्षणतादर्शनेन दोषतादवस्थ्यात् । न च ब्रह्मणि दृश्यनाश इति तु न शक्य आपादयितुम्, पृतत्कालावच्छिन्नत्वस्य चरमवृत्त्युपलक्षितवस्तुन्यभावादिति वाच्यम्, पृवं सति चरमवृत्त्युपलक्षितत्वस्यैतत्कालावच्छिन्नत्वव्यावृत्तस्य निर्वक्तव्यत्वापतात् । अथ तत्सम्बन्धोत्तरकालावच्छेदेन तत्समानाधिकरणतदभाववच्चमेव ब्रह्मणि तयोपलक्षितत्वमिति चेन्न, तत्सम्बन्धोत्तरकालत्वं हि तत्सम्बन्धनाशाधिकरणकालत्वम्, तत्सम्बन्धनाशश्च ब्रह्मरूप एव भवता वाच्यः, अन्यथा दृश्यनाशस्याप्य तिरिक्ता कुतो नानुमन्येतेतीदानीमपि ब्रह्मरूपनाशमादायोक्तव्यवहारापत्तिः, यदि च ब्रह्मरूपनाशस्य न कर्षिच्चत्कालोऽधिकरणम्, तदा ब्रह्मापि न तस्याधिकरणमिति कोऽस्ति परममुक्तौ चरमवृत्तिसम्बन्धोत्तरकाल इत्यसम्भव उक्तलक्षणस्य । रूपमेदेनाप्याधाराधेयभावस्य ‘गहि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोहती’ति न्यायेनासम्भवात्, इतोऽपि च द्रष्टव्यान्न

द्रुश्यनाशस्य ब्रह्मात्मकतापक्षो युक्तः । अथत्वे ब्रह्मनिष्ठतया तस्य
व्यवह्रियमाणत्वात् । आधाराधेयभावो विकल्पमात्रप्राणो न तु वस्तु-
स्थित्यनुरोधीत्युपगमे त्विदानीं ब्रह्मरूपनाशमादायोक्तापतिस्तदवस्थैव ।

एवं स्वोत्तरकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणं यद्यत्, तदन्यत्वे
सति स्वपूर्वकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणो यो ब्रह्मसाक्षात्कारा-
भावस्तद्वत्वं ब्रह्मसाक्षात्कारोपलक्षितत्वम्, प्रथमस्वपदेनेदानीन्तनो
ब्रह्मसाक्षात्काराभावो प्रहीतुं शक्यते, द्वितीयेन तु विदेहताकालीनो
ब्रह्मसाक्षात्काराभाव इत्यपि परासनीयम्, नानाधिकरणवृत्तेरपि प्रति-
योगितावच्छेदकधर्मसम्बन्धयोस्ताद्रूप्येऽभावस्य न भेदः, सुतरां तु
ब्रह्मरूपैकाधिकरणाश्रितस्य तदात्मकस्य वेति विषयतासम्बन्धावच्छिन्न-
ब्रह्मसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याद्यत्वे स्वोत्तरकालावच्छेदेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य कथं स्वान्यत्वं कदाचिदपीत्यसम्भवदोषात्,
विशेषणमेदेनापि तस्य नात्र भेदः शक्यशङ्कः, परमसुक्तौ विशेषणाभावात्,
चरमवृत्त्युत्तरत्वोपलक्षितत्वेन तस्य परमसुक्तौ भेदोपगमस्य तादूशोप-
लक्षितत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वेनासम्भवात्, विदेहशायां कालाभावेन
विदेहताकालीनत्वस्य व्यावर्तकताया वक्तुमशक्यत्वात् । जीवनन्मुक्तिकाली-
नत्वाभावस्य व्यावर्तकत्वं स्यादितिचेद्, जीवनन्मुक्तिकालावृत्तेर्बद्धताकाली-
नस्यापि ब्रह्मसाक्षात्काराभावस्य स्वोत्तरजीवन्मुक्तिकालावच्छेदेन समाधौ
प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽन्यत्वप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तयाऽसम्भवताद-
चस्थ्यात् । अथ परमसुक्तावत्यन्ताभावे स्वपूर्वकालावच्छेदेन प्रतियोगि-
समानाधिकरणस्यैव व्यावर्तकत्वमास्तामिति चेदुपलक्षणतया विद्यमानतया
त्वा, नायः, उपलक्ष्यीभूताभावव्यक्तेरैक्यस्योक्तत्वात् । न द्वितीयः, परम-

मुक्तौ तादृशसामानाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वानुपत्तेः । किञ्च व्युत्थान-
दशायामेव यस्य जीवन्मुक्तस्य प्राणत्यागः, तस्य तदानीन्तरे ब्रह्मसाक्षा-
त्काराभावे स्वोत्तरकालावच्छेदेन न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, किन्तु
स्वपूर्वकालावच्छेदेनैवेति चरमव्युत्थानदशायामपि विदेहकैवल्यव्यवहार-
प्रसङ्गः ।

“तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥”

इतिनयेन तादृशजीवन्मुक्तस्यापि विदेहकैवल्यमिष्यत एवेति जन्मान्तरे
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदीये ब्रह्मसाक्षात्काराभावे न सम्भावनीय-
मिति शिवम् ।

यत्तु—नव्यमते यथाऽच्यत्वे संयोगनाशो विभागस्वरूपः, तज्जाशस्तू-
त्तरसंयोगरूपः, उत्तरसंयोगभावे तु महाप्रलये विभागनाशः परमाणवादि-
नित्याधिकरणस्वरूप उपेयते, जन्यभावत्वेन विभागस्य महाप्रलयावृत्ति-
त्वात् । एवमस्माकं मतेऽविद्यानाशो वृत्तिरूपः, वृत्तिनाशस्तु विदेहकैवल्ये
ब्रह्मस्वरूप इति । तत्तुच्छम्, नद्यभ्युपगममात्रेण वस्तुस्थितिनिर्णयः,
किन्तु प्रमाणेन, न च जन्यस्य नित्यात्मकतायां किञ्चित्प्रमाणम्, गौरवं
तु प्रमाणानुग्राहकं न तु प्रमाणमिति न तावन्मात्रेणातिरिक्तत्वत्यागौ-
चित्यम् । परमाणोरथापि सर्वेन चरमविभागनाशव्यवहारस्याद्यत्वे
प्रामाणिकत्वापाकरणाय महाप्रलयकालवृत्तित्वविशिष्टपरमाणुस्वरूपताया
वाच्यत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकनयेन चरमविभागनाशस्य महाप्रलयकालात्मकता-
यामेव पर्यवसानाच्च । अत एव प्राभाकरी रीतिरपि नात्र निस्ताराय,
उक्त्या रीत्या तेनापि शङ्खग्राहिक्या तत्त्वकालात्मकताया घटाभाववद्भूतल-

न वा चरमतत्त्वज्ञानस्य दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमे
चित्तसन्तोषः ।

मित्यादिज्ञानात्मकताया वाऽभावे वाच्यत्वात् । न च भवतां परममुक्तौ
व्यावर्तकः कश्चित् कालः, नापि च दृश्यसामान्याभाववद्वहोति ज्ञानमिति
यत्किञ्चिदेतत् ।

निरन्वयेऽभावे नाशत्वमसम्भवदुक्तिक्षिति प्रागुकं तु न विस्मर्तव्यम् ।
प्रवाहस्यानाथनन्तत्वपक्षे तु सान्वयतयाऽविद्यानिवृत्तेनांशरूपता सम्भ-
वत्येव । अपूर्णमन्यतामौख्यांध्यासाध्यपरपर्याया ह्यविद्या निवर्तते, न तु
तस्या उत्थापिका मूलशक्तिरपि, सा हि बद्धत्वेनोद्भासितावशि-
ष्टपुर्यष्टकेषु तादशीमविद्यामुल्लासयत्येव, ब्रह्मस्वरूपतिरोधायकत्वेन तु
तस्यामपि क्वचिदविद्याशब्दप्रयोग इत्यन्यदित्यलं विस्तरेण ।

अद्वैतसिद्धेश्वन्दिकाख्यटीकाकृतां मतस्य निरासः ।

न वा चरमतत्त्वज्ञानस्येति । अत्रेदमपि ज्ञातव्यम्—विदेहमुक्ते-
र्व्यवहितपूर्वक्षणेषु जायमानतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय चरमत्वं ताव-
द्विवक्षणीयमेव, न तु विट्ठलेशोक्तरीत्या त्याज्यम्, ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रे
तादूशनियमनिरुद्धौ जीवन्मुक्तिविलोपप्रसङ्गादित्यादिकं दर्शितं शारदा-
यम्, एवं सति चरमं तत्त्वज्ञानं शुकादे वा मुख्यजीवस्य वा, नाथः,
भृथत्वे दृश्यानुपलङ्घिप्रसङ्गात् । अथ प्रतिभासमेदेन दृश्यमेदः, प्रातिभा-
सिकश्र प्रपञ्च इति शुकादेर्व्यसामान्यमुक्तनियमेन विलुप्तमेव,
अस्मदादिना त्वन्यदेव दृश्यं दृश्यत इति चेत, चैत्रमैत्रादिदृष्ट्या दृष्टि-
सृष्टिस्वीकारपक्षेऽपि वृष्टकेऽनादीनां धर्मादौ च न तत्स्वीकारसम्भव इति

दर्शितं पुरेति कथं दृश्यसामान्यविलोपः, मायादेः सत्त्वात्, मूलमायाया उक्तनियमेन ग्रासे चाद्यत्वे प्रपञ्चाप्रतीतिप्रसङ्गो दुवारः ।

अथैतद्वाषभिया मुख्यजीवस्यैव तत्त्वज्ञानं प्राद्यम्, युक्तं ह्येतत्, 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन' इति वदतस्तस्य 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' इत्यादिध्रुतिशतापिंतस्यऽज्ञानतत्त्वज्ञानभाक्तया चरमत्वनिवेशस्य सुषुमालिङ्गितत्वात्, चरमत्वं च न दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावरूपमेव, व्यापकस्य व्याख्यदलप्रवेशानौचित्यात्, किन्तु स्वसामानाधिकरण्यस्वपूर्ववृत्तित्वाभ्यां ज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वम्, वस्तुतस्तु मुख्यजीवीयचरमतत्त्वज्ञानानन्तरं न क्वचिदन्यत्रापि कस्यचिज्ञानस्य सम्भावनेति द्वितीयसम्बन्धेनैव वैशिष्ट्यं निवेश्यतामिति चेन्मैवम्, भोगप्रदप्रारब्धप्रतिबद्धतया पूर्वतत्त्वज्ञाने तादृशनियमानुपस्थ्या चरमतत्त्वज्ञानपर्यन्तं पादप्रसारिकेति तावद्वस्तुस्थितिः, एवं सति मुख्यजीवेऽदृष्टपरवशताऽस्ति न वा, द्वितीयस्मिन् कल्पे ज्ञाने चरमत्वमप्रयोजकम्, नापि तत्त्वविषयकत्वमात्रम्, आज्ञानतत्त्वज्ञानभाजस्तस्य पूर्वमेव दृश्यसामान्यविलोपापत्तेऽस्तुत्वात् । यदि चेच्छाशक्तिमहिमैव तेन तादृशज्ञानव्यक्तेऽरुपार्जनं या दृश्यसामान्यं न सहते तदिं माहात्म्यमिच्छाशक्तेन तु तत्त्वज्ञानस्येत्येव स्यात् । तस्या अपि च माहात्म्यं सकलनियमनिवारणपरायणस्वातन्त्र्यपर्यन्तं प्रसरत् केनोपायेनापमाननीयमिति प्रतिपादनीयमेव । 'विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिध्रुतेस्तु गतिरप्ये मूले आलोचितैव ।

आद्ये तु कल्पे सरागस्यैव जन्मदर्शनन्यायेन मुख्यजीवस्य भवप्रवाहस्तावत्प्राप्तं पूर्वजन्मोपसुज्यमानादृष्टस्य च पूर्वजन्मन्येवोपार्जनीय-

त्वात् । एवं च साङ्कुशमेवैश्वर्यमश्नुवानस्य तस्यादूष्टधाराधिष्ठाता निरङ्गु-
कुशैर्थर्यशीलः ‘यः सर्वज्ञः सर्वविद्’ ‘सर्वज्ञता त्रुप्रिनादिबोधः स्वतन्त्रता
नित्यमलुप्तशक्तिः । अचिन्त्यशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा पदाहुरङ्गानि महे-
श्वरस्य ॥’ इत्यादिशास्त्रदर्शितोऽवश्यमनुमन्तव्यः । यस्यैवैकस्याभिव्यक्त्य-
परपर्यायावेशेन ‘वेदाहं समतीतानि’ ‘तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सुजामि
च’ ‘मामेव ये प्रथमन्ते’ ‘मामेकं शरणं ब्रज’ इत्यादिसावधारणाभि-
व्यवहारो न परं श्रीश्रीनिवासशरीरावच्छेदेनैव, अपि तु श्रीदेवीरुद्र-
ब्रह्मादिशरीरावच्छेदेनापि जायत इति शास्त्रान्तरपरिशीलनेन प्रतीयते ।
सर्वत्रैकस्यैवावेशानभ्युपगमे हि परस्परमवधारणानां बाधप्रसङ्गः । स्वीकृते
च तस्मिन्प्रतिहतस्वातन्त्र्यमास्वादयति परशिवे मुख्यजीवजीवाभास-
विभागस्य शोभाविधुरतया नानाजीववाद एव पर्यवसानम्, तत्र चोक्त-
नियमानुपपत्तिरुक्तैव । अद्य यावत्कस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारो नाभूदिति तु
शतशः प्रोच्यमानमध्युपेक्षणीयमेव । ध्वंसानङ्गीकारेण प्रतियोगिनामिदानीं
प्रतिभासमानानां चरमतत्त्वज्ञानानन्तरं क्व गमनमित्यत्र च नास्ति
सन्तोषाधायकं समाधानम्, घटनाशे हि घटः क्व गत इति पर्यनुयोगो
नोदेति, ध्वंसस्य प्रतियोग्यसमानकालीनतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्,
पूर्वकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणे त्वत्यन्ताभावे तथापर्यनुयोगः
कुतो न स्यादिति प्रतियोगिव्यधिकरणादृश्यसःमान्याभावसम्भावना भग्नै-
वेति शिवम् ।

इष्टसिद्धिकाराद्यभिप्रेतस्य निराकरणम् ।

‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीच्छात्मानमेवावेत्’ (वृह० १-४) इति
श्रुतिमाध्ये ‘दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः, दृश्यमानप्यनुप-

नापि पञ्चमप्रकारतापदे, सदसत्तदुभयात्मकतदुभयविलक्षण-
विलक्षणस्य बुद्ध्यनारोहान् ।

पन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात्, न च दृष्टविरोधः केनचिदभ्युपगम्यते,
न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव' इति प्रन्थेनानुभवसिद्धायामविद्या-
निवृत्तौ काचिच्छोदना न कार्येति स्फुटं प्रतीयमानेऽर्थेऽपरितुष्यन्तः
केचित्तं प्रन्थमविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्याऽलौकिकत्वेनावितकर्यत्वमित्ये-
तत्परतया व्याकुर्वते, इष्टसिद्धौ विमुक्तात्माचार्येण चायं पक्ष उपक्षिप्तः,
तमेतं निराकरोति नापि पञ्चमेत्यादि । अन्तिमविलक्षणशब्दस्य
प्रत्येकं सदादिचतुष्टयेन सम्बन्धः । न सती, अद्वैतहानेः, नालीका,
ज्ञानासाध्यतापत्तेः, नाष्ट्युभयात्मिका, विरोधात्, नाष्ट्युभयविलक्षणा,
आध्यासिकसत्तादात्म्यवत्त्वे सति त्रिकालावाध्यवैलक्षण्यस्याविद्याके पूर्व
दृष्टत्वेन मोक्षेऽविद्यां विना तादूशनिवृत्तेः स्थित्यनुपपत्तेरिति तेषामाशयः
प्रसिद्धं एवेति ।

बुद्ध्यनारोहादिति । 'आत्मान्यत्वे दृश्यत्वस्यानिवार्यतया
दूगदृश्यसम्बन्धानुपपत्यादियुक्तिभिर्मिथ्यात्वावश्यकत्वेन न पञ्चमप्रकारत्वं'
मिति तु चतुर्थपरिच्छेदेऽद्वैतसिद्धिचन्द्रिकाकृता कृता निराकृतिः, तत्र
यद्यपि—आत्मान्यत्वमात्रेण न दृश्यत्वम्, अलीकेऽतिप्रसङ्गात्, नाष्ट्यली-
कान्यत्वमात्रेण, ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गात्, नापि सदलीकोभयान्यत्वेन,
सदलीकोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य सत्यलीके च प्रत्येकं
सत्त्वेनोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, तथापि सम्भिरत्वे सत्पसम्भिरत्वेन तु
स्यादेव, न च पञ्चमप्रकारतावादिना पञ्चमप्रकारभिन्नत्वे सतीत्यपि
दृश्यत्वप्रयोजके निवेशनीयमिति वाच्यम्, पञ्चमप्रकारतापक्षस्य

प्रामाणिकत्वसिद्धिमन्तरेणैवनिवेशानुपत्तेः । मोक्षे च विद्यमानामविद्या-
निवृत्तिं प्रति किमात्मा चिद्रूपतां त्यजति येनासौ चिद्रूपयत्वरूपदृश्यत्वं
नासादयेदिति तेषामाशयो द्रष्टव्यः ।

इदं चान्यदिह वक्तव्यम्—पञ्चमप्रकाराऽपीयमविद्यासामान्याभावरूपा
वा स्यात्, अविद्याविशेषाभावरूपा वा, नाथः, अद्यत्वे प्रपञ्चानुपलभ्म-
प्रसङ्गात्, कस्यापि नाथपर्यन्तं ब्रह्मविद्या प्रोज्जवलाऽऽविरासीदित्यस्या-
मर्षणीयत्वात् । न द्वितीयः, तथाहि—मुक्तेनोपभुक्तशय्यासनादीनामन्यैः
पश्चादुपभुज्यमानानां कस्याविद्या कल्पितत्वम्, मुक्तस्य वा, इदानी-
मुपभोक्तणां वा, नाथः, तस्याविद्यानिवृत्तौ तत्प्रयुक्तानामवस्थानानु-
पत्तेः; न चान्ये एव ते शय्यासनादयः सादृश्येन प्रत्यभिज्ञायमाना
इति वाच्यम्, ईदृशदृष्टिविवादस्य पूर्वं निराकृतत्वात् । न द्वितीयः,
इदानीमुपभोक्तणामुत्पत्तेः पूर्वमपि तादृशशय्यादीनां सङ्गावात्, तस्माद्
यस्या ऐश्वरशक्तेः स्फारीभूतास्ते मुक्तेऽपि कर्त्त्वमित्तिष्ठन्ति तस्या
एवार्थित्वयमविद्यानिवृत्तिरपीति कृतं पञ्चमप्रकारताश्रयणेनेति ।

यदि तु ‘अभावस्य च निरुपाल्यत्वात्’ (ब्र० सू० भा० अ० २
पा० १ सू० १८) ‘बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य, शश-
विषाणादीनां च निस्त्वभावत्वाविशेषात्’ (अ० २ पा० २ सू० २६)
इति भावमाणस्य भाष्यकारस्य मते ऽभावस्याधिकरणभिज्ञत्वेनालीकतया-
विद्यानिवृत्तेरपि ब्रह्मरूपाधिकरणात्मनैव प्रागपि सत्त्वेऽपि विद्याम-
हिम्नाऽविद्याप्रतियोगिकत्वं परामिदानीं तस्यां सम्पन्नम् । न च—किमिद-
मुच्यते, अभावो हि न कदापि निष्प्रतियोगिक इति सप्रतियोगिकत्वस्य
पूर्वमेव दत्तपदत्वमित्यवश्यमनुमन्तव्यमिति—वाच्यम्, स्वरूपसम्बन्धादि-

रूपप्रतियोगितानि रूपकल्पस्य प्राक् प्रत्येऽप्यविद्याऽसामानाधिकरण्यस्य-
ऽभावेऽधिष्ठानतत्त्वावगमकाले सम्पत्तिरनुभवबलादेवोपेतव्येति भाव्याशयो-
वर्ण्यते, तदाप्यत्यन्ताभावेऽविद्याऽपामानाधिकरण्यं न तस्या अधिकरणा-
तिरिक्तनां विनेति सोऽपि कुतो नानुभवान्यथातुरपत्यैवाक्षिप्यते ।
निरस्तश्च सोऽपि । सोऽपि हि कथञ्चिन्निहपाल्य इत्यवगत्य केषाञ्चिदुपे-
क्षणीयोऽपि नवीनाध्ययनाधीनसंस्कारैः सप्तिवः प्राप्तपर्याप्तोत्साहः
स्वस्थितये मायामपि बलादानयन् प्रपञ्चप्रवाहस्यानादिसान्तत्वपक्षे
वज्रसहस्राधातसह्यातविधायकोऽभूदित्यभूतपूर्वमेतत् ।

अनलीकाया अप्यविद्याया विद्याऽलीकल्पत्रप्राप्ति- रिति पक्षोपदेपः ।

अथैव मास्ताम्—भावानामभवनमेव तावदभावपदार्थः, न तस्मै सन्,
अनुभवविरोधात्, भूतले कियन्ति वस्तुनीति प्रझ्ने भावानामेव गणनयो-
त्तरदर्शनात्, अन्यथाऽनन्ताभावानां सर्वत्र सत्तया तादूशोत्तरस्याप्रामाणिक-
तापातात् । यद्यप्यतीन्द्रिपरमाणवादिभावजातमपि सर्वत्रागणनीयमेव वर्तते
इति व्यवहारविशेषयोरप्यवस्तुविशेषपर एव तादूशस्थले वस्तुशब्द इति
नाभावानां वस्तुत्वेऽपि तादूशोत्तरासङ्गतिरिति शक्यते वक्तुम्, तथापि
निषुणमनुभवोद्धुरीकारेऽधिकरणतिरिक्तयाऽनुपलभ्यमानत्वेन नाभावः
कश्चित्, अभावोऽस्तीत्यादिप्रत्ययस्य विकल्पात्मकत्वात्, चक्षुषा
घटमपश्यन् हि मनसा ‘अत्र घटाभावोऽस्ति’ इति विकल्प्य तदनुरूपं
वाग्व्यवहारमपि प्रवर्तयति, विकल्पौपयिकशब्दस्मरणस्य सर्वत्र सम्भवात्,
शब्दज्ञानानुपात्येव विकल्प इत्यस्यानादरणीयत्वाद्वा । अधिकरणाति-

रिकताप्रकारकोपलभविषयत्वाभाववान् अभाव इत्यपि विकल्पमूल
एव व्यवहार इति न तावताऽभावसिद्धिः सम्भावनीया, एवं च
नायमधिकरणात्मको नाय्यतिरिक्त इत्यलीकः, अलीकस्यापि व्यवहार्यता
च शून्यवादे उपपादितैव, अभावव्यवहारस्य च वस्तुगत्याऽधिकरण-
विशेषालभित्तयाया औचित्यप्राप्तत्वेऽप्याधाराधेयभावांशे विकल्पात्मकत्व-
मेव, आधारात्मेन विकल्पमानवस्तुन आवश्यकत्वेन च न दृश्यसामान्या-
भावमात्रमादाय शून्यवादिविजयोऽपि, अधिकरणभिन्नत्वेनैवाभावोऽ-
लीको न त्वधिकरणात्मनापीत्यप्यधिकरणतया विकल्पमानवस्तुसद्बा-
समर्थनमात्राभिप्रायेणैव नेतुमुचितम्, नत्वभावस्याधिकरणात्मकताऽभि-
प्रायेण, अभेदे आधाराधेयभावस्य रूपभेदेनाप्यप्रामाणिकत्वात् ।

न चैवमलीकत्वे घटनाशादेः साध्यतानुभवविरोधः; कपालशर्क-
रादिरूपोत्तरावस्थाया एव साध्यताऽनुभवात्, घटाद्यत्यन्ताभावस्थले
च घटादे देशान्तरनयनस्यैव करध्यापारादिसाध्यत्वात्, भेदस्य वाच्वादौ
रूपाद्यत्यन्ताभावस्य च तु साध्यताऽनुभवस्य प्रसक्तेरेवाभावात् ।
घटादिज्ञानेन तदज्ञानस्य सर्वथैव निवृत्तेरनुभवसिद्धत्वस्थले तु कपाल-
शर्करादिस्थानीयोत्तरावस्थाया अभावेऽप्यज्ञानेऽलीकताप्राप्तिरेव साध्या ।
न चाज्ञानं पूर्वं सदपि ज्ञानेनालीकतां चेदुगतम्, तदाऽप्युपर्वं एवायमली-
कतामार्गः, शशशृङ्गादेरलीकताया निस्स्वरूपतापरपर्यायायाः काल-
विशेषानवच्छिन्नाया एव सम्प्रतिपत्तेरिति वाच्यम्, अनुभवानुरोधेना-
पूर्वार्थम्युपगमेऽपि क्षतिविरहात्, अलीकानां वैलक्षण्यस्याप्यलीकत्वेन
तद्व्यवहारस्य विकल्पविलासत्वात् । एवं च घटादिवत् परस्परवैलक्षण्ये-
ऽलीकानामनलीकत्वप्रसङ्गो न देशनीयः, यदि हि वैलक्षण्यं वैपर्यं
तदा घटादे न तदलीकमिति वैषम्यात्, यदि तु भेदः, तदाऽभावत्वेन

शक्तेरानन्त्ये सर्गप्रलययोश्च प्रवाहानन्त्ये पर्यवसानम् ।

तदा प्रपञ्चस्योक्तरीत्या दुर्निरूपतया मिथ्यात्वमपरि-
स्यज्यैव शास्त्रसिद्धतया च सृष्टिप्रलयौ स्वीकृत्यैव “न कदा-
चिद्दनीदृशः” मिति प्रवाहानन्ततापन्न एवाभिनवोऽभिनवाय
तस्यापि घटादावलीकृत्वेऽप्यनुभवानुरोधेनैवालीकानामलीकतायास्त्व-
क्तुमनौचित्यात् । एवं च ब्रह्मविद्याऽप्यविद्याया भलीकृतैव साध्यताम्,
एवं चाधिकरणभिन्नत्वेन रूपेणाभावस्यालीकृतमित्यनभिधाय सामान्यत
एव तत्र तत्राभावस्यालीकृतोक्तिः श्रीमद्भगवत्पादानामनुमोदिता
भवतीति चेत्;

अस्त्वेवं यद्युपद्यते विद्ययाऽनलीकस्याप्यलीकता, का नो हानिः;
तथापीदृशविचारमनाश्रित्य द्वृधैरविद्यानिवृत्तिमधिकृत्य निरूपितानां प्रका-
राणामपाकरणमत्र यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेनाभावस्यानलीकृतमुपेत्यै-
वाचरितमुचितमेव । परन्त्वलीकताप्राप्तिरूपा निवृत्तिरिपि कस्यचिद्ग्रह्यसा-
क्षात्कारेण मोहाख्यविद्याया एव, न तु तदुत्थापिकाया मूलशक्तेरित्यु-
क्तमत्रापि न विस्मरणीयमितिशिवम् ।

अभिनव इति । नवीनप्रक्रियाग्रन्थेष्वप्रसिद्धतयाऽभिनवत्वम्,
अन्यादृशग्रन्थेषु तु मिथ्यात्वं सृष्टिप्रलयौ चोपगत्यापि प्रवाहानन्तता
प्रकाश्यत एव,

पुनः सृष्टिः पुनर्नाशः, पुनर्दुःखं पुनः सुखम् ।

पुनरज्ञः पुनर्स्तज्ज्ञो बन्धमोक्षदृशः पुनः ॥

न कदाचन संमारः किलायं राम संत्सदा ।

सर्वशक्तावसंसारशक्तिः विद्यते यतः ॥
 न चैवेदं कदाचित् साधो जगदनोदृशम् ।
 सर्वशक्तौ हि संसारशक्तिता विद्यते यतः ॥
 ज्ञदृष्टया सर्वमेवेदं ब्रह्मैवेति महामते ।
 नास्ति संसार इत्थेतदुपपद्यते एव च ॥
 अज्ञदृष्टया त्वविच्छिन्नसंसारत्वादनारतम् ।
 नित्या संसारमायेयं मिथ्यापीहोपपद्यते ॥

इतियोगवासिष्ठे [स्थिति प्र० सर्ग ४७] दर्शनात् । पूर्वश्लोक-
 स्वारस्यादज्ञदृष्ट्येत्यनेन व्युत्थानकालीना प्रक्रियादृष्टिरेवाभिन्नेयते न
 त्वयौकितकदृष्टिः । एवं च प्रपञ्चस्य प्रवाहानन्त्येऽपि तन्मूलशक्ते धर्मसा-
 प्रतियोगित्वरूपमेवानन्त्यमायाति, तस्या धर्मसे कार्यप्रवाहविरामापत्तेः ।

निर्वाणमेव सर्गश्रीःसर्गश्रीरेव निर्वृतिः ।
 नानयोः शब्दयोरर्थभेदः पर्याययोरिव ॥

इतियोगवासिष्ठोक्त्याप्ययमर्थं उपोद्गव्यते, परमार्थतो द्वैतशून्यतया
 निर्वृतेऽपि परमात्मनि न काचन दशेदूशी, यस्यां कस्यापि द्वैतप्रतिभासो
 नास्ति, तथा च तन्वदृष्ट्या निर्वाणस्येव प्रक्रियादृष्ट्या संसारस्याप्यान-
 न्त्यमिति हि तत्त्वात्पर्यम् ।

सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः ।
 सति पुष्प इवामोदश्चिति सत्यां जगत्तथा' ॥

इति महोपनिषदुक्तिरथ्येतत्परैव प्रतीयते ।
 संसारे कालत्वद्यापकतायां नवीनानामिष्टापत्तावपि कालस्यापि माया-
 चित्सम्बन्धरूपस्य चित्सम्बद्धमायारूपस्य मायासम्बद्धचिद्रूपस्य वा माया-

कस्मैचिद्रोचेत् । बद्धत्वादिभ्रमनिवृत्तिकलः परिपूर्णात्मताबोधोदय
एव च परमः पुरुषार्थः । शरीरविशेषावच्छेदेन द्वैतप्रतिभास-
समानयोगक्षेमतयाऽनायनन्तत्वमेव प्रसञ्जनीयम्, मायाया इव तत्सम्ब-
न्धस्यापि ब्रह्मातिरिक्ततया दुर्लिङ्गरूपत्वात् मिथ्यात्वम्, अतपूर्व न विशिष्टा-
द्वैतवादप्रसङ्गः, तन्मते वैशिष्ट्यस्य सत्यत्वात्, जन्मोपाधिरूपस्य तु
कालस्य प्रवाहरूपेणैवानायनन्तत्वम् । एवं च मिथ्याभूततया प्रपञ्चस्या-
नादित्वेऽपि यथा नाऽद्वैतभङ्गः, तथाऽनन्तत्वेऽपि । एवं सति च चतुर्थपरि-
च्छेदे खण्डनकारोऽपि—

‘अनायनन्तयोनैवं विनिगन्ता प्रवाहयोः’ (५५५ ष० शारदा)

इति ब्रुवन्नन्नाव्यजस्येनानुकूल एव । प्रवाहयोः = कार्यकारणप्रवाहयोः ।

‘न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्जन्च सम्प्रतिष्ठा’

इति श्रीमद्भगवद्गीतादावपि स्वरसत आनन्त्योक्तिः प्रकृते सौमनस्यं
तनुते, ज्ञानं विनाऽनुच्छेद्यत्वरूपमानन्त्यं च न प्रवाहानन्त्यविश्लेषणद्वि, ज्ञानो-
च्छेदयत्वस्यात्यन्ताभावद्वृद्धावगमातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात् । प्रपञ्चितं ह्येत-
देवानुपदम् । अवगमस्याभावकालेऽपि च तद्विषयत्वोपलक्षितात्यन्ताभाव-
मादायोच्छेदव्यवहारसम्भवः । उपलक्षणं तिवदं भूतं सत्, न तु गृहस्थः
सदूर्शीं भार्यामुपेयादित्यादौ गार्हस्थ्यमिव भाविसत् । तेन बद्धत्वदशार्या-
न दूश्योच्छेदव्यवहारः । अनुपदं मूले वक्ष्यते चोच्छेदस्वरूपान्तरमपि ।

द्वैतप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति । शरीरविशेषावच्छेदेन द्वैतप्रतिभा-
सप्रागमावासमानाधिकरणेण विवक्षितेति त्वर्वर्णलभ्यम् । एवं च शरीर-
विशेषावच्छेदेनापुनरावृत्तिरेवापुनरावृत्तिश्रुत्यर्थः पर्यवस्थति । मायाया-
सङ्गावेऽपि तदुत्थमोहाख्यावस्थाविशेषापगमाच्च द्वैतप्रतिभासो निवर्तते,

निवृत्तिरेव च “भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” रितिश्रुतिविषयः । मायायास्तूक्तैव गतिः; परन्तु न मुक्तावेवेयं गतिरपि त् बन्धेऽप्रपञ्चान्तरस्येव नाशजातस्यापि मिथ्याभूतस्य सद्गावश्च नेदानीमनुपपन्न-इत्युपदर्शितमेव, द्रुश्योत्थापकशक्तेः सद्गावादिति भावः ।

ननु चितौ जीवत्वद्यवहारप्रयोजकस्योपाध्यन्तरस्यानुपन्यासेन सूक्ष्मशरीरस्यैव तथात्वे विदेहसुक्तौ तस्य निवृत्तिरौचित्यप्राप्तैव, अदृष्टायता हि तत्स्थितिः अदृष्टसामान्यं च निवृत्तमेव मुक्तपुरुषीयम्, परन्तु यदि सूक्ष्मशरीरस्यनादित्वम्, तहिं मायावदेव न निवृत्तिसम्भवः, अनादिभाव-स्यानिर्वतनीयतायाः पूर्वमुपन्यस्तत्वात्, यदि तु ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ (मुण्ड०) इत्यादिश्रुतिमनुरुद्ध्य तस्य सादित्वसुख्यते, तदा प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन बुद्ध्यादेव जीवतानिर्भरास्पदत्वेन प्रलयान-न्तरमपूर्वजीवाविर्भावस्यैव पर्यवसन्नतयाऽकृताभ्यागमादिप्रसङ्गः इति चेत्त, तदगुणसारत्वाधिकरणे (ब्र० सू० अ० २ पा० ३) प्रलये मायात्मना बुद्ध्यादिसद्गावमादायोक्तप्रसङ्गस्य परिहृतत्वात् । वस्तुतस्त्वद्वैतवादे नास्य प्रसङ्गस्य सम्भावनापीत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति ।

इयं गतिरिति । रूपभेदेनास्तित्वनास्तित्वात्मिका गतिरित्यर्थः ।

जीवहासवृद्धिचिन्ता ।

अथैवमनादिकालप्रवृत्तापीयं चितेद्वैतात्मना प्रथनार्हतापरपर्यायकुर्वद्भू-पता कदाचिद्विरंस्यतीत्यर्थस्याश्रद्धेयतागामित्वे सर्वविदेहसुक्तिदशा न काचित्स्यात्, एवं चैकैकस्यापि न विदेहसुक्तिः, अन्यथा क्रमेण सर्वस्यापि सा भवन्ती कुर्वद्भूपताया आनन्द्यं पीडयेदेवेति विदेहसुक्तिसमर्पकप्रमाणानां विरोधः, तेषामनुरोधे चोक्ताश्रद्धेयार्थस्यापि हठादभ्युपगमनीयतेत्युभयतः पाशबन्ध इतिचेदत्र प्रसिद्धमेव समाधानद्वयम्, तथाहि—बद्धतया नियता

२१७ दर्शनसर्वस्वेऽनिर्बचनीयतावादे राजहंसयुते

एव जीवराशयः केचिदिति केचित्कल्पयन्ति, अपरे पुनर्जन्मनामानन्त्यमेवा-
त्रोत्तरमामनन्ति । अत्रोभयत्रापि न चेतस्तुव्यति चेतदा जीवानां ह्रास-
वृद्धिपकार उपकर्ण्यताम्—यथा योगिना स्वेच्छया निर्माणचित्तान्यधिष्ठाया-
नेकैः शरीरै धर्यवह्नियते तेषु किञ्चिज्जात्यायुभोगानुदूलं सङ्कूच्य-
यता, पश्चात् तादूशशरीरैरेव नूतनपुण्यपापराशिमुपार्थं शरीरप्रवाहोऽ-
पि विचित्रः प्राप्यते, द्रोणादेवृहस्पत्याद्यन्ततया प्रथितस्य च चेतसि
निधानेनेत्थं सम्भावनीयम्, कदाचिच्च निर्मित्तविशेषवशाच्छरीरान्तरै-
रुपाजिंतपुण्यपापनिचयः प्राथमिके पुर्यष्टक एव संकाम्यति । तथा योगी-
श्वर्यशून्यप्राणिपु भगवत् एवेच्छया कदाचिद्वृद्धिं नेत्रयेषु कतिपयपुर्यष्ट-
कगतानि कर्माणि नूतनरचित्तेषु भगवतैव संकाम्यन्ते तद्वशाच्च किञ्चि-
ज्जात्यायुभोगमनुभवतां तेषां कर्मान्तरसंग्रहसम्पत्या शरीरधारापि
सम्पद्यते, कदाचिच्च जीवहासचिकोर्पांयां कतिपयचित्तेष्वेवानन्तसूक्ष्म-
जन्मतुपभृतिपुर्यष्टकगतानि प्राक्सञ्चित्कर्माणि समावेश्यन्ते । नचैवं
वैषम्यादिकं भगवति प्रसज्जेतः कायद्यौहस्थले कल्पसतया शरीरेषु ताव-
चिच्चत्तादिभेद एव नत्वात्मभेदः, एवं चैकात्मवादे मायावशात्स्वस्मिन्नेव
तां तां दशामुन्मीलयति भगवति भवे कथमिव वैषम्यादिकं प्रसज्जयते ।
यथा च ब्रह्मिदुषः पुण्यपापसञ्चारस्तदुपकार्यपकारिषु शास्त्रसिद्धः, तत्र
चोपकारापकारजन्यपुण्यपापयोमूलता, एवमन्यत्रापि पुण्यप्रभेदप्रभावादज्ञ-
पुर्यष्टकान्तरगतान्यपि पुण्यानि पापविशेषवशाच्च पापानि संक्रान्तिमवाप्नु-
वन्ति । एवमेतद्वैपरीत्येन पापविशेषवशात्स्वगतपुण्यनिवहस्य नूतनोपकल्पि-
तचेतस्यपि संक्रमः, पुण्यविशेषवशाच्च स्वगतपापपुल्जस्येति सम्भाव्यताम् ।

एतावता च—सूक्ष्मजन्मनां स्थावराणां चानन्त्यात्, विधिनिषेधवशास्त्रे
वाधिकारमधिरूढस्य जननिवहस्य परिगणितत्वात्, तत्रापि च भारतवर्ष-

पीत्येषा दिक् । इति दशंनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे स्वातन्त्र्य-
वादनिष्पीडनप्रकारो विवर्तवादश्च ।

ज्ञानिशून्यशिवतत्त्वविवर्ताख्यपुरेण महसा सहभूताः ।

स्यैव कर्मभूमितया प्रसिद्धेः कथमद्वृष्टवादेन निर्वाङ्गितामिति—शङ्काप्यपा-
कृता, कदाचिदेक्ष्यैव कर्तुरुक्तरीत्या शतसहस्रलक्षादिशरीरेषु भोक्तृत्वो-
पपत्तेः, 'कलिसर्वमलाशयः' इतिन्यायेन च प्राक्तनयुगकलङ्कमानवाना-
मस्मिन् युगे क्या क्याऽऽकृत्याऽऽविभावि इत्यपि को वेद,
न च पुण्ययुगेषु मनुष्याणामेवाधिक्यं न प्रामाणिकम्, स्वर्गाच्च पततां
गति न च सात्त्विक्यैव नियता, अनादिसच्चित्कर्मगतेवैचित्र्यादिति निर्णीतं
“कृतात्ययेऽनुशयवा” नित्यधिकरणे । (ब्र० सू० ३-१-८ सू०)
प्राक्तनानन्तकलिसभूतनराणां च सङ्ख्यानं केनाकारि, येनाद्यत्वे
तेषामेव जन्तुस्थावराणां सङ्ख्यापूर्तिपदेऽभिषेको न सम्भावनीयः
स्यात्, सर्वथापि प्रवाहानादितापक्षे नैवं कण्ठोऽपि दुर्धटम् । तस्मा-
ज्जगद्वैचित्र्यानुपपत्त्यादिप्रबलप्रमाणसमर्पिताद्वृष्टवादस्य न क्षुद्रेणानेन
बाधकेन बाधनीयता, भारतवर्षस्यैव कर्मभूमित्यपि प्रायोवाद एव,
सोऽपि च जम्बूद्वीपे वर्षान्तरं किञ्चिद्वयवच्छिन्न्यात्, ब्रह्माण्डपुराणे हि
‘मेधातिथेस्तु पुत्रैस्तैः पुक्षद्वीपेश्वरैर्नैपैः । वर्णाश्रमाचारयुक्ताः पुक्षद्वीपे
प्रजाः कृताः । पुक्षद्वीपादिषु त्वेषु शाकद्वीपान्तकेषु वै । ज्ञेयः पञ्चसु धर्मो
वै वर्णाश्रमविभाजकः ॥ सुखमायुश्च रूपं च बलं धर्मश्च नित्यशः ।’
[पूर्वभागे अ—१४] इत्युक्तम्, नित्यश इति तु प्रायोवादेनापि स्यात्,
इत्यादिकं मनसि निधायाह इत्येषा दिग्गिति ।

द्वैतदर्पदलनाय सुसज्जा दर्शनेषु कुशलैः परिशील्याः ॥२॥

इति शङ्करचैतन्यभारतीविरचितमनिर्वचनीयतावादात्मकं
दर्शनसर्वस्वं समाप्तिमगात् ।

श्रीशारदापर्णणमस्तु ।

द्वैतदर्पदलनायेति । न तु द्वैतिदर्पदलनायेति नौद्रूप्यमितिभावः ।
द्वैतदर्पदलने च चिकीर्षिते विज्ञानादिवादचतुष्यस्यैवोपयोग इति दर्श-
नसर्वस्वेऽस्मिन् दर्शनान्तराणामप्युपबूङ्हणं कुतो न कृतमिति न शङ्कनी-
यम् । अनिर्वचनीयतावादस्यैव दर्शनानां सर्वस्वतया विवक्षितत्वाच्चेति ।
इति दर्शनसर्वस्वे विवर्तवादे राजहंसः । इत्यें तत्सत् ।

यच्चित्तरोधनधनै मुनिभि न जुष्टं

नासीच्चनन्यशरणेश-रणेषु नष्टम् ।

द्वैतस्य तस्य विलये विलयो मतीनां

यासां पुनन्तु शिवदाः शिवदायगास्ताः ॥ १ ॥

सेवां श्रीशारदाया अकपटमनसा साधु सम्पाद्य पूर्त-

आस्थां दूष्ये विलुम्पन् प्रसूमरयशसां वासनाशून्यसंवित् ।

ध्याने बद्धादरोऽयं स्तुतपरमगुरुर्योगिनीराजहंसो-

ब्रह्माकाशे रिंसुः परशिवनुतयैवाचिपा लालनीयः ॥ २ ॥
यत्नेनोपाज्यमानोऽपि माऽस्तु कश्चिद्गुणो मयि ।

तथापि नैव खिद्येऽहममेया मे गुरो गुणाः ॥ ३ ॥

बाणव्योमाभ्यरश्रोत्रमिते (२००५) विक्रमवत्सरे ।

वाराणस्यां निबन्धोऽयं चित्तस्वातन्त्र्ये व्यजायत ॥ ४ ॥

इति खण्डनखण्डखाद्यस्थश्रीशारदायाः सौमनस्यास्पदस्य

शङ्करचैतन्यभारतीविरचितदर्शनसर्वस्वस्य तत्स-

मानकर्तृकं राजहंसनामकं मानसोन्मीलनम् ।

श्रीपरशिवार्पणमस्तु ।

दर्शनसर्वस्वे विज्ञानवादराजहंसे

किञ्चित्परिशिष्टम् ।

तत्स्फुरणजन्यफलाधारत्वादिरूपं वा स्वरूपसम्बन्धविशेषो वाऽतिरिक्तः पदार्थो वा तत्स्फुरणविषयत्वं यदि तत्स्फुरणभिन्नत्वब्याप्त्यं स्यात्, तदाह पृ० ४-नापि भेदनियतमिति । यदि तु तत्स्फुरणाभिन्ने हृष्ट तत्स्फुरण-भिन्नेऽप्युपपद्मानम्, तदाह नापि भेदसाधारणमिति ।

पृ० ५-कार्यकारणभावविशेषकल्पनयेति । यादृशज्ञानानन्तरं यादृशज्ञानमनुभ्यते तादृशज्ञानस्य समनन्तरप्रत्ययविधया तादृशज्ञानजननस्वभावतेत्यग्रे वक्ष्यते, अज्ञातं तु चक्षुरादिकं द्वौषिष्ठिवादेऽपि नास्ति । प्रायो ज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वादिति । ज्ञानस्य स्वलक्षणं यद्यपुस्तन्मात्रविषयकस्यैव ज्ञानस्य प्रमात्वम्, नतु स्वस्मिन् ग्राहतां ग्राहकतां वा विकल्पयतः, सुतरां तु तत्त्वेदन्तास्थिरताव्यापकतादिविषयकस्येति भावः ।

पृ० ८-तदसम्भवेनेति । अर्थक्रियाकारित्वाभावरूपमसत्त्वं तदा परामृश्यते । लक्षणात्मेषोषादाविति । तत्र भ्रमस्य सन्मात्रविषयकत्वोपगमे प्रमात्वापत्तिर्दीकृता, सदसतोरुपरागासम्भवेन सदुपरकासद्विषयकत्वमपि भ्रमस्थासम्भाव्यमेव ।

पृ० १५-बाह्यसिद्धिं विनेत्यादि । बाह्यस्य विवादास्पदत्वदशायां तत्प्रतीतेःप्रमात्वं न निर्णीतम्, निरसनीयं चानुपदं बाह्यमिति भावः ।

पृ० १६-तत्तु ऋजुतयोपेत्तितमिति । ज्ञाननिर्विकल्पकदशाया उत्कर्षसमर्थने सति परविषयकस्येव स्वविषयकस्यापि चित्तस्यायथार्थताया वक्तुं शक्यत्वेऽपि व्यावहारिककक्षयानुरूप्यां द्वयोरेव तादृशचित्तयोः काञ्चिद्गतिमनिरूप्य न निस्तार हृति भावः ।

पृ० १८—बुभुत्सांविषयतेत्यादि । पर्वतेऽग्न्यनुमिति में स्थादिति बुभुत्साविषयतावच्छेदकमनुमितित्वमिति तदवच्छिन्नज्ञानासिद्धिदशायां तादृशबुभुत्सयाः सम्भवेऽपि तस्याः कारणीभूतं यदनुमितित्वानवच्छिन्नमनिज्ञानं तस्योत्पत्तिरपि मनोऽवधानेन साध्या, तच्चादृष्टविशेषेण वाऽग्निबुभुत्सया वा, आद्ये दत्तमुक्तरम्, द्वितीये त्वनवस्था, एतयाऽप्यग्निबुभुत्सया स्वविषयतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नस्याग्निज्ञानस्यापेक्षणीयत्वादितिभावः ।

पृ० १९—विशेषस्य दुर्निरूपत्वादिति । चूर्णपिण्डकपालघटानां मृदवस्थात्वमविशिष्टमिति तेषां विशेषस्थानन्ततः प्रतीतिविशेषसाक्षिकतयैव निरूपणस्यादर्तव्यत्वेन प्रतीतिगतविशेषस्य विषयगतविशेषस्य च परस्परापेक्षाप्रसङ्गः, न च प्रत्यक्षसिद्ध एव विशेषः; प्रत्यक्षस्य स्वप्नसाधारण्यात् । किञ्च, उक्तावस्थाविशेषाणां मृदो भिन्नत्वे पटादेरपि मृदवस्थात्वप्रसङ्गः, अभेदे तु मृदोऽपि तत्कार्यकारित्वप्रसङ्गः, भेदाभेदस्तु समुदायचर्चायां प्राङ्गनिरस्तः । मृदेव तत्त्वमवस्थासु तु नादर इत्युक्तौ तु तस्या अपि परमाणुपर्यन्तं प्रकृतिपर्यन्तं वा धावनं स्थान्, तयोश्चानुपदं निराकरणीयतेति भावः ।

पृ० २०—अस्याप्रयोजकत्वेनेति । द्वित्वादिप्रत्यक्षस्थले गृहीतस्य व्यासउत्तिप्रत्यक्ष—यावदाश्रयप्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्यानुकूलतर्कशून्यतया प्रकृते त्वाऽप्यतेति भावः ।

पृ० २०--नेदमभिधानमित्यादि । तादृशजिज्ञासावता घटत्वे सत्येतत्कपालवृत्तित्वस्य प्रागेव ज्ञातत्वेन तदभिधानस्य तादृशजिज्ञासानिवारकत्वानुपपतिः स्पष्टैव; नहि ब्राह्मणःक इति जिज्ञासा ब्राह्मण एव ब्राह्मण इत्यभिधानेन निवार्यते । स्वभाव एव प्रतिव्यक्तिविश्वान्तः कोऽपि

तादृशो येनासौ घट एतत्कपालवृत्तिः सन् तत्कपालवृत्तिर्जाति । इत्येवं स्वभावनिर्णयस्य त्ववयवावयविभाववासनासमुत्थतया न प्रमात्वं निर्णीतमिति भावः ।

पृ० २१-एकाकारेत्यादि । रूपवान् घटः रूपवान् त्रसरेणुरिति प्रतीत्यो रूपवत्तांशे समानाकारत्वेऽपि घटे रूपस्य परम्परया त्रसरेणौ तु साक्षात्सम्बन्धेन भानं कथमनुमन्तव्यम् । एवं वृक्षः कपिसंयोगी, शाखादिकं कपिसंयोगीत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अवयवधर्मैरेवावयविनि तत्तत्प्रकारकप्रतीतिनिर्वाहपक्षे घटादौ परिमाणविशेषोपलभस्य सर्वथैव निर्दलत्वप्रसङ्गस्तु स्पष्ट एव, त्रसरेणौ तादृशपरिमाणस्याभावेन परम्परया घटे तद्वानस्यासम्भाव्यत्वात् ।

तमश्चर्चा

पृ० २५-तमसो रूपवद्ददव्यत्वपक्षस्यैव यौक्तिकत्वेनेति । प्रौढप्रकाशयावत्तेजोऽभावो न तमः, तारतम्यस्य तमस्युपलभ्यमानस्य भावधर्मत्वात् । अथ तादृशतेजोऽभावाभिकरणेऽपौढप्रकाशतेजस्तारतम्येनैव तमस्यापात-तस्तारतम्यव्यवहार इति चेत्यथापि निद्रां त्यजतः सहसैव निशीथे उन्मी-लितलोचनस्य तमः प्रत्यक्षमुपजायमानं नाभावविषयकं शक्यते वक्तुम् । प्रतियोगितावच्छेदकप्रौढप्रकाशतेजस्त्वप्रकारकज्ञानस्य तदानीमभावात् । अभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य न कारणत्वमपि तु तत्कारणानामेवाभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोगिविषयकत्वप्रयोजकत्वमिति मतेनापि नात्र प्रत्यवस्थानसम्भवः, तमोबोधेऽपि तदा प्रौढप्रकाशतेजस्त्वावच्छेदनप्रतियोगिताविषयकत्वाभावात् । एवं जागरायामपि लब्धुं शक्यमीदूशं तमःप्रत्यक्षोदाहरणम् । न चेदृशस्थलेषु तमोरूपा-

भावस्थ निर्विकल्पक एव बोधः, अभावत्वेन रूपेणाभावस्य सविकल्पक-
नियमेऽपि स्वरूपतो निर्विकल्पकवेद्यत्वस्यापि सम्भवादिति वाच्यम्, तमः
पश्यामीति प्रत्ययस्य तदा जायमानस्य निर्विकल्पकेनानिर्वाहात्वात् ।
तस्माद्विवर्तवादे निरूपयिष्यमाण मूलशक्तिविलासीभूतप्रकृतेरवस्थैव काचि-
द्रूपवती तम हति युक्तम् । एवं च तत्र नैवप्रतीतेर्भ्रमत्वमपि न वक्तव्य-
मापद्यते । नन्वस्तु पृथिवीछायैव तमः, नचैवमन्तरिक्षे तमःप्रतीतिर्न
स्यादिति वाच्यम्, प्रभाया इव च्छायाया अपि प्रसृत्वरद्वयताया वक्तुं
शक्यत्वात् । वृक्षादेस्तु यावति देशे पृथिव्यामालोकसम्बन्धप्रतिबन्धकता
तावति देशे द्यवहिष्वमाणा छाया वस्तुतः पृथिव्या एव भवन्ती तादूष-
प्रतिबन्धकतामादायैव वृक्षादेव्यवहियत हति चेन्न, पृथिव्या अभावदशा-
यामपि 'तमआसीत्तमसा गूढमग्ने' (क्र०) 'आसीदिदं तमोभूतमप्ना-
तमलक्षणम्' (मनु०) इत्यादौ तमोर्वर्णनात् । अथ न तत्रान्धकारपर-
स्तमःशब्दः किन्त्वर्थान्तरपर इतीष्यते, तथापि प्रलयदशायामालोका-
भावेऽपि नान्धकारसद्वाव हति न बुद्धावरोहयितुं शक्यते । 'नासीत्तमो
ज्योतिरभून चान्यद्' इत्यादिकं तु वचः प्रलये सुषुप्त्यादाविव सतोऽपि
तमसोऽदर्शनाभिप्रायेण कथङ्गिचदेव नेतव्यम् । प्रकृतेरवस्थापि चेयमालो-
ऽऽगमे नश्यति तदपसारणे च त्वरयैवोत्पद्यते इत्येतदपेक्षया नैसर्गिक्या
अस्या आलोकाऽऽगमेन प्रतीतिप्रतिबन्ध एव वक्तुं युक्तः प्रतिभाति ।
आलोके पूर्वमनुभूयमानेऽपि योगैश्वर्येण तमःसर्जनव्यवहारस्त्वालोका-
पसारणनिबन्धनोऽपि स्यात् । एवं नैसर्गिकस्य प्रतीतिमात्रप्रतिबन्धे
आलोकेनेव तमसो ब्रह्मज्ञानेनाज्ञानस्य विलय इत्यौपनिषदानामभिधान-
मसमझ्वसं स्यादिति चेदन्न विवर्तवादे प्रतिवक्ष्याम हति ।

पृ० २७—उपलक्ष्यतावच्छेदकाङ्गानादिति । काकस्य गृहे उपलक्ष्य-
णत्वं व्युत्तृणत्वादिकमर्पयतो दृष्टम्, नचात्र पूर्वक्षणवृत्तित्वेन किञ्चिदपर्णीयं
पश्याम हति भावः । ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादौ स्वरूपमात्रमध्यु-
पलक्ष्यमाकलितमस्मद्दर्शने, तत्राह स्वरूपस्येत्यादि । बहुक्षणसाधारण्यं
हि स्वरूपस्य भवताऽभ्युपगतम्, उपलक्षणं च तदेव येनाविद्यमानेन
क्वचित् स्वासम्बद्धाद्यावृत्तिमतिः प्रसूयते, पूर्वक्षणवृत्तित्वासम्बद्धं च
क्षणान्तरसम्बद्धतादशायां वस्तुस्वरूपमिति स्वस्मादपि स्वस्य व्यावृत्तौ
कथं भवदभीष्टुलिद्धिः । न च वाच्यम्—कदाचिदप्युपलक्षणेनासम्बद्धं यत्
तस्मादेव तेन व्यावृत्तिः प्रत्याययते हति; पूर्वं निमित्तविशेषवशादप्रसक्त-
वायससंसर्गा अप्यर्थत्वे वायसवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यनुभवेन
तथा नियमनानुपपत्तिः, स्थैर्यपक्षे वायसोपलक्षितत्वकालीना एव हि
वायससंसर्गप्रसक्तिकालीना अपि गृहाः, येऽत्र व्यावृत्ततया प्रतीयन्ते ।
अथास्तु स्वस्मादपि स्वस्य व्यावृत्तिः, किन्त्वमेदसमानाधिकरणा सेति
चेन्न, भेदाभेदपक्षस्य समुदायनिरासे निरस्तत्वात् । न च भेदाभेदयो-
र्विरोधोद्भावने भेदस्याविद्यकत्वेन समाधिरस्तु; अभेदस्यैवाविद्यकत्वं
भेदस्तु परमार्थं इत्येव किन्न स्यात्, नित्यवस्तुनः सिद्धिं विना हि नात्र
विनिगमनोपन्यासो मान्यः । न चैकस्मिन् क्षणे ज्ञानेऽभेदो भवता-
प्यभ्युपगत हति स एव पारमार्थिकः किन्न स्यादिति वाच्यम्, एकस्मिन्
क्षणे भेदकस्याप्रसक्ततया तथोपगमोपपत्तावपि चिरस्थायिन्युक्तरीत्या
भेदकप्रसक्त्या तथोपगमासम्भवादित्यभिप्रायः । तमेतमजानान आपाततः
प्रतीयमानमर्थमादायैशङ्कने अहो सिद्धमिति ।

पृ० २८—दुष्परिहरत्वादिति । तथा च क्षणत्वेनाभिमत्तानाम-

क्षणत्वप्रसङ्ग इति भावः । कालानवच्छिन्नस्थालीकृत्वमते त्वलीकृत्वापत्ति-
रथयत्रोपक्षेतुं शक्यत इति द्रष्टव्यम् ।

तद्विशिष्टस्ये वोक्त्करीत्येति । समवहितत्वं हि सामानाधिकरण्यम्-
तथा च सहकार्यधिकरणवृत्तित्ववैशिष्ट्यस्य सहकार्यनधिकरणवृत्तित्ववै-
शिष्ट्येन समं विरोधोऽस्ति नवा, आद्ये स्थिरत्वभङ्गः, न चान्यान्यक्षणाव-
च्छेदेनोक्तवैशिष्ट्यद्वयसमावेशः स्यात्, तत्तक्षणसम्बन्धस्य कालानवच्छि-
न्नवृत्तिकृत्वे विरोधतादवस्थात्, स्वावच्छिन्नवृत्तिकृत्वे त्वात्माश्रयात् ।
यथा हि ज्ञानं स्वयं क्षणात्मकम्, क्षणिकत्वद्वयवहारस्तु वैकल्पिक इति मया
स्वीकियते, तथा न भवानपि स्वीकरुं शक्तोति, स्थिराणां क्षणात्मकताया
असम्भाव्यत्वात् । तस्मात् 'क्षणु हिसायाम्' इति धातुद्युत्पादितान्वर्थ-
नामाऽयमनपलपनीयः क्षणः सर्वं स्वाहमतां नयन् स्थेमानं नैवानुमनुते
क्षचिदिति तत्त्वम् । द्वितीये त्वेकक्षणावच्छेदेनापि तादृशवैशिष्ट्यवृद्धि-
प्रमात्वप्रसङ्ग इति भावः ।

भेदाभेदादिनेति । आदिना भेदाभेदः । सहकार्यधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टस्य बीजस्य सहकार्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टेन तेनात्यन्तभेदे
स्थिरत्वव्याकोपः, अत्यन्ताभेदे तु सहकार्यनधिकरणवृत्तित्वदशाया-
मप्यङ्गुरोत्पत्तिप्रसङ्गः, सहकार्यधिकरणवृत्तित्वदशायामपि वाऽङ्गुरानु-
त्पत्तिप्रसङ्गः । भेदाभेदपक्षस्तु निरस्तपूर्व इति ।

पृ० ३०—स्कन्धा इत्यादि । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः पञ्च
स्कन्धाः प्रसिद्धा एव, रूपस्कन्धश्च सविषयाणीन्द्रियाणीत्यादुः । एवं च
स्कन्धान्तर्गतत्वेऽप्यवान्तरधर्मविशेषमादायायतनादिविभागः । तत्र पञ्च-
न्द्रियाणि सविषयाणि, समनन्तरप्रत्ययात्मकं मनश्चान्तरविषयसहितमिति

द्वादश आयतनशब्देन भाष्यन्ते, एते एव चक्षुर्विज्ञानश्रोत्रविज्ञानादिष्ट-
केन साकं धातुशब्देन, पृथिव्यादिधातवस्तु विषयविधयैव गृहीताः, रूप-
परमाणवादिसंघातात्मकतवादिति । विभागोऽयमभिधर्मकोषे प्रसिद्धः ।

पृ० ३१—विज्ञानं साकारमेवेति । अद्वयवज्रसंग्रहे साकारनिरा-
कारविज्ञानवादियोगाचारद्वयस्योक्तव्येऽपि ‘आकारसहिता बुद्धिर्योगाचार-
स्य सम्मता’ इत्यादौ भूरिप्रसिद्धतया वसुवन्धोरभिधानेनात्र साकारवाद
एवानुमोदितः । अयं च चित्राद्वैतवादशब्देनाप्युच्यते, आकारस्य ज्ञाने
चित्रस्थानीयत्वात् । सच्चिद्वृपतया चित्रता तु योगाचारद्वयसाधारणी
स्यात्, सत्त्वं च पारमार्थिकमप्युच्यमानं क्षणिकेऽपि ज्ञाने सम्भवतीत्यु-
क्तमेव पूर्वम्, ‘अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसद्’ इति धर्मकीर्त्युक्तेः ।
निराकारवादेऽपि शून्यवादनेदिष्टे सांबृताकारस्थागासम्भवेन तत्त्वत एव
निराकारता द्रष्टव्या, ‘तत्त्वतो हि निराभासः शुद्धानन्तनमोनिभः’
इत्युक्तेः, ज्ञानस्यामूर्ततया वस्तुतश्चानाकारतया नभोनिभत्वभिधानं
प्रकृतमतेऽपि सम्भवत्येव, ज्ञाने आकारस्य सांबृतचित्रताया विवक्षया
चित्राद्वाकारवादिता त्वस्मिन् मतेऽपि स्यात् । यदि चात्र ज्ञानस्य नित्यतामपि
कश्चिदाचक्षीत, तदा ध्रुवमसौ दर्शनान्तरमेवाश्रितः स्यादिति स्पष्ट-
मिदानीमिह मूले चालोचितनीत्या । नित्यभावाभ्युपगमो वैदिकानां धृष्टेति
च प्रमाणवार्तिंके धर्मकीर्तिः कीर्तयामासेत्यलम् ।

दर्शनसर्वस्वे शून्यवादराजहंसे
किञ्चित्परिशिष्टम्

शून्यता त्रिकालावाध्येति सम्भावना मुधा ।

पृ० ४३ सर्वं शून्यमित्येव सिद्धान्तनिष्कर्ष इति । यत्तद्वय-
चञ्चसंग्रहे माध्यमिको द्विविधः, जगन्मायोपममित्याचक्षाण एकः,

‘गुडे मधुरता चाम्रेष्णत्वं प्रकृतिर्यथा ।

शून्यता सर्वधर्माणां तथा प्रकृतिरित्यते ॥

‘सर्वस्मिन्नप्रतिष्ठानं’ वस्तुतत्त्वं विदुर्बुधाः ॥

इत्यादिकं ब्रुवाणस्त्वपरः सर्वधर्माप्रतिष्ठानवादीत्युक्तम् ।

तत्रेदं वक्तव्यम्—यथा वेदान्तिनां मुख्यसिद्धान्तस्यैक्येऽप्यजातवादी
व्यावहारिकपरिपाटीनिरूपणेऽकृतमतिः पृथगिव प्रसिद्धि यातः, एवं
सर्वशून्यतासिद्धान्ते व्यवहारोपपादनपर्यनुयोगे संबृत्यैव मरीच्युदका-
दिवद्वयवहार इत्युक्ते उचितेऽपि सति चरमसिद्धान्तोद्भुरीकारे एव
कृतादरो द्वितीयत्वेन गणनां प्राप्तो नतु मुख्यसिद्धान्तपार्थक्येन ।
परमार्थसदिति शल्यापगमे सर्वत्राप्रतिष्ठानमाध्यमिकसिद्धान्तं इत्यस्य
तत्रोक्तत्वात्, मायोपमाद्वयवादिमतेऽपि च परमार्थसदिति बुद्धेः शल्यतु-
ल्यताया आवश्यकत्वात् । अनेन क्षणिकसम्बेदनस्य पारमार्थिकतोपगमे
च तत्त्वतो विज्ञानस्य निराकारतावादियोगाचारविशेषेण पूर्वमुपद-
क्षितेनास्यैक्यमेवेति पृथगगणना नोचिता स्यात् । मायावादस्य ‘यावदा-
भासते यज्ञं तन्मायैव च भासते’ इति वदता निराकारवादिनाऽपि
स्वीकारात् ।

१ ‘सर्वस्मन् प्रतिष्ठाने च’ इति तु तत्राशुद्धं मुद्रितम् ।

अथ मायोपमाद्वयवादिमते—

‘न सज्जासज्जसदसज्ज चाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥

इति किञ्चित्तत्त्वस्वीकारेण भेदः शङ्खयेत, तज्ज, घटादौ प्रसक्तसत्त्वादिकोटिचतुष्कनिषेधे तस्यैव चतुष्कोटिविनिर्मुक्तशब्देन ग्राह्यस्य तत्त्वरूपतायाः केनचिद्वक्तुमशक्यत्वात्, न खलु सत्तारूपप्रथमकोटिमसृशतः कस्यचित्तत्त्वपदार्थता द्रुष्टवरी, ‘विमतं तर्कपीड्यत्वान्मरीचिषु यथोदकम्’ इति चोत्तरार्थमन्यत्र प्रसिद्धम्, यत्र घटादेरेव ग्राहकं विमतपदमुपात्तम् । अथैवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तता तत्त्वमित्यर्थोऽस्तु, हयमेव शून्यता निस्तत्त्वभावता निस्तत्त्वतेत्यपि गीयते,

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतम् ।

बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते’

इति बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां च उद्द्यगोचरतयेयमेवोक्ता,

‘उपायभूतं व्यवहारासत्यमुपेयभूतं परमार्थसत्त्वम्’ (बोधिचर्या०) इत्यपि विभाग इत्थमेवोपपाद्य इति चेत, शून्यताया अधिकरणविशेषमनादृत्य तत्त्वरूपता केनचिद्विदुषा तात्पर्यविषयीकृता स्यादित्यस्य स्वप्नेऽपि श्रद्धातुमयोग्यत्वात्, तथाहि—शून्यता घटादिभ्योऽभिज्ञा वा भिज्ञा वा, आद्ये घटादेरुक्तरीत्याऽतात्त्विकतया न शून्यतायास्तात्त्विकता सम्भाव्यापि, द्वितीये तु शून्यता स्वभावशब्दद्वयपदेश्या न वा, आद्ये न घटादेर्निस्तत्वभावता स्यात्, शून्यतात्मकस्वभावसज्जावात् । द्वितीयेऽपि काऽसाविति वक्तव्यम्, सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं वा, गृहं शून्यमितिप्रयोगदर्शनेन शून्यशब्दस्याभावानुयोगिपरत्वे धर्मसामान्या-

भावानुयोगित्वं वा, अभावरूपत्वं वा, मूले परतो निर्वक्ष्यमाणं प्रतीत्य
समुत्पन्नत्वं वा, प्रपञ्चसामान्याभावो वा, तत्राद्यकल्पद्रव्ये घटादेः प्रतियोगि-
नोऽनुयोगिनो वाऽतात्त्विकत्वे न शून्यतायास्तात्त्विकत्वम्. धर्मसामान्या-
भावे शून्यतारूपधर्माभावस्यापि प्रविष्टतया च कुतस्तस्यास्तात्त्विकत्वम्।
शून्यतातिरिक्धर्मसामान्याभावविवक्षणे चात्माश्रयः, शून्यतायाः स्वध-
टितत्वात्, सिद्धान्तत्यागप्रसङ्गाच्च, तात्त्विकतयाऽभिमतशून्यताऽधिक-
रणस्यापि घटादेस्तात्त्विकताया एव वाच्यत्वात्। तृतीयेऽपि घटादावभाव-
रूपता न ततः पृथक्केनापि शक्यते वक्तुमिति घटादेरपि तात्त्विकताप्रसङ्गः,
तस्याऽतात्त्विकत्वे च नाभावरूपतायास्तद्वर्द्धमत्वपक्षेऽपि तात्त्विकत्वम्।
न च शुक्लरूप्यस्य वेदान्तिनां प्रातिभासिकत्वेऽपि तदीषरूप्यत्वस्य
व्यावहारिकत्ववत् स्यात्; व्यावहारिकरूप्यस्यापि तादृशरूप्यत्वाधिकरण-
तायास्तेषां मते स्वीकारात्, घटस्याभावरूपता तु घटे एव न तु पटे
इति वैयम्यात्। घटपटादिसर्वसाधारणाभावरूपत्वाभ्युपगने च सिद्धान्त-
त्यागापातात्,

‘नायाति न च तत्रासीज्ज चोत्पन्ना न चांशवत्।

जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ॥’

इति प्रमाणवार्तिके जातिनिराकर्तुधर्मकीर्तिदर्शितरीतिविरोधात्।
वक्ष्यमाणस्य शाश्वतत्वनिषेधस्य धर्मधर्म्यभयसाधारणत्वाच्च। ‘न
सज्जास’दिति प्राणनिर्दिष्टसाध्येऽभावत्वादेरपि पक्षान्तर्गतत्वाच्च। चतुर्थोऽपि
पारमार्थिकत्वेन कार्यत्वाभावः, कार्यत्वसामान्याभावः, सांबृतोत्पत्तिकत्वं
वा स्यात्, तत्राद्यद्वयस्याधारसापेक्षस्य न घटादितात्त्विकत्वमन्तरेण
तात्त्विकत्वम्, एवं तृतीयस्यापि, उत्तरतः सांबृतत्वे तत्सम्बन्धस्य बहु-
वीद्यर्थस्य तात्त्विकताया भशङ्कनीयत्वाच्च। एवं पञ्चमस्य प्रपञ्चसामान्या-

भावस्याप्यधिकरणं यदि प्रपञ्चान्तर्गतमेव किञ्चित्, तदा तस्य तात्त्व-
कतां विना नोक्ताभावस्य तात्त्वकत्वमित्युक्तमेवावर्तते । यदि हु प्रपञ्च-
बहिर्भूतम्, तदापि तस्य तात्त्वकत्वे शाश्वतवादप्रसङ्गः, बहिष्कृ-
तश्च सः—

‘चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं हि दृश्यते ।
ग्राह्यप्राहकभावेन, शाश्वतोच्छेदवर्जितम् ॥

इत्याद्युक्त्या लङ्घावतारे इति वक्ष्यते, प्रपञ्चबहिर्भूतमपि वस्तु
संविद्वा स्यात् संवेद्यं वा, प्रकारान्तरस्यास्माद्यत्वात्, तत्र संविदेव
वासनावशास्त्रसंवेद्यतां यातीति संवेद्यं तावज्ञातिरिक्तम्, संविदपि शाश्व-
तोच्छेदवर्जिता—नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेति हि तदर्थः ।
एवं माध्यमिककारिकास्वपि—

‘अनेकार्थमनानार्थम्—

इत्यनेनैकत्वान्यत्वाभ्यामनिर्वच्यत्वमुक्त्वा
अनुच्छेदमशाश्वतम् ।

एतत्तलोकनाथानां बुद्धानां शासनामृतम्’ (१८ प्रक०)

इत्यवाचि । ‘निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते ! मायोपममिति ताथागतोऽकि-
ममृद्य च’ स चेत् कुलपुत्र निर्वाणादप्यधिकतरोऽन्यो धर्मोऽभिष्यत्,
तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि’ (१६ प्रक०) इति च तत्र
वृत्ताबुद्धतम् । तस्माच्छून्यताऽनिर्वचनीयेति तस्यास्तात्त्वकता
माध्यमिकसिद्धान्तसिद्धेति मुखा सम्भावना केषाञ्चित् ।

एवं कस्यापि शाश्वतत्वोपगमेऽप्यसिद्धान्तप्रसङ्गे द्रढिमानमानीते—

‘ततस्तु सम्बूद्धा सौ यदिगरामध्यगोचरः ।

यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां च यत् ॥

विज्ञानमात्रां विज्ञानविदां यदमलात्मकम् ।

पुरुषः साङ्ख्यद्वृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥

शिवः शैवागमस्थानां कालः कालैकवादिनाम् ।’

(अन्नपूर्णोपनिः योगवासिः)

इति केषाच्छिदनुनीतसमन्वया मतिः स्वाभिप्रेतस्थित्यनुरोधिन्येवाव-
गन्तुमुचिता । एतच्च स्वातन्त्र्यवादराजहंसे व्यक्तीभविष्यति, पराभ्युपग-
मसमीक्षणे हि क खलु शून्यवादः, कव च शैवादिसिद्धान्तं इति ।

‘शून्यतानये तत्त्वपदार्थः ।

अथैवं शून्यत्वस्यातात्त्वकत्वस्थितौ तस्य कवचित् तत्त्वरूपतोक्तेः का-
गतिरिति चेत्, ‘प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य ताथिनः’ इतीदृशनि-
वाणौपयिकसकलविकल्पविलयस्य प्रतिबन्धकीभूतानां तत्तद्वावनानां
निरासे उपयुज्यमानतयोपादेयता भाव्यमानायाः शून्यताया इत्येतावता
सांख्यतस्त्वत्वेऽपि सार्वलौकिकसंबृत्यगोचरत्वमित्येतावता च तत्त्वरूप-
तोक्तिरित्यस्य तेषां निबन्धपरिशीलनैः प्रतीयमानत्वादिति दर्शितमेवा-
नुपदं सूले राजहंसे च । सिद्धान्तस्तु सर्वं शून्यमित्येव निरपवादः, सर्व-
शब्देन शून्यताया अपि । कोडीकृतत्वात् ।

एवं स्थितेऽद्वयवञ्चसङ्ग्रहे सर्वस्यैव वस्तुनोऽप्रतिष्ठानं स्फुटं वदतोऽपि
मतोपदर्शने—

'सर्वारोपविनिर्मुक्ते स्वतस्तत्त्वे चकासति ।

शून्यताद्यभिधानैस्तु तत्रारोपनिराकिया ॥'

इति यदुपन्यस्तम्, तत्त्वात्त्वकाधिष्ठानमिव प्रदर्शयत्प्रतीयमानं विश्वद्वमतिकृद्वापदुष्टया कथचिच्छेव नेतुमुचितम्, तथाहि—विनिर्मुक्ते हृत्यत्र नपुंसके भावे कः, विनिर्मोक्ते हृत्यर्थः । तत्त्वे इति । सिद्धान्तान्तरनिरासेन निर्वाणौपयिकतयोपादेये हृत्यर्थो न तु त्रिकालाबाध्ये भावभूताधिष्ठाने इति । चकासतीति 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत् । तत्रेति तूकविनिर्मोक्तस्यैव उद्दिस्थतां दर्शयति । स्वत इति तु प्रयासविशेषं विनैवेत्याह । तथा च सर्वं शून्यमितिभावनाद्विद्वाऽनायासं समाधौ सर्वविकल्पशून्यतासंवेदनाय सिद्धान्तान्तरनिरासाऽऽयास इति भावः ।

अथवा विनिर्मुक्ते हृत्यस्य रहिते हृत्येवार्थः । स्वतश्चकासतीति तु प्रतीत्य समुत्पन्नं सम्वेदनमनिर्वचनीयमनिर्वचनीयस्वप्रकाशताकममिप्रैति, विकल्पोपप्लुतसंवेदनमपेक्षयोपादेयतया तु समाधौ विकल्पानुपप्लुतं तत्त्वमित्युक्तम्, सप्तमी तु पूर्ववदेव । सम्वेदनस्याप्रतिष्ठितत्वं चैतन्मते उक्तप्रन्थे कण्ठरवेणाप्युक्तमिति स्वतश्चकासतीत्यनेन चिद्रूपपारमार्थिकतत्त्वस्वीकारलाभो न सम्भावनीयः ।

यदि चैवंपरमिदं पदं नेष्यते, तदा तूनमिदं शून्यतानयनिकषापरीक्षितं न माध्यमिकानुयायिनः स्यात् । स्याद्वा परमार्थसदितिवुद्धेहैयत्वाभिधानमप्रमाणीकृतो माध्यमिकैकदेशिनः कस्यचित्, दर्शनान्तरे कञ्चिदगुणं निरीक्ष्य स्वदर्शनेऽपि तदाधानस्य केन चिदनुष्ठानसम्भवात्,

यदि हि तात्त्विकाधिष्ठानस्य माध्यमिकमुख्यसिद्धान्तता स्यात्, तदाऽवश्यमास्तिकनास्तिकदर्शनेषु तस्य प्रसिद्धिः स्यात्, नहीमपि काचिद्गुप्तासनासृति येन गोपनीया स्यात्, किन्तु दर्शनिकी स्थितिः ॥ नपि कस्यचिन्मुख्यसिद्धान्तमधृष्टवैवापातप्रसिद्धमेव सिद्धान्तं प्रमाणैरवधीर्यदौर्जन्यजन्यापयशसा मलीमसमात्मानं चिकीर्णेत्सर्वोऽपि विद्वान् । एकदेशिन प्रवेदमस्त्वति च गुडजिह्विक्यैवोक्तम् । उक्ताभिप्रायकत्वं वाऽमाध्यमिकीयत्वमेव वेदूशस्य वचसस्तु रोचतेऽस्मभ्यम् । अधिकं च परतस्तत्र तत्र व्यक्तिभविष्यतीति नमो निरतिशयसर्वज्ञाय ।

दर्शनसर्वस्वे विवर्तवादाराजहंसे किञ्चित्परिशिष्टम् ।

पृ० १७७—इत्याद्यभिधानेऽपोति । अयं घट इत्यादावपि घटत्वा-
दिनिष्ठविषयताया आधेयतासम्बन्धेन घटाद्यवच्छिन्नत्वमभ्युपेत्य या या
विषयता सा किञ्चिद्वच्छिन्नेति व्याप्त्यभ्युपगमोऽप्यप्रयोजकतापराकृत-
इति भावः । अधिकं तु शारदाराजहंसोपक्रमे मृग्यम् ।

पृ० १८३—चेतनपदस्याव्यावर्तकत्वादिति । नच—धर्मभूतज्ञानस्य
जीवनियम्यत्वाद्वद्व्यत्वाच्च ज्ञानमेतत्स्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय
ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकंसम्बन्धप्रतियोगित्वे सतीत्यपि लक्षणे निवेश्य-
मिति तल्लाभाय ज्ञानविशिष्टार्थकचेतनपदसाफल्यमस्तु, ज्ञानप्रतियोगिक-
सम्बन्धश्च न ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकः, आत्माश्रयप्रसङ्गादितिवाच्यम्,
धर्मभूतज्ञानस्य सर्वांत्मना जीवनियम्यत्वे मानाभावादित्यभिप्रायात् ।
यस्तु प्रथममेवोक्तपदमनुपादाय निर्ब्रूते तं प्रत्याह चिदचिदुभयस्येति ।
गुणादेरिति । ननु मतेऽस्मिन् द्रव्यमद्रव्यञ्चेतिद्विधैव प्रमेयविभागा-
भ्युपगमः, द्रव्यमेव तु जडाजडभेदेन द्विधा विभक्तम्, चतुर्विशतितत्त्वा-
मिका प्रकृतिः कालश्रेष्ठेतयो र्जडत्वम्, नित्यविभूति धर्मभूतज्ञानं जीव-
ईश्वर इत्येतेषां त्वजडत्वमित्यन्यत, एवं चाद्रव्याणां सत्त्वरजस्तमः-
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसंयोगशक्तिभेदेन दशकस्यैव स्वीकृतस्य द्रव्यमपहाय
शरीरत्वव्यवहारमन्हतो द्रव्यत्वनिवेशव्यावर्तनीयता स्यादिति चेत्,
स्यादेवं यदि नियम्यत्वमिह द्रव्ये एव वर्तमानं न पर्यवस्येत्, उत्पाद्यत्व-
नियतं कृतिविषयत्वं हि द्रव्याद्रव्यसाधारणमपि नित्यद्रव्यं न संगुल्हाति,

चेष्टाघटितं तु वक्ष्यमाणं न द्रव्यातिरिक्तवृत्तीति तावतैश्चाद्रव्यव्यावृत्तौ
द्रव्यत्वनिवेशो निष्फल प्रवेत्याशयात् । प्रथममेव द्रव्यत्वाघटितनिरुक्ति-
माचक्षाणं प्रति त्वाह सर्वपदस्येति । सर्वपदमहिम्ना वक्ष्यमाणनिरुक्ति-
प्रविष्टचेष्टासामान्यमेव लङ्घध्वा निर्वकारं प्रति त्वाह चिन्त्वाचिन्त्वान्य-
तरस्येति । द्रव्यत्वमपि नियम्यतावच्छेदकं नात्र शङ्क्यताम्, ईश्वरतंज्ञा-
नयोरपि वर्तमानतयाऽतिप्रसक्तत्वात् । तदन्यद्रव्यजातस्यैव हीश्वरश-
रीरत्वमाश्रितं तैः । अतिप्रसक्तस्याप्यवच्छेदकत्वे च ईश्वर ईश्वरस्य
शरीरमित्यादिव्यवहारप्रसङ्गो दुर्वारः । नियम्यतासहितस्यैव द्रव्यत्वस्य
नियम्यतावच्छेदकत्वे त्वात्माश्रयप्रसङ्गः स्फुट एव, विशेषण्ठामपास्यो-
पाधिविधयैव नियम्यतासाहित्यविभायामपि न नियम्यता-
मनपेक्षमाणैव पर्यवस्थतीत्यशयः ।

पर्वतादाविति । न खलु कुब्बादिरूपतां गतस्य काष्ठशिलादेशेषा
सम्भाव्यापि, अहल्यादिशरीरभूतशिलायां चेष्टासङ्गावः पर कस्मै चिद्रो-
चेत । परमेश्वरस्य सर्वान्तर्यामित्वान्यथानुपपत्त्या शिलाकाष्ठादौ सूक्ष्म-
चेष्टासङ्गावस्तु तदा शङ्कितुं शक्येत यदि चेष्टाघटितमेवान्तर्यामित्वं निण्य-
पद्धतिमध्यातीतेति भावः । गुणादेरिति । पूर्वोक्तरीत्या द्रव्यमपास्य
क्तचिच्छरीताव्यवहारस्यानिष्टत्वे तु नियम्यतावच्छेदकस्य दुर्निरुग्त्वे
हस्तादावतिव्याप्तिश्रिति पूर्वोक्तदूषणदूषयेन सह वक्ष्यमाणान्येव दूषणानि
द्रष्टव्यानि ।

पृ० १८५—कार्यत्वकारणत्वान्यतररूपेति । अस्य शेषत्वव्यवहार-
नियामकत्वमवच्छेदकतामभ्यन्धेन द्रष्टव्यम् । कार्यत्वकारणत्वान्यतराव-
च्छेदकतारूपेति वा पठनीयम् । ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकेति । इदं
चेतनपदमहिम्ना लभ्यते, ज्ञानाश्रयस्यैव चेतनत्वाभ्युपगमात् ।

पृ० १८६—तुल्ययुक्त्येत्यादि । नन्दीधरधर्मभूतज्ञानस्य पराश्रित-
स्वभावतर्यैव गुणत्वव्यवहारभाजः ‘प्रज्ञा च तस्मात्प्रसूता पुराणी’ इति
श्रुत्या प्रसरणज्ञालितयाऽवस्थाश्रयत्वरूपद्रव्यलक्षणाकान्तस्यापि नेश्वर-
शरीरतेष्टा, तस्येश्वरे शेषिताप्रयोजकताया एवौचित्यादित्यस्वरसादाह
तत्कार्योत्पत्तीत्यादि । दूषणान्तरमपीहानुसन्धेयम्—तथाहि—उक्तलक्षणस्य
लक्ष्यतावच्छेदकं नोक्तलक्षणमेव, लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानस्य लक्षणज्ञानात्प्रा-
गेवापेक्षणीयत्वात्; नापि निरस्यमानलक्षणेष्वेवैकस्य लक्षणत्वेऽपरस्य लक्ष्य-
तावच्छेदकत्वम्, शरीरपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गात् । नापि शरीरपदार्थत्वं
लक्ष्यतावच्छेदकम्, पदार्थत्वस्य पदशक्तारूपतया शक्ततावच्छेदकात्मको-
कलक्षणज्ञानात्प्राग्ज्ञानुमशक्तयतयाऽन्योन्याश्रयात् । रीतिरियं भावत्व-
खण्डनशारदायां (५३० पृ०) विस्फारिता । एवम् ‘हृदमस्य शरीर’-
मिति सार्वजनीनशरीरव्यवहारे तादृशकार्यताकारणतान्यतरावच्छेदकता-
रूपशेषताया अपरिस्फुरणेनासम्भवोऽपि द्रृढपद एवेहेति ।

पृ० १८८—यदवस्थमिति । यदवस्थस्य द्रव्यस्यापृथक्सिद्धिविशेष-
णता, तदवस्थस्यैव शरीरतेति यथाश्रुताभिप्रायः । अन्यथा तस्यैव द्रव्य-
स्यावस्थान्तरे पृथक्सिद्धतयाऽव्याप्तिः स्यात् ।

पृ० १८९—फलीभूतं निरस्तमिति । अपृथक्सिद्धिनिरासेन द्रव्य-
त्वमपि निरस्तं वेदितव्यम्, तद्यतेन्मते श्रीमदनन्तार्थकृतसिद्धान्तसिद्धा-
ज्ञनोक्तरीत्याऽवस्थावच्वम्, अवस्था चागन्तुकापृथक्सिद्धधर्म इति ।

